

ISSN 2225-7756

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
імені В.Н.Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 67

Започаткована 1967 р.

Харків - 2019

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання юридичної, медичної, політичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 9 від 30.09.2019 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор

Валентина Миколаївна Павленко, кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua.

Редакційна колегія

Ірина Володимирівна Кряж, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua.

Валерій Олександрович Олефір, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua.

Віктор Володимирович Плохих, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Україна. pdpu@pdpu.edu.ua.

Марат Амірович Кузнецов, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна. kpp.khnpu@gmail.com.

Ірина Данилівна Плотка, доктор психологічних наук, професор, директор департаменту «Психологія», Балтійська Міжнародна Академія, Латвія. irinaplotka@inbox.lv.

Людмила Іванівна Дементій, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології, Омський державний університет імені Ф.М. Достоєвського, Росія. lyudmiladementiy@mail.ru.

Олександр Володимирович Тімченко, доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології, Національний університет цивільного захисту України.

Олена Феліксівна Іванова, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua.

Олександр Суренович Кочарян, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. kpkirt@gmail.com.

Олена Львівна Луценко, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua.

Наталія Іванівна Кривоконь, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету, Україна. ubk.nat@gmail.com.

Гриценко Валентина Василівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри етнопсихології і психологічних проблем полікультурної освіти факультету соціальної психології, ФДБОУ ВО МГППУ, Москва, Росія. gricenko@shu.ru.

Лебедєва Надія Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач Міжнародної лабораторії соціокультурного пошуку, Вища школа економіки Національного науково-дослідного університету, Москва, Росія. nlebedeva@hse.ru

Кузнєцова Оксана Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та технологій неперервної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради». o.v.kuznetsova@live.com.

Підбуцька Ніна Вікторівна, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. І.А. Зюзіона Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Нартова-Бочавер Софія Кімовна, доктор психологічних наук, професор, професор факультету клінічної та спеціальної психології Московського міського психолого-педагогічного університету, Росія. snartovabochaver@hse.ru.

Світлана Германівна Яновська, старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, (відповідальний секретар), Україна. sgyanovskaya@karazin.ua.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 441, тел. 8-057-707-56-32.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology
Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 22053-11953Р від 21.12.2015

Вісник індексується у міжнародних наукометричних базах Google Scholar та Index Copernicus

ISSN 2225-7756
Ministry of Education and Science Ukraine

THE JOURNAL
of V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 67

Founded 1967

Kharkiv - 2019

The “Visnik” contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, political psychology, behaviour which do not meet the norm. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

“Visnik” is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine № 747, of 13.07.2015)

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V.N.Karazin Kharkiv National University (Protocol № 9 of 30.09.2019)

Editorial Board:

V. Pavlenko, Candidate of Psychological Science, Professor of the Department of Applied Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. psy_applied@karazin.ua; 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine (executive editor).

I. Kryazh, Doctor of Psychology, Head of the Department of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. psy_applied@karazin.ua;

V. Olefir, Doctor of Psychological Science, Head of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. general_psychology@karazin.ua; 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

V. Plokhikh, Doctor of Psychology, Department of Psychology of Development and Social Communications, K.D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University. pdpu@pdpu.edu.ua; 26, Staroportofrankivs'ka St., Odesa, 65020. Ukraine.

M. Kuznetsov, Doctor of Psychology, Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. kpp.khnpu@gmail.com; 29, Alchevskyyh St., Kharkov, 61002, Ukraine.

I. Plotka, Doctor of Psychology, Director of the Department of Psychology, Baltic International Academy, Latvia. Lomonosova street, 4, LV-1019, Riga, Latvia. irinaplotka@inbox.lv.

L. Dementiy, Doctor of Psychology, Professor, Dean of the Faculty of Psychology of the Omsk State University F. M. Dostoevsky, Russia. lyudmiladementiy@mail.ru.

O. Timchenko, Doctor of Psychology, Professor, Leading Researcher of the Laboratory of Crisis and Disasters Psychology National University of Civil Protection of Ukraine. вул. Чернишевська, 94, м.Харків, 61023, Україна. timchenko.psy@gmail.com

O. Ivanova, Doctor of Psychological Science, Professor, Professor of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. general_psychology@karazin.ua.

O. Kocharyan, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. kpkopt@gmail.com.

O. Lutsenko, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. psy_applied@karazin.ua; 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

N. Kryvokon, Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Social Work Chernihiv National University of Technology, Ukraine. ubk.nat@gmail.com.

V. Gritsenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor, Department of Ethnopsychology and Psychological Problems of Multicultural Education, Faculty of Social Psychology, Moscow State University, Moscow, Russia. gricenko@shu.ru.

N. Lebedeva, Doctor of Psychology, Professor, Head of the International Laboratory for Sociocultural Search, Higher School of Economics of the National Research University, Moscow, Russia. nlebedeva@hse.ru.

O.Kuznetsova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Technology of Continuing Education of the Odessa Regional Academy of Continuing Education. o.v.kuznetsova@live.com.

N. Podbutska, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Management of Social Systems. I.A. Zyuzyna National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

S.Nartova-Bochaver, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor, Faculty of Clinical and Special Psychology, Moscow City Psychological-Pedagogical University, Russia. Snartovabochover@hse.ru.

S. Ianovska, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, (Chief Secretary), Ukraine. 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. sgyanovskaya@karazin.ua.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 441, tel. 8-057-707-56-32.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology
E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.
The certificate of state registration KB № 22053-11953P from 21.12.2015

“Visnik” is being indexed in international scientometric databases Google Scholar and Index Copernicus

ЗМІСТ

Психологія особистості

Варава Л.А., Пожидаєва Г.В. Самоусвідомлення та особливості трансформації особистісного міфу у підлітковому віці	8
Гімаєва Ю. А., Малофейкіна К. О. Особистісна зрілість та суб'єктивне благополуччя в студентів денної та заочної форм навчання в університеті	15
Луценко О. Л., Сенік О. М. Взаємопов'язаність особливостей сприйняття часу та імпульсивності в українських студентів	25
Милославська О.В. Феномен самомоніторингу: теоретичний зміст поняття та емпіричний аналіз	34
Павленко Г.В. Почуття зв'язності як чинник благополуччя особистості	41
Севост'янов П.О. Трансформації життєвих орієнтацій як складових особистісного компоненту індивідуального досвіду студентів філологічного факультету та факультету психології	47

Психологія здоров'я та клінічна психологія

Гуляєва О.В., Гуляєва Ю.О. До проблеми соціально-психологічної адаптації студентів з обмеженими можливостями здоров'я до навчання у вищому навчальному закладі	53
Жарікова С.В. Психологічне здоров'я у контексті економічної поведінки: теоретичний огляд проблеми	57

Психологія пізнавальних процесів

Сорока А. В., Кравченко С. І. Психологічні особливості когнітивного стилю полнезалежності делінквентної особистості	64
Яновська С, Г., Туренко Р.Л., Базилевська Л.О. Від кураторства до тьюторства: особливості уявлень студентів	69

Психологія розвитку

Стуліка О.Б., Шарлай Н. О. Особливості взаємозв'язку психологічних меж особистості та метафори власного життя у ранньому юнацькому віці	75
Фещенко К. А., Луценко О. Л. Особливості взаємозв'язку ставлення до власного тіла та самоставлення у жінок різного віку	82

Психологія праці і професійної діяльності

Качан М. В. Лідерські якості майбутнього офіцера та готовність до професійної діяльності в контексті використання інноваційних методів освіти	90
---	----

CONTENT

PERSONALITY PSYCHOLOGY

L. Varava, H. Pozhydaieva TRANSFORMATION OF SELF-CONSCIOUSNESS AND PECULIARITIES OF BUILDING A PERSONAL MYTH IN TEEN AGE	8
Yu. Gimayeva, K. Malofeikina PERSONALITY MATURITY AND SUBJECTIVE WELL-BEING IN STUDENTS OF FULL-TIME AND CORRESPONDENCE FORMS OF STUDYING IN THE UNIVERSITY	15
O. Lutsenko, O. Senyk THE RELATIONSHIP OF TIME PERCEPTION AND IMPULSIVENESS OF UKRAINIAN STUDENTS	25
Myloslavska O. V. PHENOMENON OF SELF-MONITORING: THEORETICAL CONTENT OF THE CONCEPT AND EMPIRICAL ANALYSIS	34
H. Pavlenko A SENSE OF COHERENCE AS A FACTOR IN THE INDIVIDUAL'S WELL-BEING	41
P. Sevostianov THE TRANSFORMATIONS OF LIFE-SENSE ORIENTATIONS AS THE PART OF THE PERSONAL COMPONENT OF INDIVIDUAL EXPERIENCE OF PHILOLOGY AND PSYCHOLOGY FACULTY STUDENTS	47

PSYCHOLOGY OF HEALTH AND CLINICAL PSYCHOLOGY

O. Hulciaeva, Y. Gulyayeva TO THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE STUDENTS WITH DISABILITIES TO STUDY AT THE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT	53
S. Zharikova PSYCHOLOGICAL HEALTH IN THE CONTEXT OF ECONOMIC BEHAVIOR: THEORETICAL REVIEW OF THE PROBLEM	57

PSYCHOLOGY OF COGNITIVE PROCESSES

A. Soroka, S. Kravchenko PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COGNITIVE STYLE OF POLENODEPENDENCE OF DELINQUENT PERSONALITY	64
S. Yanovskaya, R. Turenko, L. Basilevska FROM CURATORING TO TUTOR: FEATURES OF STUDENTS' IMAGINATION	69

PSYCHOLOGY OF DEVELOPMENT

O. Stulika, N. Sharlai PECULIARITIES OF THE INTERCONNECTION OF PSYCHOLOGICAL BOUNDARIES OF PERSONALITY AND THE METAPHOR OF OWN LIFE IN EARLY ADOLESCENCE	75
K. Feshchenko, Lutsenko O. THE FEATURES OF THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN THE ATTITUDE TO THE OWN BODY AND SELF-ATTITUDE OF DIFFERENT AGED WOMEN	82

PSYCHOLOGY OF LABOUR AND PROFESSIONAL ACTIVITY

M. Kachan LEADERSHIP QUALITIES OF A FUTURE OFFICER AND READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF USING INNOVATIVE EDUCATIONAL METHODS	90
---	----

СОДЕРЖАНИЕ

Психология личности

Варава Л.А., Пожидаева А.В. Самоосознание и особенности трансформации личностного мифа в подростковом возрасте	8
Гимаева Ю. А., Малофейкина Е. А. Личностная зрелость и субъективное благополучие у студентов дневной и заочной форм обучения в университете	15
Луценко О. Л., Сеник О. М. Взаемосвязанность особенностей восприятия времени и импульсивности украинских студентов	25
Милославская Е. В. Феномен самомониторинга: теоретическое содержание понятия и эмпирический анализ	34
Павленко А.В. Чувство связности как фактор благополучия личности	41
Севостьянов П.А. Трансформации жизненных ориентаций как составляющих личностного компонента индивидуального опыта студентов филологического факультета и факультета психологии	47

Психология здоровья и клиническая психология

Гуляева О.В., Гуляева Ю.А. К проблеме социально-психологической адаптации студентов с ограниченными возможностями здоровья к обучению в высшем учебном заведении	53
Жарикова С.В. Психологическое здоровье в контексте экономической поведения: теоретический обзор проблемы	57

Психология познавательных процессов

Сорока А. В., Кравченко С. И. Психологические особенности когнитивного стиля полнезависимости делинквентной личности	64
Яновская С, Г., Туренко Р.Л., Базилевская Л.А. От кураторства до тьюторства: особенности представлений студентов	69

Психология развития

Стулика Е. Б., Шарлай Н. А. Особенности взаимосвязи психологических границ личности и метафоры собственной жизни в раннем юношеском возрасте	75
Фещенко Е. А., Луценко О. Л. Особенности взаимосвязи отношения к своему телу и самоотношения у женщин разного возраста	82

Психология труда и профессиональной деятельности

Качан Н. В. Лидерские качества будущего офицера и готовность к профессиональной деятельности в контексте использования инновационных методов образования	90
--	----

РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.922.74-053.66

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-01

Самоусвідомлення та особливості трансформації особистісного міфу у підлітковому віці

Варава Людмила Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Маріупольського Державного Університету, пр.Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Пожидаєва Ганна Володимирівна, ОС Магістр, Маріупольський Державний Університет, пр.Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Varava Liudmyla, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Practical Psychology of Mariupol State University, 129A Budivelnykiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500

Pozhydaieva Hanna, MA, Mariupol State University, 129A Budivelnykiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500

Варава Людмила Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Маріупольського державного університету, пр.Строителів, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Пожидаєва Анна Владимировна, ОС Магістр, Маріупольський державний університет, пр.Строителів, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

ORCID - 0000-0002-5790-6511
varava2233@gmail.com
pzhidaeva.any@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто особливості проблеми формування міфологічної свідомості особистості, як наукового феномена, який є первинною формою усвідомлення світу як в онтогенезі, так і в філогенезі людини. Визначено роль сімейного міфу у процесі формування особистісного міфу. Побудовано модель особистісного міфоутворення. Сформовано механізми трансформації самоусвідомлення та побудови власного міфу у підлітковому віці в структурі свідомості особистості. До яких входять усвідомлення установок, трансформація стереотипів та здібність до рефлексії. Визначено чинники проблеми та чинники, що сприяють формуванню ефективного особистісного міфу серед підлітків.

Ключові слова: особистісний міф; сімейний міф; міфологічна свідомість; самовпевненість; внутрішня конфліктність; особистісна ресурсність; рівень емпатійності; саморефлексія.

Abstract. The article analyzes the attention to the deep essence of myth as a scientific phenomenon, which is the primary form of awareness of the world both in ontogenesis and in human phylogenesis. The myth is interpreted as a special way of mastering the world, which directly affects the socialization of an individual at different stages of his development.

The features of the influence of family myth as the initial form of personality mythologization on the formation of a teenager's own myth are studied. The existence of such function as the mythologization of family stories and stories in the structure of personality consciousness determines the constructive or destructive possibilities of forming own image, and in general can affect the assimilation and use of basic behavioral patterns of personality.

The role of an adolescent's self-relation to the formation of a personal myth is clarified, which is expressed in the context of a person's ideas about the content of the "Self" as a generalized sense of self. Adolescence is sensitive to the development of self-identity and the development of reflection as an indisputable thought process that is aimed at self-awareness, analysis and understanding of all components of a person's life, which include: actions, speech, feelings, abilities, interpersonal relationships, character and so on.

A generalized description of the components of the structure of mythological consciousness is provided: the awareness of attitudes, restructuring of stereotypes, reflexive ability, as a qualitatively new level of personality self-awareness, as a stage of growing up.

The factors contributing to the formation of an effective personal myth, as well as the factors of the problem of formation of an effective personal myth among teens, are identified.

It is shown that the existence of such a function as the mythologization of family stories and stories in the structure of family consciousness may be similar to the function of socio-cultural myth, expressed in a smaller format, which determines constructively or destructively the possibilities of forming someone's own image, and in general can influence and cause the use of basic behavioral patterns of personality.

Keywords: personality myth; family myth; mythological consciousness; self-confidence; internal conflict; personal resource; level of empathy; self-reflection.

Анотація. В статті проаналізовані відношення к глибинній суті міфа як научного феномена, являючогося первичною формою осознання мира як в онтогенезе, так и в філогенезе человека. Исследованы особенности влияния семейного мифа, как начальной формы мифологизации личности, на формирование собственного мифа подростка. Определена роль самоотношения подростка на формирование личного мифа, которая выражается в контексте представлений личности о содержании «Я», как обобщенное чувство к себе. Представлена обшая характеристика составляющая структуру мифологического сознания: осознание установок, перестройка стереотипов, рефлексивная способность, как качественно новый уровень самосознания личности, как этап взросления. Выявлены факторы способствующие формированию эффективному личностному мифу, а так же факторы препятствующие формированию эффективному личностному мифу среди подростков.

Ключевые слова: личностный миф; семейный миф; мифологическое сознание; самоуверенность; внутренняя конфликтность; личностная ресурсность; уровень эмпатии; саморефлексия.

Особистісний міф може виступати в якості проекту життя, який містить в собі головні духовні цінності і змісти. Він надає культурі та життєдіяльності людини цілісність, тому що пов'язує предмети, процеси і явища в дещо єдине. Особистість, що живе у міфі, підпорядковується його законам й закономірностям, які формуються в процесі соціокультурного розвитку та ґрунтуються на рефлексивно оформленні життєвий досвід. Такий складний процес стає можливим саме під час переходу дитини до підліткового віку, до етапу дорослості та нового рівня свідомості.

Аналіз дослідження проблеми надає можливості зазначити, що свідомість людини є міфічною. Її специфіка вказує на ситемну природу, цілісність, включеність в різні рівні індивідуальної і суспільної свідомості, та проявляється саме як дологічна форма існування людства. Міфологічна система відповідає на буденному рівні свідомості на всі питання, і задовольняє всі його потреби. Своє джерело вона черпає із давньої форми свідомості людства, основи якої склали саме міфи, як єдиний спосіб пояснення життєвих, природних та соціальних явищ. Це вказує на те, що міф є формою свідомості особистості, яка неминуче в той чи інший період життя міфологізується, оскільки осмислюється саме в рамках міфу. Важливим фактором також є і особливості формування особистісного міфу саме у підлітковому віці. Такий процес наповнений специфічними особливостями даного періоду. При цьому сам міф виступає як компонент, який впорядковує, зміцнює і формує свідомість та діяльність людини, що є властивістю і характеристикою повноцінної, сучасної особистості. Саме це і стало актуальністю нашого дослідження. Формування особистісного міфу проходить через інтегрування міфу в індивідуальну свідомість, а особистого досвіду в міф.

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні підходи, що аналізують умови та чинники формування міфологічної свідомості (О.Ф. Лосев, В.М. Пивовєв, Т.М. Алпеева, Н.В. Чепелева, Е.В. Галаніна), досліджують особливості розвитку особистості підліткового віку (І.С. Кон, Д. Елкінд, Е. Еріксон, В.С. Мухіна, В.М. Поліщук), визначають специфіку існування сімейного міфу та нарративу в структурі особистісного міфу (А.Я. Варга, Е.Г. Ейдемільер, А.А. Нестерова, Р. Ричардсон, В.В. Нуркова, Н.В. Чепелева.).

Саме підлітковий вік характеризується як період активного самовизначення особистості. Достатньо тривалий процес перебудовування особистості на цьому етапі розвитку дитини стає часом поступового входження до дорослості, перші ознаки якої з'являються вже в молодшому підлітковому віці.

Сутність таких змін полягає у формуванні усвідомлення мети і загалом, сенсу життя у дитини як особистості, готовності до самостійної життєдіяльності, що стає ефективною на перетині співвідношення власних бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, які пред'являються до нього з боку оточуючих і суспільства. Саме завдяки міфотворчості, як особливій властивості особистості, підліток здатний впоратися з раптово зміненими нормами і вимогами, що пред'являються йому суспільством. Такий складний процес відбувається саме під час підліткового віку, в період яскраво вираженої дорослості, наповнений самовідкриттям, рефлексивним світоприйняттям, та особистісними новоутвореннями. Саме цьому цей віковий період складає інтерес для нашого дослідження.

Завдання дослідження полягає у визначенні механізмів особистісної трансформації самоусвідомлення та побудови власного міфу у підлітковому віці в структурі свідомості особистості. Ми вважаємо, що можливість трансформації щодо власного конструктивного міфу залежить від усвідомлення власних особистісних якостей та рефлексивної спроможності.

З метою вивчення особистісних механізмів побудови власного міфу у підлітковому віці нами було проведено емпіричне дослідження. У ньому приймали участь 50 осіб, вік яких складає 12-15 років.

Методики проводились в різний період, що дозволило виключити вплив ситуаційного фактору в конкретний день проведення дослідження. Маючи на увазі важливість додаткового вмотивування учасників дослідження щодо участі в опитуваннях та отриманні якісних результатів, участь кожного члена могла бути анонімною.

Для проведення дослідження нами були використані наступні методики:

- 1.Методика дослідження самовідносин (МДС) С.Р.Пантелеєва.
- 2.Модифікована методика внутрішнього зростання «Трансформація особистісного міфу (ТОМ)» Н.В.Чепілевої.
- 3.Методика незакінчених речень (метод SSCT) Сакса-Леві (в модифікації В.Михала).

На початку нашого дослідження, ми стикаємося із тим, що недостатня розробленість єдиної теорії чи структури формування особистісного міфу під час підліткового віку, позначаються і на практичних розробках щодо дослідження у цій сфері. Детальне дослідження особистості підлітка передбачає наявність деяких показників, за якими ми можемо зробити висновки і на наш погляд, необхідні данні можна отримати саме з обраних методик. Обрані методики є найбільш відповідними до критеріїв, що потребують дослідження за заданою темою.

В першу чергу, для отримання початкових результатів, було проведено обрану методику «Дослідження самовідносин (МДС) С.Р. Пантелєєва» [1], з ціллю виявлення структури відношення особистості до самої себе. Вона є найбільш цільовою та фундаментальною на першому етапі дослідження. Метою даної методики є проявлення структури самоствавлення особистості, ступеня вираженості конкретних частин й компонентів самовідношення, які знаходять вираженість у зазначених шкалах, таких як: закритості, самовпевненості, саморегуляції, відбитого (відзеркалюваного) самоствавлення, самоцінності, самоприв'язаності, внутрішньої конфліктності та самозвинувачення.

Самовідношення у цьому випадку виражається в контексті уявлень особистості про зміст «Я», як узагальнене почуття до себе. В основу розуміння самовідносин покладена концепція самосвідомості В.В. Століна, який виділяв три виміри самоствавлення: симпатію, повагу, близькість. Опитувальник містить у собі 110 тверджень за 9-ма шкалами, з якими можна погодитися, чи відмовитися від них [2].

Наступною методикою для нашого дослідження було обрано «Методика незакінчених речень (метод SSCT) Сакса-Леві» достатньо інформативна щодо відношення людини до різних критеріїв власного життя [3]. Згідно віковій категорії наших респондентів, було обрано модифікований варіант запропонований В. Міхалом, який складається з 24 речень, що повинні бути закінчені за бажанням досліджуваного. Такого типу тест може бути віднесеним до методик доповнення. Спрямований же він на досить точну та показову діагностику відносин дитини до батьків, братів, сестер, інших дітей та відчуття себе серед них, вчителів, відношення до хвороб, невдач та власного майбутнього, власних здібностей. Надана методика висвітлює внутрішні хвилювання, прагнення, цілі та світогляд. Для кожної групи пропозицій виводиться характеристика, що визначає дану систему відносин як позитивну, негативну або байдужу. Оцінюється вона у кількісному аналізі за характером відповіді від «максимально чітко вираженого сильно позитивного ставлення до об'єкта або суб'єкта», до «максимально чітко вираженого сильно негативного ставлення до об'єкта або суб'єкта». Методика (метод) незакінчених пропозицій дозволяє виявити усвідомлювані і неусвідомлювані установки підлітка, показує його ставлення до різних сфер особистого життя [4].

Наступною методикою є модифікована методика внутрішнього зростання «Трансформація особистісного міфу (ТОМ)» Н.В.Чепілевої. Данна методика ґрунтується на переосмисленні автобіографічного матеріалу з метою усвідомлення особистісного потенціалу та вербалізації його в метафоричному тексті. Загальний зміст методики був декількох видозмінений за змістом і формою, інтерпретований відповідно до вікової категорії та здібностей підлітків проявити себе. До основи модифікації методики (Л.А. Варава, Г.В. Пожидаєва) була включена задача, створити метафоричну сповідь, яка само по собі є вираженням власного світогляду у вигляді метафоричних виразів та мовних зворотів. Згідно із ідеєю автора Н.В. Чепілевою, це і є необхідний нам у дослідженні наратив. Детальний аналіз твору, що написаний під конкретну задачу створити сповідь власного життя шляхом метафоричних висловів, використання казкових героїв чи образів, надає можливість інтерпретувати найбільш яскраві чи вразливі місця у процесі розвитку тієї чи іншої особистості.

Сучасна наративна психологія закріпила за метафорою статус основного способу символічного вираження внутрішнього досвіду людини, а саме, вербалізувати спосіб його засвоєння [5]. Інтерпретація текстів відбувалась із планом дослідження Н.В.Чепілевої, за основу ми взяли 5-7 етапи згідно із авторською методикою «Трансформація особистісного міфу (ТОМ)».

На вже отриманий метафоричний текст, створений досліджуваним, а) задаються ключові питання «Що цінного ви винесли з цього етапу свого життя?», «Які особистісні досягнення супроводжували вас в цей період життя?» за кожним яскраво вираженим етапом життя, відображеного у розповіді; б) етап, на якому ключові питання такі: «Що привело вас до цього результату?», «Що привело вас до зростання і особистісним змінам?», «Завдяки яким вашим якостям, характеристикам, особистісним параметрами став можливим отриманий результат?». Тобто робота з процесуальною метафорою полягає в побудові метафори результату, який також фіксується досліджуваним.

На наступному етапі – створюється метафоричний текст-континум. Для цього необхідно побудувати метафори тих часових періодів життя, які не увійшли в автобіографічний текст і знаходяться начебто між описаними в автобіографії мікросюжетами, які, звичайно, були найбільш яскравими та важливими в житті підлітка. Такі, свого роду, «подорожі» необхідно здійснити між усіма зазначеними етапами, послідовно заповнюючи пропуски новими метафорами, які в міру їх виникнення записуються.

Наступний етап передбачає необхідність з'єднати початковий варіант тексту і остаточний (з уже заповненими «пробілами»), та створити зв'язний, змістовий, чіткий текст. Така розповідь несе в собі відповіді та явні приклади особистісної ресурсності досліджуваного, показує йому самому в процесі проведення співбесіди (як наступного, не менш важливого етапу дослідження), завдяки чому й яким чином стає можливим подолання труднощів, яка внутрішня сила може і надалі стати інструментом вирішення перешкод в житті.

Дослідження проводилось у декілька етапів. На першому етапі констатувального дослідження ми виявляли емоційний та семантичний зміст ставлення особистості до самої себе за методикою дослідження самовідносин (МДС) С.Р.Пантелєєва.

Аналіз отриманих даних показав, що за дев'ятьма шкалами загальний результат опитування має середні показники, чи схильність до знижених. До найбільш яскраво негативно виражених можна віднести такі шкали, як: самокерівництво (55% опитуваних мають низький рівень), самоприйняття (60%), внутрішня конфліктність (45%) та замкнутість (45%). Ці показники загалом відповідають специфіці вікового періоду респондентів, особливо відштовхуючись від особливостей протікання пубертатного періоду. Але це дає нам основу для подальшого дослідження, та підкріплює наступні данні.

Отже, ми можемо визначити, що підлітки намагаючись визначити зміст ставлення до себе схильні до середніх показників за більшістю шкал, окрім зазначених вище компонентів, що пояснюється віковими особливостями.

Наочні результати щодо розподілу респондентів за виявленням емоційного та семантичного змісту ставлення особистості до самої себе (за методикою дослідження самовідносин (МДС) С.Р.Пантелєєва) представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

№	Категорії дослідження	Ступень вираженості показників (у %)			+ у прямому понятті - у зворотньому понятті
		Високі	Середні	Низькі	
1	Замкнутість	45	25	30	+
2	Самовпевненість	30	50	20	+
3	Самокерівництво	10	35	55	+
4	Відзеркалення самовідношення	25	50	25	+
5	Самоцінність	20	55	25	+
6	Самоприйняття	15	25	60	+
<i>Загальний відсоток досліджуваних *</i>		<i>24 %</i>	<i>40 %</i>	<i>36 %</i>	
7	Самоприв'язаність	20	55	25	-
8	Внутрішня конфліктність	25	30	45	-
9	Самозвинувачення	25	35	40	-
<i>Загальний відсоток досліджуваних</i>		<i>23 %</i>	<i>40%</i>	<i>37 %</i>	

Наступним, другим етапом нашого дослідження стала методика незакінчених речень (метод SSCT) Сакса-Леві (в модифікації В. Михала). Згідно із ідеєю даної методики ми досліджували які установки особистості можуть бути, наочно виявляє особистісне ставлення до батьків, родини, вчителів та молодших, до своїх страхів і побоювань, до почуття провини, до минулого і майбутнього, власних здібностей. Всі пропозиції тесту об'єднуються у кілька груп, які можна переглянути у діаграмі, зображеній на рисунку 1, де «-2» – це яскраво виражене негативне ставлення, «-1» – негативне, «0» – нейтральне відношення, «+1» – позитивне та «+2» – яскраво позитивне ставлення до заданих категорій.

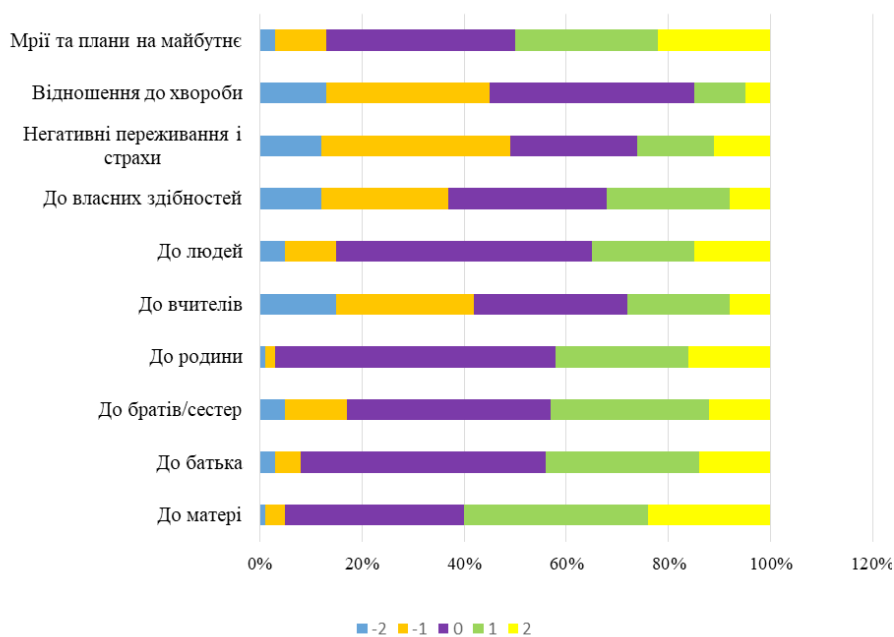

Рис. 1. Розподіл респондентів за шкалами відношення до різноманітних установок

Згідно із результатами дослідження за даною методикою, необхідно виділити декілька важливих особливостей.

За загальними результатами середнього значення для групи досліджуваних, можна побачити, що ставлення до установок особистості більш схильна до нейтральних результатів, чи частково підвищеного його прийняття, адже 39,4% підлітків мають нейтральне відношення до заданих категорій, та 23,6% мають позитивне відношення до них.

Можна зробити висновок, що звичайні життєві установки усвідомлюються підлітками на достатньому рівні та мають до них нейтральне чи позитивне відношення. Але і негативна оцінка є у дослідженні, бо розбіжність між позитивним й негативним ставленням складає 6,5%, що свідчить про схильність деяких поглядів до негативізму підліткового віку.

Слід зазначити, що найбільш виокремленими категоріями даного дослідження є відношення до вчителів, яке схильне до негативного (складає 30% нейтрального, 27% негативного, 15% яскраво негативного відношення); неоднозначне відношення до власних здібностей, що свідчить про деяку зневіру у себе (яскраво негативне відношення у 12% опитуваних, негативне у 25%, нейтральне – лише у 31%, позитивне у 24%, що загалом навіть нижче, чем у негативного відношення, та яскраво виражене позитивне, у 8% опитуваних). Звичайно негативно виражене й відношення до хвороб (40% нейтрально – 32% негативно) та життєвих переживань і страхів (тут на негативне відношення припадає 37% досліджуваних, має на позитивне – тільки 15%; нейтральне, тобто спокійно-адекватне ставлення займає 25% серед групи підлітків).

Особливо цікавим є компонент установок на мрії і плани на майбутнє, де 22% мають яскраво позитивне відношення, тобто великі надії та плани, 28% позитивно виражених, 37% нейтральних та лише 10% негативних і 3% яскраво негативних. Такі результати можуть свідчити про все ж таки позитивний настрій підлітків стосовно майбутніх планів та ідей на життя. Можливо, стимулом цього фактору є те, що сучасна молодь та підлітки все більше направлені на особистісний успіх та потяг до вдачі й реалізації у житті, мають все більші потреби та побажання.

За додатковими вирахованими даними можна побачити в загальному сенсі відношення підлітків до різноманітних установок, та згідно із цим можна переконатися, що дійсно, міфи і установки мають досить сильний вплив на життя та саморазуміння підлітків. Більш того, вони здебільшого саме нейтрально чи позитивно сприймають їх та добре розуміють (рисунок 2).

Такою ж яскравою особистістю є те, що напевно саме усвідомлення різноманітних установок, стереотипів та робота над цим є важливим компонентом на шляху формування власного ефективного міфу.

Рис. 2. Розподіл респондентів за ступенем вираженості відношення до різноманітних установок

Останнім, третім етапом нашого дослідження, але найбільш об'ємним та кропітким, стало проведення модифікованої методики внутрішнього зростання «Трансформація особистісного міфу (ТОМ)» Н.В.Чепілевої.

Інтерпретація даної методики відбувалася шляхом здійснення аналізу фінального тексту та співбесіди з респондентами. За результатами були визначені основні критерії внутрішньої ресурсності підлітків та джерело її знаходження серед міфіф власного життя. Загалом такі критерії були зведені до: 1) сімейного міфу, тобто використання сценарію, що був наданий з самого дитинства, як спосіб подолання перешкод («тато казав, що справжні чоловіки роблять саме так»; «всі жінки в нашій родині схильні до радикальних рішень»; «всі діти в цій родині непокірні й норовливі» і тд.); 2) життєвого досвіду, способу дій, що стали можливими шляхом подолання різноманітних ситуацій на протязі всього життя раніше; 3) приклад значущих близьких, як згадка та готовий план дій, який виявився ефективним у інших осіб, що потрапляли до схожої ситуації; 4) внутрішній ситуаційний емоційний «вибух», який

виникає як реакція на раптове з’явлення складної ситуації, більш яскравий та короткий за дією; 5) прокрастинація як варіант поведінки у ситуації, що склалася, та потребує рішення, із подальшою вимушеною розв’язкою.

Результати за даною методикою свідчать про найбільший відсоток значущості саме сімейного міфу, як інструменту створення особистісного міфу, який складає 36% всіх опитуваних. На другому місці – 22% є приклад значущих близьких, саме ті риси, які підліток намагається скопіювати чи присвоїти. Третім же важливим фактором у формуванні особистісного міфу – 21%, є хоч і не великий, але яскравий життєвий досвід, коли закріплені патерни поведінки стають звичними, та мають попит у вирішенні різноманітних життєвих ситуаціях. Наступним джерелом 13% стає саме ситуаційний вибух, як характерна експресивним діям і рішенням реакція підлітка. Та на останній ланці залишається прокрастинація – 8%, як спосіб вирішення будь-яких спірних ситуацій, стратегія «відкладання» рішення через недостачу досвіду, вчасних порад, чи достатнього рівню самосвідомості й самоаналізу.

На основі емпіричного та теоретичного дослідження, проаналізував всі взаємозв’язки та отримані результати, нами була побудована модель трансформації міфологічної свідомості (рисунок 3). Така структура включає до себе необхідні складові для створення ясної картини власного образу бажаного майбутнього в підлітковому віці та трансформації негативних установок сімейного міфу.

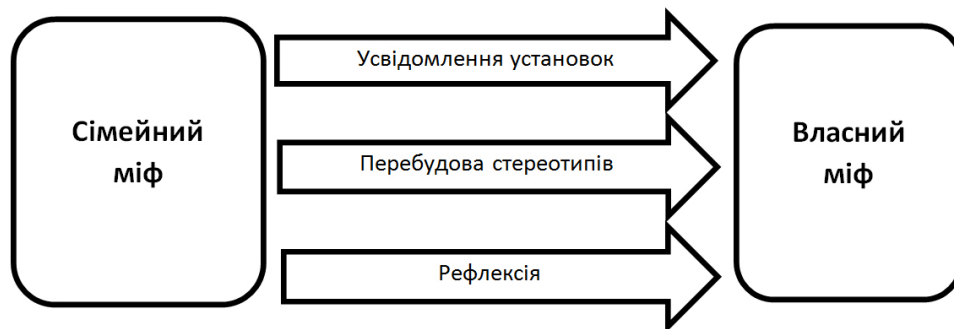

Рис. 3. Модель структури трансформації міфологічної свідомості

На шляху утворення власного міфу, особистість має пройти три складних у протіканні та виконанні етапи. Відштовхуючись від сімейного міфу, як початкової форми міфологізму особистості, по-перше, має місце усвідомлення власних установок, конструктивних, чи деструктивних. Вміння розпізнати їх, та як найголовніше у цьому процесі – відчуті їх вплив на власне життя та самосвідомість.

По-друге, відбувається перебудова стереотипів. Цей етап дуже важливий, адже саме стереотипи формують світогляд особистості, маючи найбільший вплив на прийняті рішення, висновки, та загалом на світосприйняття, та є важливою структурною одиницею нашого дослідження.

Третій етап містить у собі рефлексію, як інструмент для самопізнання, самооцінки, аналізу власного життя та відслідкування зазначених вище установок й стереотипів. В цілому має значення рефлексивна спроможність підлітка, як якісно новий рівень самосвідомості особистості, як етап до-рослішання. Саме рефлексія є значним етапом у процесі особистісного міфоутворення у підлітків, виявляється основним пунктом якісного протікання зазначеного процесу.

За результатами емпіричного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Чинниками проблеми формування ефективного особистісного міфу серед підлітків є часткова зневіра у власні сили, та підсиленість негативних переживань.

2. Чинником, що сприяє формуванню ефективного особистісного міфу є добре відношення до родини та виражене позитивне ставлення до мрій та планів на майбутнє.

3. Більшість опитуваних у власних життєвих обставинах приймають рішення, виходячи із ресурсу сімейного міфу чи прикладу близьких.

4. Міфи і установки мають досить сильний вплив на життя та саморазуміння підлітків. Здебільшого вони нейтрально чи позитивно сприймаються та відображаються у свідомості.

5. Процес трансформації сімейного міфу відбувається завдяки наступним етапам, таким як: усвідомлення установок, трансформація стереотипів та рефлексія. Всі ці етапи допомагають сімейному міфу кожної людини стати особистісним.

Отже, проведене нами емпіричне дослідження специфіки феномену формування особистісного міфу в підлітковому віці показало існування певних компонентів особистості, що мають вплив на подальше формування конструктивного особистісного міфу. До них відносяться такі, як: самовпевненість, внутрішня конфліктність, ставлення до власних здібностей, позитивне ставлення до майбутнього, особистісна ресурсність під час складних життєвих ситуацій, рівень емпатійності, самооцінки психічних станів, саморефлексія.

Існування такої функції як міфологізація сімейних розповідей та історій в структурі сімейної свідомості може бути аналогічною до функції соціокультурного міфу, вираженого в меншому форматі. Він же й на індивідуальному рівні визначає конструктивні або деструктивні можливості формування свого власного образу, та загалом може впливати на засвоєння та використання базових поведінкових патернів особистості.

Література

1. Пантилеев С.Р. Методика исследования самоотношения / С.Р. Пантилеев. – М. : Смысл, 1993. – 32 с.
2. Посохова С.Т., Соловьева С.Л., Настольная книга практического психолога / Сост. - М.: АСТ:Хранитель; СПб.: Сова, 2008. - 671 с. (с. 141-157)
3. Sachs J.M., Levy S. The sentence completion test // Bellak L. (ed.) Projective psychology. - N.Y.: Knopf, 1950. - P. 357-397.
4. Казачкова В.Г. Метод незаконченных предложений при изучении отношений личности // Вопросы психологии. - 1989. - N 3. - С. 154-157.
5. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой – К. : Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – 382 с.

References

1. Pantyleev, S.R. (1993) *Metodyka yssledovaniya samootnosheniya*. M. : Smisl. (in Russian)
2. Posokhova, S.T., Soloveva, S.L., (2008) *Nastolnaia knyha praktycheskoho psykholoha*, SPb.: Sova, p. 141-157. (in Russian)
3. Sachs, J.M., Levy, S. (1950) *The sentence completion test*. Bellak L. (ed.) Projective psychology. - N.Y.: Knopf. P. 357-397.
4. Kazachkova, V.H. (1989) *Metod nezakonchennikh predlozheniy pry yzuchenyy otnosheniy lychnosty*. Voprosy psykholohyy. N 3. p. 154-157. (in Russian)
5. Problemy psykholohycheskoi hermenevtyky (2009) Pod red. N.V. Chepelevoi K. : Yzdatelstvo Natsyonalnoho pedahohycheskoho unyversyteta ym. N.P. Drahomanova. (in Russian)

УДК 159.923.2-057.875:17.023.34

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-02

Особистісна зрілість та суб'єктивне благополуччя в студентів денної та заочної форм навчання в університеті

Гімаєва Юлія Азгатівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Малофейкіна Катерина Олексіївна, магістр психології, м. Харків, Україна.

Гимаева Юлия Азгатовна, кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры общей психологии факультета психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

Малофейкина Екатерина Алексеевна, магистр психологии, г. Харьков, Украина.

Gimayeva Yuliya Azgativna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Kateryna Malofeykina, Master of Psychology, Kharkiv, Ukraine.

ORCID - 0000-0002-4366-307X

yuliagimaeva@gmail.com

emalofeykina@gmail.com

Статтю присвячено питанню зв'язку між мірою особистісної зрілості та суб'єктивного благополуччя у студентів-психологів, що навчаються за денною та заочною формами навчання. Розуміння особистісної зрілості ґрунтується на концепціях О.С.Штепи та Ю.З.Гільбуха. Суб'єктивне благополуччя розглядається в рамках гедоністичного підходу Е.Дінера. У дослідженні брали участь студенти 2 курсу, оскільки цей період за весь час навчання є найбільш стабільним. З'ясовано, що більшість студентів-психологів мають прийнятний (сумарно дуже високий, високий чи задовільний за Ю.З.Гільбухом). Однак, серед студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту, більше таких, що досягли дуже високого рівня, а серед студентів денної форми навчання – високого, до того в останніх рідше зустрічається низький рівень особистісної зрілості. За О.С.Штепою більшість студентів досягли необхідного рівня особистісної зрілості: переважна більшість студентів денної та три чверті студентів заочної форми навчання. Студенти відчують себе благополучними на емоційному і когнітивному рівнях середньою мірою та щасливими – на рівні вищому за середній. В студентів обох форм навчання особистісна зрілість в цілому значущо пов'язана з суб'єктивного благополуччя (його емоційним компонентом) і з задоволеністю життям (когнітивним компонентом суб'єктивного благополуччя). Також в студентів, що навчаються денно, є тенденція до утворення зв'язку особистісної зрілості з переживанням суб'єктивного щастя. Отримані кореляційні зв'язки між складовими особистісної зрілості та суб'єктивним благополуччям, специфічні для студентів, що навчаються денно та заочно. В студентів, що навчаються денно, різні аспекти суб'єктивного благополуччя ширше пов'язані з такими складовими особистісної зрілості як мотивація досягнення, самоприйняття і життєва філософія, а в студентів, що навчаються заочно, отримуючи першу вищу освіту, – контактність, толерантність і синергічність. Тобто студентам денної форми навчання, щоб відчувати емоційний комфорт і задоволення в житті, потрібні риси, що допомагають врегулювати відносини із самим собою, а студентам-заочникам, що отримують першу вищу освіту, – риси, що затребуваними в спілкуванні і побудуванні стосунків з оточуючими.

Ключові слова: особистісна зрілість, суб'єктивне благополуччя, студент-другокурсник, денна форма навчання, заочна форма навчання, кореляція.

Статья посвящена вопросу связи между степенью личностной зрелости и субъективным благополучием студентов-психологов, которые учатся на дневной и заочной формах обучения. Понятие личностной зрелости рассматривается в рамках концепций Е.С.Штепы и Ю.З.Гильбуха, субъективное благополучие – в рамках гедонистического подхода Э.Динера. В исследовании участвовали студенты 2 курса, поскольку этот период за все время обучения можно считать наиболее стабильным. Выявлено, что у большинства студентов-психологов уровень личностной зрелости характеризуется как приемлемый (очень высокий, высокий или удовлетворительный по Ю.З.Гильбуху) или необходимый (по Е.С.Штепе). Студенты ощущают себя благополучными в эмоциональном и когнитивном отношениях в средней степени, а счастливыми – на уровне выше среднего. У студентов обеих форм обучения личностная зрелость в целом значимо связана с субъективным благополучием (его эмоциональным компонентом) и с удовлетворенностью жизнью (когнитивным компонентом субъективного благополучия). Также у студентов, которые учатся на дневной форме обучения, выявлена тенденция

к образованию связи личностной зрелости с переживанием субъективного счастья. Получены корреляционные связи между составляющими личностной зрелости и субъективным благополучием, специфичные для студентов, которые обучаются на дневной и заочной форме обучения. У студентов, которые учатся на дневной форме обучения, разные аспекты субъективного благополучия шире связаны с такими составляющими личностной зрелости как мотивации достижения, самопринятие и жизненная философия, а у студентов, которые учатся заочно, получая первое высшее образование, – контактность, толерантность и синергичность.

Ключевые слова: личностная зрелость, субъективное благополучие, студент, дневная форма обучения, заочная форма обучения, корреляция.

The article contains the research of connections between personality maturity and subjective well-being in full-time and correspondence course psychology students. The concept of personality maturity is considered in terms of O.S.Shteppe's and Yu.Z.Hilbukh's approaches, the concept of subjective well-being is considered in terms of E. Diener's hedonistic approach. For empirical study there were used such methods as Personality Maturity Questionnaire Yu.Z. Hilbukh, Personality Maturity Questionnaire O.S.Shteppe, Subjective Well-being Scale A. Perrudet-Badoux in V.N.Sokolova adaptation, Satisfaction with Life Scale E. Diener in D.O.Leontiev adaptation, Subjective Happiness Scale S. Lyubomirsky. The subjects of the research were second year students since this period can be considered the most stable of whole studying time. It's revealed that the most psychology students have got acceptable level of personality maturity by Yu.Z.Hilbukh that is very high, high or satisfactory level. According to O.S.Shteppe the most of them have got required level of personality maturity. Students feel subjective well-being on emotional and cognitive level by average measure, they feel happy with their life by higher than average measure. Personality maturity in general is significantly correlates with subjective well-being in the emotional aspect and satisfaction with life as cognitive aspect of subjective well-being in students of both forms of studying. Also the tendency to form connection between personality maturity and feeling of happiness is revealed in full-time students. Correlations between components of personality maturity and subjective well-being were obtained for full-time and correspondence course students separately. In full-time student's different aspects of subjective well-being are more wildly connected with such components of personality maturity as motivation of achievement, self-acceptance and life philosophy.

In correspondence course students, aspects of subjective well-being are to more extent connected with components of personality maturity as contactability, tolerance and synergy. It can have argued that full-time students to feel emotionally comfortable need to have dispositions which regulate relations with themselves, but correspondence course students need to have dispositions which are demanded in communication and building of relationships.

The key words are: personality maturity, subjective well-being, full-time students, correspondence course students, correlation.

Найважливішою інтегральною властивістю сучасної людини вважається особистісна зрілість. Вона є суттєвим підґрунтям для становлення різних аспектів ідентичності особистості, компетентності, досягнення ефективності в діяльності та самоефективності. Крім того особистісна зрілість передбачає здатність та прагнення людини до безперервного саморозвитку.

Проте люди найчастіше усвідомлюють свої життєві наміри в термінах або досягнень, або щастя. Тож виникає питання, чи додає особистісна зрілість людині щастя? І якою мірою? І навпаки: щоб бути щасливим обов'язково бути особистісно зрілим?

Особистісна зрілість як інтегральна характеристика особистості потребує тривалого часу для свого формування. Дуже показовим в цьому сенсі є саме студентський вік: адже молода людина вже досягла такого рівня розвитку, що може усвідомлювати і його результат, і його процес, і здатна певною мірою його організувати.

Особливої значущості особистісна зрілість та суб'єктивне благополуччя набувають для майбутніх психологів, бо відомо, що здатність психологічно допомогти іншій людині обмежується наявністю власних емоційних утруднень. Тож актуальним видається з'ясувати, як пов'язані між собою особистісна зрілість та суб'єктивне благополуччя у студентів-психологів.

Виходячи з цього за мету було обрано вивчення зав'язків особистісної зрілості і її компонентів та суб'єктивного благополуччя у студентів-психологів різних форм навчання.

Традиція вивчення феномену зрілості особистості налічує в психології вже не одне десятиліття. Проте чим далі, тим більш різноманітними стають характеристики цього концепту: починаючи з простого переліку рис зрілої особистості, наданого Г. Олпортом, та закінчуючи сучасними спробами інтегровано визначити особистісну зрілість, як, наприклад, це пропонує О. С. Штепа. Вона пропонує розглядати особистісну зрілість як структуру, що є підґрунтям для самоприйняття та самовизначення, і, відповідно до цього, забезпечує людині можливість побудови концепції власного життя з урахуванням соціальних норм та уявлень про власну місію [8; 81]. Ми вважаємо концепцію О. С. Штепи найбільш розробленою на цей час і на неї ми надалі будемо спиратися.

Проблема особистісної зрілості у студентів, в тому числі, студентів-психологів, займає чільне місце серед досліджень останніх років. Так, А. І. Єгорова виявила розбіжності в особливостях особистісної зрілості у студентів різних ступенів навчання (бакалаврів і магістрів) [1].

Близьким до проблеми співвідношення особистісної зрілості та суб'єктивного благополуччя є дослідження Г. С. Кожухарь щодо особистісних детермінант переживання позитивних станів (суб'єктивний комфорт, оптимізм і т.д.) у студентів-психологів [3].

Взагалі в сучасній психології психологічне благополуччя вивчається в рамках гедоністичного та евдемоністичного підходів. Ми будемо спиратися на гедоністичний підхід Е. Дінера. Саме Е. Дінер ввів поняття суб'єктивного благополуччя, до якого входять емоційний компонент (відносна наявність позитивних емоцій при відносній відсутності негативних емоцій за Н. Бредберном) та когнітивний компонент (задоволеність життям, що додав сам Е. Дінер) [4, 11]. Він вважав, що суб'єктивне благополуччя є складовою психологічного благополуччя [5, 17], і як поняття є синонімом гедоністичного благополуччя [11]. Тому підхід і отримав назву гедоністичного.

Поряд із поняттям суб'єктивного благополуччя для глобальної оцінки свого життя в аспекті задоволення використовують термін щастя, який є близьким до суб'єктивного благополуччя і може певною мірою виражати його емоційний компонент [7]. В буттєвому сенсі поняття щастя, мабуть, є найбільш вдалим аналогом концепту суб'єктивного благополуччя, оскільки кожна людина більш-менш розуміє, що значить бути щасливою.

Сучасні дослідження здебільшого присвячені виявленню зовнішніх факторів суб'єктивного благополуччя, таких як здоров'я, матеріальна забезпеченість, сімейне становище тощо [5]. Проте в дослідженні Н. С. Терехіної та співавторів серед іншого виявлялися зв'язки суб'єктивного благополуччя з суб'єктивним віком і емоційним інтелектом [6]. Л. М. Яворовська та Г. С. Філоненко пропонують розглядати соціальний інтелект та часову перспективу, як важливі фактори психологічного благополуччя [9].

С. П. Єлшанський зі співавторами виявив, що студенти очного та очно-заочного відділення мають гірші показники суб'єктивного щастя, рівня депресії, задоволеності життям, ніж заочного [2].

О. Ф. Яценко показала, що показники суб'єктивного благополуччя у студентів негативно пов'язані з багатьма ознаками самоактуалізації [10].

Отже, існують досить суперечливі дані щодо зв'язку суб'єктивного благополуччя з деяким особистісними особливостями: це питання потребує більш подальшого розгляду.

В нашому дослідженні взяли участь студенти факультету психології ХНУ імені В. Н. Каразіна: 44 особи віком 18-22 років, що навчаються на 2 курсі за денною формою (д.ф.) та 38 осіб віком 18-23 років, що навчаються на 2 курсі за заочною формою та отримують першу вищу освіту (з.ф.(1 в/о)). До дослідження були залучені студенти саме 2 курсу, оскільки це найбільш стабільний період за весь цикл навчання: другокурсники вже певною мірою просунулися в опануванні професії і поряд з цим вийшли зі стану ейфорії, в якому перебувають першокурсники через те, що вони змогли вступити до університету, та ще не зазнали кризи середини навчання (що їх очікує на 3 курсі) і кризи професійної ідентичності 4 курсу.

Для емпіричного дослідження були використані такі методи: Опитувальник особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха, Опитувальник особистісної зрілості О. С. Штепи, Шкала суб'єктивного благополуччя А. Перуе-Баду в адаптації В. Н. Соколової, Шкала задоволеності життям Е. Дінера в адаптації Д. О. Леонтєва, Шкала суб'єктивного щастя С. Любомирські в адаптації Д. О. Леонтєва.

Для статистичної обробки було використано кореляційний аналіз (р Спірмана) та критерій для двох незалежних вибірок (U Манна-Уїтні).

За результатами емпіричного дослідження рівня особистісної зрілості (табл. 1) та її складових (табл. 2, 3) були отримані такі дані.

Таблиця 1

Узагальнені дані за рівнями особистісної зрілості за опитувальниками Ю. З. Гільбуха та О. С. Штепи в студентів денної та заочної форм навчання (у %)

Рівень особистісної зрілості	д.ф.	з.ф.(1 в/о)
За Ю. З. Гільбухом		
Дуже високий	6,8%	12,8%
Високий	38,7%	25,65%
Задовільний	31,8%	35,9%
Незадовільний	22,7%	25,65%
За О. С. Штепою		
Високий	0%	0%
Необхідний	88,6%	75%
Критичний	11,4%	25%

За результатами опитувальника Ю. З. Гільбуха значна кількість студентів в обох групах мають загальний високий рівень особистісної зрілості: 38,7% серед студентів, що навчаються за денною формою (група д.ф.), 25,65% серед студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту (група з.ф.(1 в/о)) (табл. 1).

Цікаво, хоча за високим рівнем особистісної зрілості відсоток студентів з денної форми навчання на третину більший, ніж із заочної, та менше студентів, що мають незадовільний рівень

особистісної зрілості (22,7% порівняно з 25,65%), проте серед заочників більше таких, що досягли дуже високого (12,8% порівняно з 6,8%) і задовільного (35,9% порівняно з 31,8%) рівнів. Тобто на фоні студентів-заочників студенти з денної форми виглядають більш зрілими навіть за умов, що майже чверть з них мають незадовільний загальний рівень особистісної зрілості (втім, як і серед заочників) та лише 6,8% – дуже високий. Але співвідношення високого і задовільного рівня особистісної зрілості є більш сприятливим саме в групі студентів, що навчаються за денною формою, – 38,7% до 31,8%, тобто приблизно 6:5 (4:3). В групі студентів, що навчаються за заочною формою, отримуючи 1 в/о, це співвідношення 25,65% до 35,9%, приблизно 5:7 (2:3).

Приємно зазначити, що у цілому за методикою Ю. З. Гільбуха прийнятний рівень особистісної зрілості (сумарно дуже високий, високий і задовільний) рівномірно притаманний практично трьом чвертям студентів-психологів (77,3% та 74,35% на денній та заочні формах навчання відповідно).

За опитувальником О. С. Штепи (табл. 1) більш сприятливою ситуація з загальним рівнем особистісної зрілості виявилася теж в студентів групи д.ф., 88,6% яких притаманний необхідний рівень і тільки 11,4% – критичний. Менш сприятливою – у студентів групи з.ф.(1 в/о), серед них в 75% рівень особистісної зрілості є необхідним, а в 25% – критичний.

Як що до окремих рис особистісної зрілості, то за методикою Ю. З. Гільбуха більшість показників виражені в обох групах на задовільному та низькому рівнях (табл. 2): показник Мотивації досягнення виражений на обох формах навчання на задовільному рівні, показники Ставлення до свого «Я», Почуття громадянського обов'язку та Здатності до психологічної близькості – на незадовільному. Показник Життєвої настанови в студентів групи д.ф. навчання виражений на задовільному рівні, а в студентів групи з.ф. (1 в/о) – на незадовільному.

Таблиця 2

Усереднені бали з вираження компонентів особистісної зрілості в студентів різних форм навчання за методикою Ю. З. Гільбуха

Назви шкал	д.ф.		з.ф.(1 в/о)	
	\bar{x}	рівень	\bar{x}	рівень
Мотивація досягнення	10,75	задовільний	10,38	задовільний
Ставлення до свого «Я»	13,55	незадовільний	11,36	незадовільний
Почуття громадянського обов'язку	3,36	незадовільний	2,65	незадовільний
Життєва настанова	11,05	задовільний	10,67	задовільний незадовільний
Здатність до близькості	4,43	незадовільний	4,15	незадовільний
Загальний показник зрілості	43,14	задовільний	39,36	задовільний

За методикою О. С. Штепи (табл. 3) більшість показників виражені на середньому (необхідному) рівні. Проте Децентрація, Життєва філософія, Автономність и Контактність сформовані дещо краще в студентів з групи д.ф., а Глибинність переживань, Толерантність, Самоприйняття, Креативність і Синергічність – дещо краще в студентів групи з.ф.(1 в/о). Ці розбіжності не є значущими. Можна припустити, що ці особливості залежать від форми навчання. Можливо, формат денної форми навчання приваблює більшою мірою людей нетерплячих, з внутрішніми суперечностями, більш формальним мисленням та невдоволених собою.

Таблиця 3

Усереднені бали з вираження компонентів особистісної зрілості в студентів різних форм навчання за методикою О. С. Штепи

Назви шкал	д.ф.		з.ф.(1 в/о)		р
	\bar{x}	рівень	\bar{x}	рівень	
Відповідальність	5,86	необхідний	5,90	необхідний	-
Децентрація	5,80	необхідний	5,50	необхідний	-
Глибинність переживань	6,39	необхідний	6,53	необхідний	-
Життєва філософія	7,30	необхідний	6,60	необхідний	-
Толерантність	4,55	необхідний	4,88	необхідний	-
Автономність	5,45	необхідний	5,00	необхідний	-
Контактність	5,48	необхідний	5,20	необхідний	-
Самоприйняття	5,09	необхідний	5,45	необхідний	-
Креативність	4,55	необхідний	4,93	необхідний	-
Синергічність	3,05	необхідний	3,47	необхідний	-

Результати дослідження суб'єктивного благополуччя подано в таблицях 4 і 5.

З таблиці 4 видно, що обидві групи досліджуваних на когнітивному рівні оцінюють власні життєві обставини як такі, що відповідають очікуванням середньою мірою, тобто вони середньо задоволені своїм життям (за Е. Дінером), та відчувають себе щасливими на рівні вищому за середній (за С. Любомирські). Нарешті суб'єктивно, в цілому на емоційному рівні, благополучними (за А. Перуе-Бадю) студенти груп д.ф. і з.ф.(1 в/о) відчувають себе середньою мірою.

Таблиця 4

Середні бали студентів різних форм навчання за результатами дослідження емоційного й когнітивного компонентів суб'єктивного благополуччя

Назви методик	д.ф.		з.ф.(1 в/о)		p
	\bar{x}	рівень	\bar{x}	рівень	
Загальний показник Шкали суб'єктивного благополуччя А. Перуе-Баду	59,30	середній	57,65	середній	-
Шкала задоволеності життям Е. Дінера	20,95	середній	19,45	середній	-
Шкала суб'єктивного щастя С. Любомирські	18,43	вище за середній	18,02	вище за середній	-

За складовими суб'єктивного благополуччя (за А. Перуе-Баду) картина досить одноманітна. Кластер Напруженості й чутливості, що відображує переживання тяжкості роботи, необхідності взаємодіяти з людьми, потребу в усамітненні, виражений в обох групах більш, ніж на половину (55,7%, 57,4%). Тобто всі студенти зазнають певного перевантаження у зв'язку з активним соціальним життям, що є цілком зрозумілим, зважаючи на інтенсивне навчання, що стосується студентів з денної форми, та поєднання трудової діяльності й навчання в студентів-заочників (хоча ці розбіжності не є значущими). Цікаво, що таке напруження є більш вираженим у студентів групи з.ф.(1 в/о), ймовірно через особливості періоду початку професійної кар'єри, коли молода людина ще не набула оптимальних способів виконання виробничих завдань, тому вимушена докладати додаткових зусиль.

Таблиця 5

Середні бали студентів різних форм навчання за результатами дослідження складових суб'єктивного благополуччя А. Перуе-Баду

Назви кластерів	д.ф.		з.ф.(1 в/о)		p
	\bar{x}	%*	\bar{x}	%	
Напруженість та чутливість	11,70	55,7	12,05	57,38	-
Ознаки, що супроводжують психіатричну симптоматику	15,50	55,4	15,05	53,75	-
Зміни настрою	5,57	39,8	5,38	38,4	-
Значущість соціального оточення	7,98	38,0	7,67	36,5	-
Самооцінка здоров'я	6,89	49,2	7,30	54,1	-
Степінь задоволеності повсякденною діяльністю	11,66	55,5	10,20	48,6	-

* – вираженість ознаки; відсоток від максимально можливого балу за шкалою.

За кластером Самооцінки здоров'я більше приводів для турбування відмічається в студентів також групи з.ф.(1 в/о), в яких цей кластер виражений більш, ніж на половину від максимально можливого (54,1% проти 49,2%). Зміни настрою в бік погіршення, зменшення оптимізму помірно характерні для студентів обох форм навчання (39,8% і 38,4%).

За кластером Значущості соціального оточення результати теж досить непогані: в більшості студенти відчувають наявність соціальної підтримки з боку друзів, мають теплі стосунки з сім'єю, переживання самотності притаманні опитуваним менш, ніж на половину (38% і 36,5%).

Нарешті, студенти групи з.ф.(1 в/о) мають дещо менше Ознак, що супроводжують психіатричну симптоматику, тобто в них менше погіршень сну, тривоги, надмірно гострих реакцій на деякі події (53,75% проти 55,4%), а також вони більше задоволені повсякденною діяльністю, рідше переживають нудьгу тощо, ніж студенти групи д.ф (48,6% та 55,5%), хоч і не на статистично значимому рівні.

В результаті проведення кореляційного аналізу окремо для студентів різних груп було отримано низку результатів, що наведені в таблицях 6-7. В тексті ми зазначимо лише найбільш суттєві кореляції для розуміння взаємозв'язку досліджуваних явищ у студентів різних форм навчання.

Оскільки усі кластери Шкали суб'єктивного благополуччя є зворотними (високі бали означають суб'єктивне неблагополуччя), а шкали інших методик – прямими, то для зручності опису зв'язків ми змінили знак кореляцій за цією методикою на протилежний та високі показники Шкали суб'єктивного благополуччя розглядаємо як суб'єктивне благополуччя.

В обох групах виявлено значущу кореляцію ($p < 0,05$) показника особистісної зрілості за Ю. З. Гільбухом та суб'єктивного благополуччя (емоційного комфорту) за А. Перуе-Баду : з підвищенням рівня особистісної зрілості, ймовірно, зростатиме й рівень суб'єктивного благополуччя, емоційного комфорту. Також у студентів обох форм навчання наявна значуща кореляція ($p < 0,01$) між показником особистісної зрілості за Ю. З. Гільбухом та задоволеністю життям (когнітивним компонентом суб'єктивного благополуччя) за Е. Дінером. У студентів д.ф.н. є тенденція до утворення зв'язку ($p = 0,065$) між особистісною зрілістю за Ю. З. Гільбухом та суб'єктивним щастям за С. Любомирські. Отримані дані надають нам підґрунтя для впевненого ствердження, що, відповідно до окресленої в нашому дослідженні проблеми, зв'язок суб'єктивного благополуччя (як в емоційному, так

і в когнітивному плані) й особистісної зрілості існує! Тобто дійсно, чим більш особистісно розвинутою є людина, чим більш вона є особистісно зрілою, тим більше суб'єктивно благополучною вона себе відчуває!¹

Окрім зазначених кореляцій між загальними показниками особистісної зрілості та суб'єктивного благополуччя у всіх групах виявлено велику кількість значущих кореляцій між загальними показниками та їх складовими.

В групі д.ф. (табл. 6) відчуття щастя пов'язане з Мотивацією досягнень, Життєвою філософією та Самоприйняттям, тобто щаслива людина має чіткі життєві принципи, прагне високих результатів та вірить в себе. Кореляційна плеяда суб'єктивного благополуччя (емоційний компонент) утворена тими ж складовими особистісної зрілості, що й плеяда відчуття щастя, та доповнюється Ставленням до свого «Я» (розумінням своїх можливостей). Задоволеність життям як когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя пов'язана з складовими особистісної зрілості найбільш широко: і з Життєвою філософією, Мотивацією досягнення, Ставленням до свого «Я» й Самоприйняттям, а також з Толерантністю, Автономністю й Контактністю. Напевно, коли людина визначилася з життєвими цілями та принципами, приймає і адекватно оцінює себе, то не очікує від життя нездійсненого. А коли життя складається бажаним чином, поліпшується ставлення до оточуючих, людині простіше бути неупередженою ті ширію. Загальний показник особистісної зрілості за Ю.З.Гільбухом корелює з позитивною Самооцінкою здоров'я та зменшенням вираження Ознак, що супроводжують психіатричну симптоматику: особистісно розвинені люди відчувають себе більш здоровими!

Самооцінка здоров'я також пов'язана з Мотивацією досягнення, показник Ознак, що супроводжують психіатричну симптоматику – з Мотивацією досягнення та Ставленням до свого Я. Зміни настрою в сенсі його покращення корелюють з Самоприйняттям та Мотивацією досягнення, Степінь задоволення повсякденною діяльністю – з Самоприйняттям та Мотивацією досягнення (на рівні тенденції ($p=0,051$)), Значущість соціального оточення – з Самоприйняттям, Мотивацією досягнення та Життєвою філософією. Схоже, для молоді людини оптимістичний настрій, можливість долати нудьгу повсякдення забезпечуються відчуттям своєї особистої перспективи та спрямуванням до неї. В свою чергу самодостатня, ініціативна й цілеспрямована особистість має краще підґрунтя для життєвого оптимізму.

Таблиця 6

Зв'язки між особистісною зрілістю та суб'єктивним благополуччям у студентів денної форми навчання (p , знак зв'язку (+/-))

	Показник ОЗ* (за Ю.З.Гільбухом)	Мотивація досягнення	Ставлення до свого «Я»	Життєва філософія	Толерантність	Автономність	Контактність	Самоприйняття
Напруженість та чутливість				<0,01 +				<0,05 +
Ознаки, що супроводжують психіатричну симптоматику	<0,05 +	<0,01 +	<0,01 +					
Зміни настрою		<0,05 +						<0,001 +
Значущість соціального оточення		<0,05 +		<0,05 +				<0,05 +
Самооцінка здоров'я	<0,05 +	<0,01 +	=0,056 + тенд.					
Степінь задоволеності повсякденною діяльністю		=0,051 + тенд.						<0,05 +
Шкала суб'єктивного благополуччя А. Перуе-Бадю	<0,05 +	<0,001 +	<0,05 +	<0,05 +				<0,05 +
Шкала задоволеності життям Е. Дінера	<0,01 +	<0,01 +	<0,05 +	<0,01 +	<0,01 +	<0,05 +	<0,01 +	<0,01 +
Шкала суб'єктивного щастя С. Любомирські	=0,065 + тенд.	<0,01 +		<0,05 +				<0,01 +

* – показник особистісної зрілості

Взагалі, Самоприйняття разом із Ставленням до свого «Я» в цій групі найбільш об'ємно пов'язані (утворює найбільше зв'язків) з параметрами суб'єктивного благополуччя: ймовірно, це зумовлене віком досліджуваних, більшість з яких знаходяться на межі юнацького віку, коли зростає

¹ Цей результат не означає, що дитина, розвиток якої, звісно, не може відповідати критеріям особистісної зрілості, не може бути щасливою і суб'єктивно благополучною, ймовірно, він відображує специфіку зв'язку між цими феноменами в людей, які вже досягли певного рівня розвитку.

актуальність відносин з собою, а встановлення ідентичності є віковим завданням, тож його вирішення може впливати на суб'єктивне благополуччя студентів. Окрім Самоприйняття в групі студентів д.ф. багато кореляцій з різними параметрами суб'єктивного благополуччя мають Мотивація досягнення та дещо менше – Життєва філософія.

В групі з.ф.(1 в/о) (табл. 7) виявлено більше зв'язків між різними параметрами суб'єктивного благополуччя та особистісної зрілості, ніж в групі д.ф., тобто, в студентів з групи з.ф.(1 в/о) суб'єктивне благополуччя більш широко пов'язане із особистісної зрілістю.

Із суб'єктивним благополуччям (емоційний компонент), задоволеністю життям (когнітивний компонент), відчуття щастя однаково корелюють Мотивація досягнення, Життєва настанова, Життєва філософія, Толерантність (з відчуттям щастя – на рівні тенденції ($p=0,053$)), Автономність (виключаючи відчуття щастя), Контактність, Самоприйняття і Синергічність (виключаючи задоволеність життям). Зважаючи, що досліджувані – майбутні психологи, то риси, що обумовлюють емоційне врівноваження, здатність до саморозкриття, неупередженого ставлення до людей (сутєві для ефективного спілкування), а також здатність до внутрішньої єдності, віра в себе, визначена життєва позиція, ініціативність й цілеспрямованість є дуже важливими, щоб почувати себе бадьорими, оптимістичними, відчувати емоційний комфорт.

Зміни настрою пов'язані з Мотивацією досягнення, Життєвою настановою, Толерантністю, Самоприйняттям і Синергічністю. Степінь задоволеності повсякденною діяльністю прямо пов'язана з Толерантністю й Автономністю; Самооцінка здоров'я окрім Толерантності й Автономності додатково прямо корелює з Самоприйняттям і Снергічністю та зворотно – з Відповідальністю. Ознаки, що супроводжують психіатричну симптоматику, прямо корелюють із Снергічністю, а з Відповідальністю – зворотно. Тобто чим краще людина здатна долати внутрішні суперечності, сягати самодостатності й позитивного ставлення до себе, а з іншого боку чим спокійніше сприймає недовершеність світу, терплячіше ставиться до інших, тим краще вона відчувається, навіть суто функційно. А от відповідальність – навпаки, емоційні та функційні утруднення підсилює: зі збільшенням відповідальності відмічаються утруднення із здоров'ям, зростання тривоги й надто емоційних реакцій.

Значущість соціального оточення пов'язана з Мотивацією досягнення і Креативністю, Напруженість та чутливість на рівні тенденції ($p=0,052$) – з Життєвою настановою.

Також всі обговорювані складові суб'єктивного благополуччя в студентів групи з.ф. пов'язані з Контактністю.

Таблиця 7

Зв'язки між особистісною зрілістю та суб'єктивним благополуччям у студентів заочної форми навчання, які отримують першу вищу освіту)

(р, знак зв'язку (+/-))

	Показник ОЗ* (за Ю.З.Гільбухом)	Мотивація досягнення	Життєва настанова	Відповідальність	Життєва філософія	Толерантність	Автономність	Контактність	Самоприйняття	Креативність	Синергічність
Напруженість та чутливість					=0,052 + тенд.			<0,01 +			
Ознаки, що супроводжують психіатричну симптоматику				<0,001 -				<0,01 +			<0,01 +
Зміни настрою	=0,051 + тенд	<0,01 +	<0,01 +			<0,05 +		<0,01 +	<0,05 +		<+0,01
Значущість соціального оточення	=0,064 + тенд	<0,01 +						<0,001 +		<0,01+	=0,059 + тенд
Самооцінка здоров'я				<0,01 -		<0,01 +	<0,05 +	<0,05 +	<0,01 +		<0,01 +
Степінь задоволеності повсякденною діяльністю						<0,01 +	<0,05 +	<0,01 +			
Шкала суб'єктивного благополуччя А. Перуе-Бадю	<0,05 +	<0,01 +	<0,05 +	<0,01 -	<0,05 +	<0,01 +	<0,05 +	<0,001 +	<0,05 +		<0,001 +
Шкала задоволеності життям Е. Дінера	<0,01 +	<0,05 +	<0,01 +		<0,05 +	<0,01 +	<0,05 +	<0,01 +	<0,001 +		
Шкала суб'єктивного щастя С. Любомірскі		<0,05 +	<0,01 +		<0,01 +	=0,053+ тенд		<0,01 +	<0,01 +		<0,05 +

* – показник особистісної зрілості

Звертає увагу, яку кількість зв'язків із кластерами суб'єктивного благополуччя утворює Контактність: вона пов'язана з відсутністю неприємних переживань стосовно роботи й спілкування (Напруженість та чутливість), з відсутністю проявів типу безсоння, тривоги, розсіяності (Ознаки, що супроводжують психіатричну симптоматику), з гарним настроєм й оптимізмом (Змінами настрою), з відчуттям залучення і наявності підтримки з боку близьких (Значущістю соціального оточення), Степенем задоволеності повсякденною діяльністю, а також з суб'єктивним щастям та емоційним і когнітивним компонентами суб'єктивного благополуччя. Ймовірно, риса контактності як здатності до саморозкриття та змістовного спілкування є однією з найважливіших для суб'єктивного благополуччя студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту: чим більш товариська й щира людина, тим більше емоційного комфорту в її житті!

Немало зв'язків з параметрами суб'єктивного благополуччя утворює Толерантність, також тісно споріднена зі сферою спілкування, дещо менше зв'язків зафіксовано з Синергічністю, Мотивацією досягнення і Самоприйняттям (табл. 7). Найбільш сильні зв'язки ($p < 0,001$) утворюють саме Контактність, Толерантність та Самоприйняття.

Варто звернути увагу на зворотний зв'язок Відповідальності та Самооцінки здоров'я і Ознак, що супроводжують психіатричну симптоматику. Він фіксує показовий в життєвому відношенні факт: визнання себе автором свого життя або будь-якої справи і взяття відповідальності за них призводять до напруження, яке викликає «симптоми» погіршення сну, тривоги, надто гострі емоційні реакції тощо. Кожній людині відомо з власного досвіду, що відповідальність може дуже обтяжувати і в певному сенсі щастя не додає. А от безтурботний «легкий» щасливий стан, який дорослому вдається пережити здебільшого епізодично, втілює існування, по-дитячому невимушене й позбавлене відповідальності.

Отже, суб'єктивне благополуччя та його компоненти переважно мають прямі зв'язки з особистісною зрілістю та її рисами незалежно від форми навчання. Проте існує специфіка цих зв'язків у студентів різних форм навчання. Так, в студентів з денної форми навчання суб'єктивне благополуччя і на емоційному, і на когнітивному рівні пов'язане з ініціативністю, самостійністю, прийняттям себе, адекватною самооцінкою і впевненістю у собі, здатністю самовизначитися. В студентів-заочників, що отримують 1 в/о, – зі здатністю змістовного спілкування зі значущими людьми, здатністю до неупередженого ставлення до явищ і людей, внутрішньою єдністю (останнє тільки в емоційному плані) й також прагненням високих результатів та прийняттям себе. Можна сказати, що студентам групи д.ф., щоб відчувати емоційний комфорт і задоволення в житті, необхідно мати риси, що врегульовують відносини із самим собою, студентам групи з.ф.(1 в/о) – риси, що затребуваними в спілкуванні та побудуванні стосунків.

Висновки

1. Більшість студентів-психологів мають прийнятний рівень особистісної зрілості: за Ю.З.Гільбухом три чверті студентів за кожною формою навчання досягли дуже високого, високого або задовільного рівня, за О.С.Штепою переважна більшість студентів денної та три чверті студентів заочної форми навчання демонструють необхідний рівень особистісної зрілості. Дуже високий рівень особистісної зрілості за Ю.З.Гільбухом частіше зустрічається в студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту, але й незадовільний теж. При цьому серед студентів денної форми навчання майже половина досягли дуже високого й високого рівня особистісної зрілості, а серед студентів-заочників – тільки трохи більше третини. За О.С.Штепою критично низький рівень особистісної зрілості також частіше зустрічається в студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту, – в чверті.

2. Окремі складові особистісної зрілості в середньому виражені подібним чином в студентів обох форм навчання. На задовільному рівні виражена мотивація досягнення, на незадовільному – ставлення до себе, здатність до психологічної близькості та почуття громадянського обов'язку. Життєва настанова в студентів, що навчаються денно, виражена на задовільному, а в заочників – на незадовільному рівні. Загальний рівень особистісної зрілості за Ю.З.Гільбухом за обома формами навчання є середнім.

Відповідальність, децентрація, глибинність переживань, життєва філософія, толерантність, автономність, контактність самоприйняття, креативність, синергічність виражені у всіх на необхідному рівні. Проте в студентів денної форми навчання дещо краще сформовані життєва філософія, автономність, а в студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту, – синергічність.

3. Студенти, що навчаються за денною формою та за заочною формою, отримуючи першу вищу освіту, відчувають себе на емоційному рівні суб'єктивно благополучними середньою мірою, на когнітивному рівні суб'єктивного благополуччя – середньою мірою задоволені власним життям. Студенти обох форм навчання відчувають себе щасливими вище за середню міру.

4. Щодо складових суб'єктивного благополуччя, всі студенти відчувають значну напругу стосовно роботи і взаємодії з іншими, середньою мірою стурбовані станом власного здоров'я. Зазначені складові виражені більш сприятливо в студентів, що навчаються денно. Настрій всіх студентів залишається доволі оптимістичним. Вірогідно, що підґрунтям для подолання песимізму є гарні стосунки з близькими й друзями, які є дещо більш теплими в студентів-заочників, що отримують першу вищу освіту. До того ж саме вони краще відчувають себе в повсякденних обставинах і турботах і мають трохи менше ознак, що супроводжують психіатричну симптоматику.

5. В студентів обох форм навчання особистісна зрілість в цілому значущо пов'язана з суб'єктивного благополуччя (його емоційним компонентом) і з задоволеністю життям (когнітивним

компонентом суб'єктивного благополуччя). Також в студентів, що навчаються денно, є тенденція до утворення зв'язку особистісної зрілості з переживанням суб'єктивного щастя. Тобто особистісно зріла людина буде відчувати себе і благополучною, і вдоволеною своїм життям, і, скоріш за все, щасливою.

6. Поряд із зв'язками між інтегральними характеристиками у всіх студентів особистісна зрілість широко пов'язана з суб'єктивним благополуччям на рівні окремих складових. Це специфічно характеризує студентів з кожної форми навчання. На денній формі навчання найбільш суттєвими для відчуття суб'єктивного благополуччя є мотивація досягнення, самоприйняття і життєва філософія як визначеність життєвих позицій і настанов; на заочній формі навчання для студентів, що отримують першу вищу освіту, – контактність, толерантність і синергічність.

У підсумку треба зазначити, що отримані цікаві результати не повинні обмежувати дослідження з виявлення загальних закономірностей, а це потребує залучення інших професійних та вікових груп.

Література

1. Егорова, А. И. (2014). Эмпирическое исследование личностной зрелости в студенческом возрасте на разных уровнях высшего образования. *Актуальные проблемы психологического знания*, 1, 95–100. <https://elibrary.ru/item.asp?id=21344072>
2. Елшанский, С. П., Ануфриев, А. Ф., Камалетдинова, З. Ф., Сапарин, О. Е. & Семенов, Д. В. (2016). Особенности позитивных личностных качеств у студентов разных форм и курсов обучения. *Проблемы современного образования*, 3, 51–58. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pozitivnyh-lichnostnyh-kachestv-u-studentov-raznyh-form-i-kursov-obucheniya>
3. Кожухарь, Г. С. (2013). Личностные детерминанты переживания позитивных состояний и стресса у студентов-психологов. *Психологическая наука и образование psyedu.ru*, 2, 149–163. http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2013/n2/61336.shtml
4. Манукян, В. Р., Трошихина, Е. Г. (2016). Современные психологические концепции благополучия и зрелости личности: области сходства и различий. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*, 2(26), 77–85. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-psihologicheskie-kontseptsii-blagopoluchiya-i-zrelosti-lichnosti-oblasti-shodstva-i-razlichiy>
5. Орлова, Д. Г. (2015). Психологическое и субъективное благополучие: определение, структура, исследования (обзор современных источников). *Вестник ПГПУ. Серия № 1. Психологические и педагогические науки*, 1, 28–36. <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskoe-i-subektivnoe-blagopoluchie-opredelenie-struktura-issledovaniya-obzor-sovremennyh-istochnikov>
6. Терехина, Н. С., Сергиенко, Е. А., Лекалов, А. А. & Звенигородский П. В. (2014). Взаимосвязь контроля поведения и субъективного благополучия людей различных профессий. *Экспериментальная психология*, 7(4), 52–65. <http://psyjournals.ru/exp/2014/n4/72908.shtml>
7. Шамионов, Р. М. (2008). Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы. Изд-во «Научная книга». <https://www.twirpx.com/file/2346842/>
8. Штепа, О. С. (2008). Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг. Монографія. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
9. Яворовська, Л. М., Філоненко, Г. С. (2014). **Фактори становлення психологічного благополуччя особистості**. *Наука і освіта*, 12, 216–220. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_12_44
10. Ященко, Е. Ф. (2012). Самоактуализация и субъективное благополучие как социально-психологические проблемы профессионального образования: студенты и преподаватели университета. *Вестник ЮУрГУ. Серия: Психология*, 31, 56–63. <https://cyberleninka.ru/article/n/samoaktualizatsiya-i-subektivnoe-blagopoluchie-kak-sotsialno-psihologicheskie-problemy-professionalnogo-obrazovaniya-studenty-i>
11. Chen, F. F., Jing, Y., Hayes, A. & Lee, J. M. (2013). Two concepts or two approaches? A bifactor analysis of psychological and subjective well-being. *Journal of Happiness Studies*, 14(3), 1033–1068. <http://link.springer.com/article/10.1007/s10902-012-9367-x>

References

1. Egorova, A. I. (2014). Empiricheskoe issledovanie lichnostnoj zrelosti v studencheskom vozraste na raznyh urovnyah vysshego obrazovaniya. *Aktual'nye problemy psihologicheskogo znaniya*, 1, 95–100. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21344072>
2. Yelshansky, S. P., Anufriev, A. F., Kamaletdinov, Z. F., Saparin, O. E. & Semenov D. V. (2016). Osobennosti pozitivnyh lichnostnyh kachestv u studentov raznyh form i kursov obucheniya. *Problemy sovremennogo obrazovaniya*, 3, 51–58. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pozitivnyh-lichnostnyh-kachestv-u-studentov-raznyh-form-i-kursov-obucheniya>
3. Kozhukhar, G. S. (2013). Lichnostnye determinanty perezhivaniya pozitivnyh sostoyanij i stressa u studentov-psihologov. *Psihologicheskaya nauka i obrazovanie psyedu.ru*, 2, 149–163. http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2013/n2/61336.shtml
4. Manukyan, V. R., Troshikhina, E. G. (2016). Sovremennye psihologicheskie koncepcii blagopoluchiya i zrelosti lichnosti: oblasti skhodstva i razlichij. *Vestnik Permskogo universiteta. Filosofiya. Psihologiya. Sociologiya*, 2(26), 77–85. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-psihologicheskie-kontseptsii-blagopoluchiya-i-zrelosti-lichnosti-oblasti-shodstva-i-razlichiy>
5. Orlova, D. G. (2015). Psihologicheskoe i sub'ektivnoe blagopoluchie: opredelenie, struktura,

issledovaniya (obzor sovremennyh istochnikov). *Vestnik PGPU. Seriya № 1. Psichologicheskie i pedagogicheskie nauki*, 1, 28–36. <http://cyberleninka.ru/article/n/psichologicheskoe-i-subektivnoe-blagopoluchie-opredelenie-struktura-issledovaniya-obzor-sovremennyh-istochnikov>

6. Terekhina, N. S., Sergienko, E. A., Lekalov, A. A. & Zvenigorodsky P. V. (2014). Vzaimosvyaz' kontrolya povedeniya i sub'ektivnogo blagopoluchiya lyudej razlichnyh professij. *Eksperimental'naya psichologiya*, 7(4), 52–65. <http://psyjournals.ru/exp/2014/n4/72908.shtml>

7. Shamionov, R. M. (2008). *Sub'ektivnoe blagopoluchie lichnosti: psichologicheskaya kartina i faktory*. Izd-vo «Nauchnaya kniga». <https://www.twirpx.com/file/2346842/>

8. Shtepa, O. S. (2008). *Osobistisna zrilist': Model'. Obituval'nik. Trening*. Monografiya. Vidavnichij centr LNU im. I. Franka.

9. Yavorovska, L. M. & Filonenko, H. S. (2014). Faktori stanovlennya psichologichnogo blagopoluchchya osobistosti. *Nauka i osvita*, 12, 216–220. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_12_44

10. Yashchenko, E. F. (2012). Samoaktualizaciya i sub'ektivnoe blagopoluchie kak social'no-psichologicheskie problemy professional'nogo obrazovaniya: studenty i prepodavateli universiteta. *Vestnik YUUrGU. Seriya: Psichologiya*, 31, 56–63. <https://cyberleninka.ru/article/n/samoaktualizatsiya-i-subektivnoe-blagopoluchie-kak-sotsialno-psichologicheskie-problemy-professionalnogo-obrazovaniya-studenty-i>

11. Chen, F. F., Jing, Y., Hayes, A. & Lee, J. M. (2013). Two concepts or two approaches? A bifactor analysis of psychological and subjective well-being. *Journal of Happiness Studies*, 14(3), 1033–1068. <http://link.springer.com/article/10.1007/s10902-012-9367-x>

UDC 159.938.342: 159.944.4

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-03

THE RELATIONSHIP OF TIME PERCEPTION AND IMPULSIVENESS OF UKRAINIAN STUDENTS

Olena Lutsenko, Doctor of Science Psychology, Associate professor, Professor of Applied Psychology Department of School of Psychology of V.N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Луценко Олена Львівна, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Луценко Елена Львовна, доктор психологических наук, доцент, профессор кафедры прикладной психологии факультета психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

ORCID - 0000-0001-9922-9523

olena.lutsenko@karazin.ua

Oksana Senyk, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Faculty of Philosophy, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine.

Сеник Оксана Мирославівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська 1, м. Львів, 79000

Сеник Оксана Мирославівна, кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии философского факультета Львовского национального университета имени Ивана Франко, ул. Университетская 1, г. Львов, 79000.

ORCID - 0000-0003-1657-4490

oksana.senyk@lnu.edu.ua

Abstract. Identifying the relationship between characteristics of the individual perception of time and the personality trait of impulsivity is the problem this study is devoted to. The aim of the study is to analyze the relationships between the various components of impulsiveness as a personality trait and the characteristics of an individual minute (IM) taking into account age and gender in a sample of Ukrainian university students (62 participants aged 17-22; 11 of them are men). To assess the features of time perception, the IM method was used according to F. Halberg. As the characteristics of MI, we used the mean and standard deviation for three consecutive measurements of IM and the average error of subjective time relative to objective one in percent. Impulsivity was measured using the UPPS-P Impulsive Behavior Scale test in the Ukrainian adaptation, which reveals 5 indicators of impulsivity: negative urgency, positive urgency, lack of premeditation, lack of perseverance, and sensation seeking. For Ukrainian students, impulsivity indicators correspond to the average norms of the French sample. The mean IM is 61.3 seconds and it is in the range of 36-88 seconds, the standard deviation of 3 IM measurements is 8 seconds, the average error of the subjective time relatively to the objective one was 9%. An inverse relationship between the mean duration of IM and the impulsivity index "positive urgency" was revealed. A direct relationship between the variability of the IM, the average error of the IM in percent and the impulsivity index "lack of perseverance" was also revealed. There are no significant differences in the mean duration of IM between men and women. At the same time, women have a significantly higher variability in time estimation – the standard deviation of IM is significantly greater in them than in men. By the characteristics of the impulsiveness, women have a significantly higher indicator of positive urgency than men. Age-related differences in the features of perception of time and impulsivity were not found. It will be worth to study relations of IM with other personality peculiarities such as Big Five traits and temperament types. This would give us more insights about diagnostic usefulness of IM measurements as proxy between physiological and psychological conditions of people.

Keywords: time perception, individual minute, impulsiveness, negative urgency, positive urgency, lack of premeditation, lack of perseverance, sensation seeking

Анотація. Визначення взаємозв'язку між особливостями індивідуального сприйняття часу і особистісної рисою імпульсивності є проблемою, якій присвячено це дослідження. Метою дослідження є аналіз зв'язків між різними складовими імпульсивності як риси особистості та особливостями індивідуальної хвилини (ІХ) з урахуванням віку і статі на вибірці українських університетських студентів (62 учасники віком 17-22, з них 11 чоловіків). Для оцінки особливостей сприйняття часу використовувався метод ІХ за Ф. Халбергом. Як характеристики ІХ використовувалися середнє і стандартне відхилення за трьома послідовними вимірюваннями ІХ і середня помилка суб'єктивного часу щодо об'єктивного у відсотках. Імпульсивність вимірювалася за допомогою тесту Шкала імпуль-

сивної поведінки (*UPPS-P Impulsive Behavior Scale*) в українській адаптації, яка виявляє 5 показників імпульсивності: негативну нагальність, позитивну нагальність, брак далекоглядності, брак наполегливості, пошук вражень. В українських студентів показники імпульсивності відповідають середнім нормам французької вибірки. Середня ІХ становить 61,3 секунди і знаходиться в діапазоні 36-88 секунд, стандартне відхилення 3-х вимірювань становить 8 секунд, середня помилка суб'єктивного часу щодо об'єктивного склала 9%. Був виявлений зворотний зв'язок середньої тривалості ІХ і показника імпульсивності «позитивна нагальність». Також виявлений прямий зв'язок варіабельності ІХ, середньої помилки ІХ у відсотках і показника імпульсивності «брак наполегливості». Відсутні істотні відмінності в середній тривалості ІХ між чоловіками і жінками. У той же час жінки мають достовірно більшу високу варіабельність в оцінці часу – стандартне відхилення ІХ у них значно більше, ніж у чоловіків. За особливостями імпульсивності жінки мають значимо вищий показник позитивної нагальності, ніж чоловіки. Вікові відмінності в особливостях сприйняття часу і імпульсивності не встановлені.

Ключові слова: сприйняття часу, індивідуальна хвилинка, імпульсивність, негативна нагальність, позитивна нагальність, брак далекоглядності, брак наполегливості, пошук вражень

Анотація. *Определение взаимосвязи между особенностями индивидуального восприятия времени и личностной чертой импульсивности является проблемой, которой посвящено это исследование. Целью исследования является анализ связей между различными составляющими импульсивности как черты личности и особенностями индивидуальной минуты (ИМ) с учетом возраста и пола в выборке украинских университетских студентов (62 участника возрастом 17-22, из них 11 мужчин). Для оценки особенностей восприятия времени использовался метод ИМ по Ф. Халбергу. В качестве характеристик ИМ использовались среднее и стандартное отклонение по трем последовательным измерениям ИМ и средняя ошибка субъективного времени относительно объективного в процентах. Импульсивность измерялась с помощью теста Шкала импульсивного поведения (UPPS-P Impulsive Behavior Scale) в украинской адаптации, которая выявляет 5 показателей импульсивности: негативную срочность, позитивную срочность, недостаток дальновидности, недостаток настойчивости, поиск впечатлений. У украинских студентов показатели импульсивности соответствуют средним нормам французской выборки. Средняя ИМ составляет 61,3 секунды и находится в диапазоне 36-88 секунд, стандартное отклонение 3-х измерений составляет 8 секунд, средняя ошибка субъективного времени относительно объективного составила 9%. Была выявлена обратная связь средней длительности ИМ и показателя импульсивности «позитивная срочность». Также выявлена прямая связь вариабельности ИМ, средней ошибки ИМ в процентах и показателя импульсивности «недостаток настойчивости». Отсутствуют существенные различия в средней длительности ИМ между мужчинами и женщинами. В то же время женщины имеют достоверно более высокую вариабельность в оценке времени – стандартное отклонение ИМ у них значимо больше, чем у мужчин. По особенностям импульсивности женщины имеют значимо более высокий показатель позитивной срочности, чем мужчины. Возрастные различия в особенностях восприятия времени и импульсивности не выявлены.*

Ключевые слова: восприятие времени, индивидуальная минута, импульсивность, негативная срочность, позитивная срочность, недостаток дальновидности, недостаток настойчивости, поиск впечатлений

1. Introduction. Human – his/her mental and somatic state – obeys biological rhythms and, at the same time, the individual specificity of biorhythms reflects the characteristics of a particular individual, this is an integral part of our nature.

Subjective duration of an individual minute (IM) is one of the criteria for the state of a person's biological rhythms. In healthy people, the value of IM is a relatively stable indicator that characterizes the endogenous organization of time and adaptive abilities of the body. In particular, people who have good adaptation skills feel IM that is very close to, or even longer than, astronomical. Reduced adaptation is characterized by a decrease of IM approximately by one-quarter (Кузнецов, Алехин, Самохина, Моисеева, 1985; Halberg, 2006; Портнова, 2007). For example, it is known that during oncological or cardiac diseases the duration of IM decreases (Halberg, 2006).

Kuznetsov, Alyohin, Samohina, Moiseyeva (1985) and Portnova (2007) wrote that mentally unbalanced people, especially those who have attempted suicide, often experience a reduction of IM nearly by half of it.

People who suffer from various types of depressive disorders also feel IM as reduced (Кузнецов, Алехин, Самохина, Моисеева, 1985). In the opposite, D. E. Kornbrot, R. M. Msetfi and M. J. Grimwood (2013) found that depressed subjects more accurately estimated the amount of time that had passed than non-depressed patients; non-depressed subjects overestimated the passing of time. This difference was hypothesized to be because depressed subjects focused less on external factors that may skew their judgment of time. The authors termed this hypothesized phenomenon «depressive realism».

With some time perception deficit connected problems of children's reading (Plourde, Gamache, Laflamme & Grondin, 2017), ineffective decision making (Wittmann & Paulus, 2008), certain problematic behavior, e.g. procrastination (McCown, 1986), personality disorders, addictive behavior disorders, and pathological gambling (Moreira, Pinto, Almeida & Barbosa, 2016).

"Coronary" Type A behavior was found to show greater variability and absolute error than do Type B in the production time intervals of a 60- or 300-sec duration (Warner & Block, 1984). Interestingly that obese subjects had significantly faster rates of subjective time than their nonobese counterparts. Rate of subjective time was independent of locus of control and subject sex. Results of the study support the role of physiological factors in the etiology of obesity and reveal what may be a common mechanism in the etiology of both obesity and time perception based on hypothalamic function (Faulkner & Gutsch, 1986).

B. I. Tsukanov (2007) found out relationships between time-types of people and types of Pavlov's temperaments. This author distinguished several 'time-types' among people, who underestimate, overestimate time or correctly perceive it. However, studies showing a relationship of time perception peculiarities and personality traits are not numerous.

According to Buchwald & Blatt (1974) the high-extraverted subjects underestimated and the high-introverted subjects overestimated time. Quite opposite results were obtained by Rammsayer (1997), who found that there was a tendency for extraverts to overestimate time and to make less accurate time judgments relative to introverts. Furthermore, he revealed that participants with higher psychoticism scores were less prone to overestimation of time intervals and showed better accuracy of temporal reproductions than participants with lower psychoticism scores. He also revealed no indication of a linear relationship between neuroticism and time estimation.

The same conflicting information is found regarding gender in the perception of time (Rammsayer & Rammstedt, 2000). These researchers think that many findings on sex-related differences in time estimation may be primarily caused by unreliable psychophysical methods for assessment of timing performance and lack of control for personality traits that are likely to moderate estimation of time. They did not find gender differences directly, however by stepwise multiple regression analyses they revealed that the personality traits Openness to Experience and Dysfunctional Impulsivity account for 45% of the total variance of individual variability in temporal reproductions in the male sample, as compared to only 5% in the female sample.

On the other hand, researchers agree that subjective perception of the passing of time tends to speed up with increasing age in humans. This often causes people to increasingly underestimate a given interval of time as they age (Dreher, Meyer-Lindenberg, Kohn & Berman, 2008).

According to our **general hypothesis**, the duration of an IM, as an indicator of the organization of human biological rhythms, should be associated with many basic personality characteristics, rooted in the features of the functioning of the nervous system. According to our **experimental hypothesis**, the features of the perception of time, namely, the features of the sensation of the duration of a minute, are associated with impulsiveness as a personality trait that reflects the speed (pace, urgency) of an individual's response to various life situations.

Nowadays studying impulsiveness is relevant because its components connected with different psychopathological states and problematic behaviors. As Billieux et al. (2012) cited the negative urgency has been related to substance dependence, compulsive buying, cyber addictions, problem gambling, and eating disorders; positive urgency has been related to alcohol abuse, problem gambling, and risky sexual behaviors; lack of perseverance has been related to the occurrence of obsessive thoughts and procrastination-related behaviors and may represent an important dimension of predominantly inattentive subtypes of attention-deficit hyperactivity disorder; lack of premeditation has been closely related to antisocial personality, psychopathic features, and the involvement in behaviors dangerous to health such as smoking; and sensation seeking has been associated with drug and alcohol use, gambling, delinquent acts, dangerous use of the mobile phone (i.e., phoning while driving) etc. Lower levels of perseverance and high negative urgency were correlated with higher depression and anxiety (Billieux et al., 2012).

By Wittmann, Jokic, Pfeifer (2019) longer duration in the minute range are paradigmatic as the ecologically valid situations are sensitive to inter- and intra-individual variations in subjective time. Namely, individuals with higher levels of self-reported impulsivity felt more irritated in a waiting situation and in turn overestimated its duration (feel a slower passage of time). Regarding intra-individual differences, these authors showed that silence after body-related depth relaxation led to longer duration estimates than the same period of silence following a seminar.

In the other research Jokic, Zakay & Wittmann (2018) revealed that negative affect and an impulsive present orientation are related to an overestimation of duration and the feeling of a slower passage of time while waiting.

In Mueller, Berger, Tucha & Falter (2014) research the self-rated impulsivity and time perspective were found to be strongly related, but no relationship was found for impulsivity and perceptual simultaneity time processing tasks. The relationship between time processing and impulsivity seems to be selective to certain timing functions and not relevant to very short timescales like for perceptual simultaneity.

J. R. Daugherty (2011) found that time perception was only weakly correlated with individual differences and intertemporal behavior. That is why he propose the idea, that impulsivity mediates the relationship between time perception and intertemporal health behaviors, like hours of sleep slept per night, sociosexual orientation, and frequency of eating breakfast. His finding suggests that how time is perceived influences intertemporal behavior indirectly by influencing impulsivity.

So we can observe rather different approaches regarding relationships between time perception and personality traits, including impulsiveness. Hereof **the aim of our research** was to investigate relationships between IM duration and impulsiveness personality trait with taking into account age and gender in the sample of Ukrainian university students.

2. Materials and methods

2.1. Participants and research procedure

Sample consisted of the Ukrainian students of School of Psychology of V.N. Karazin Kharkiv National University. All the participants were Caucasians. They were 62 students, age ranged from 17 to 22 years (mean, 18,3 years; SD, 0,8), among them were 11 men and 51 women. Research was conducted during one Psychophysiology practical learning session and all participants voluntarily agreed to take part in the research. As a gratification they got additional scores for their module assessment of the Psychophysiology course. Students measured IM 3 times consistently and then filled out the test of impulsiveness. Interpretation of the results was discussed with participants after finishing research.

2.2. Measures

2.2.1. IM measuring

Today there are number of methods for determining the peculiarities of a person's perception of time. They are divided into methods for estimating duration, reproduction and measurement (Кузнецов, Алехин, Самохина, Моисеева, 1985; Портнова, 2007; Цуканов, 2007). The classical method of measurement was proposed in 1969 by the founder of chronobiology F. Halberg (1969). By this method participant starts count seconds from 1 to 60 mentally under the command of the experimenter. The figure 60 participant says aloud. The real time is recorded with a stopwatch. The person can independently press the stopwatch button and close his/her eyes during the measurement. For reliability, IM should be measured three times in a row, after that it should be find the average value. We chose the method of measuring subjective time because of its strong connection with people's practical activity. It means that people very regularly need to measure what time it takes to reach some point (e.g. walk across the road, drive vehicle or to hold up the breath to dive under an obstacle or walk under a smokiness) or to plan something (e.g. tolerate or inflict acute pain when it is impossible to avoid it during medical manipulations) etc. We measured the individual minutes in the group version - the students turned on and off the stopwatch on smartphones, closed their eyes during the countdown, having previously prepared a finger above the start / stop button. The minute was measured three times in a row. The following measurements were fixed: 1) three primary values of IM is seconds, 2) mean between them and 3) variability index - standard deviation. We used the last indicator by our assumption that not only the central tendency, but also the MI variability (i.e. its stability / instability) can serve as an important characteristic of the subjective perception of the time of a person.

One more rather known method of time perception analysis is to measure the mean error of subjective time comparing to objective physical time in percents (Цуканов, 2007). We conducted this measurement for mean IM, marked it as Δ IM Mean% and counted by formula: Δ IM Mean% = $(|60 - \text{IM Mean}|) / 60 * 100$.

2.2.2. Impulsiveness

Impulsivity is a multifaceted construct. Lynam et al. (2006) have developed the UPPS-P, a 59-item scale measuring 5 impulsivity components: negative urgency, positive urgency, lack of premeditation, lack of perseverance, and sensation seeking. The short French version of UPPS-P Impulsive Behavior Scale of 20 items was made by Billieux, J. et al. (2012) and adapted in Ukraine by O. Senyk with colleagues at Ivan Franko National University of Lviv and at Ukrainian Catholic University. Assessment of each test item based on 4-point Likert scale from 4 ("I agree strongly") to 1 ("I disagree strongly"). So in Ukrainian version the minimal possible score is 4 and the maximum one is 16 for each scale. There are no norms yet for Ukrainian version of UPPS-P, but French short version equipped with norms which can be used for general orientation. We are giving here several items of this test as examples: "My thinking is usually careful and purposeful", "In the heat of an argument, I will often say things that I later regret", "I finish what I start", "I quite enjoy taking risks", "When overjoyed, I feel like I can't stop myself from going overboard".

Negative urgency, defined as the tendency to experience strong reactions, frequently under the condition of intense negative affect; positive urgency, which was conceptualized as the tendency to act rashly in an intense positive affective state; premeditation, defined as the tendency to take into account the consequences of an act before engaging in that act; perseverance, defined as the ability to remain focused on a task that may be boring and/or difficult; and sensation seeking, considered as a tendency to enjoy and pursue activities that are stimulating or exciting and openness to trying new and unconventional experiences (Billieux et al., 2012).

2.3. Statistical analysis

The STATISTICA 7.0 software package was used for all analysis. Nonparametric methods of analysis were mostly used because scales of impulsiveness base on ordinal measurement scale and three of them were not distributed normally (by Lilliefors test). Correlation analysis was done by Spearman method. Friedman ANOVA and Kendall Coefficient of Concordance were used for additional analysis of IM features. Means and Standard Deviations were also used for additional description of obtained data. Box and whiskers plots were used for graphical analysis of the data.

3. Results

3.1. Descriptive statistics

In the present study we obtained results which show that students in general perceive IM near physical minute, but some of them have considerable deviation from the mean, median or mode – see table 1. Values of impulsiveness components (see table 1 as well) are comparable with middle norms of French sample of French short version of this test.

Table 1. Descriptive statistics of research variables

	Mean	Median	Mode	Min.	Max.	25th percentile	75th percentile	Std.Dev.
IM (mean between 3 measures)	61,3	60,0	63,0	36,0	87,7	57,7	64,7	7,9
IM (SD between 3 measures)	6,7	4,9	3,61	0,58	26,9	3,6	9,0	5,4
Δ IM Mean%	9,0	5,3	5,0	0	46,1	3,3	12,2	9,7
Negative urgency	10,2	10,5	11,0	4,0	16,0	8,0	12,0	2,9
Positive urgency	11,6	12,0	multiple	6,0	16,0	10,0	13,0	2,0
Lack of premeditation	8,4	8,0	9,0	4,0	16,0	7,0	10,0	2,4
Lack of perseverance	8,2	8,0	8,0	4,0	13,0	6,0	9,0	2,4
Sensation seeking	11,4	12,0	9,0	6,0	16,0	9,0	13,0	2,6

Positive urgency and sensation seeking are most pronounced components of impulsiveness and lack of premeditation and lack of perseverance are the least pronounced ones.

Peculiarities of three consequent measures of IM showed on the Fig. 1. First measurement has most scatter in our sample and third has the least one.

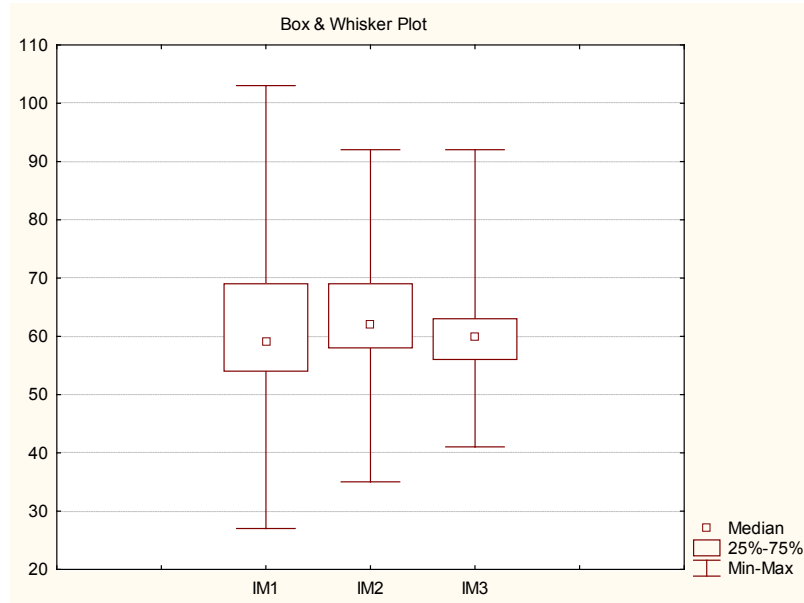

Fig. 1. Box and whisker plot of tree consequent IM measurements

Among impulsiveness components most scattered were negative urgency and lack of premeditation as have been shown on the Fig. 2. The least scattered one was lack of perseverance.

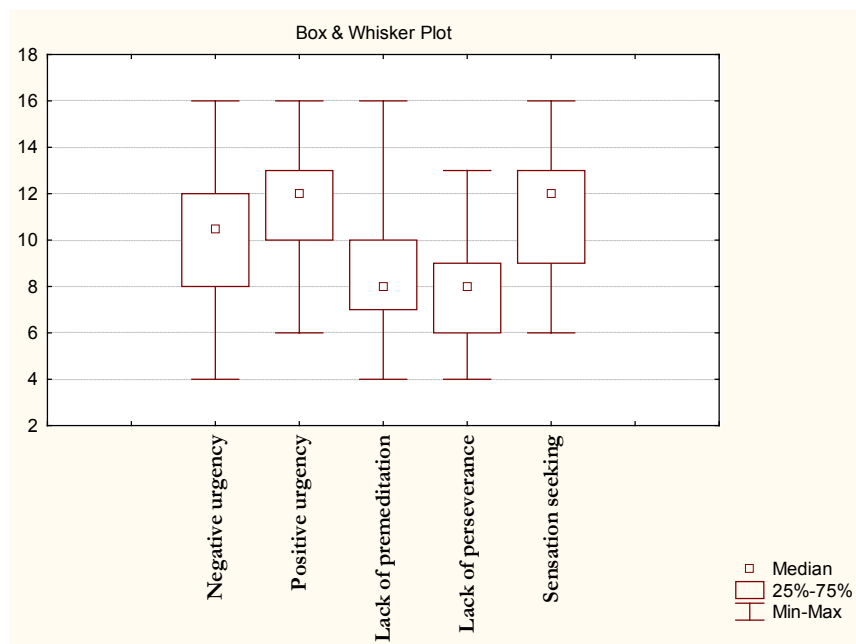

Fig. 2. Box and whisker plot of impulsiveness scales

3.2. Correlation analysis

3.2.1. Correlation analysis of IM features

We conducted Spearman Rank Order Correlations between three consequent IM measurements and found that they have weak significant connections – see table 2.

Table 2. Spearman correlation analysis of IM measurements

	Valid	Spearman	t(N-2)	p-level
IM1 & IM2	62	0,31	2,49	0,015
IM1 & IM3	62	0,30	2,40	0,019
IM2 & IM3	62	0,29	2,38	0,020

We conducted additional analysis if three IM measurements by Friedman ANOVA and Kendall Coefficient of Concordance to better understand IM features – see table 3.

Table 3. Friedman ANOVA and Kendall Coeff. of Concordance of IM measurements

ANOVA Chi Sqr. (N = 62, df = 2) = 4,212245 p = 0,12171 Coeff. of Concordance = 0,03397 Aver. rank r = 0,01813				
	Average rank	Sum of ranks	Mean	Std.Dev.
IM1	1,9	119,0	61,4	12,9
IM2	2,2	137,0	62,2	9,7
IM3	1,9	116,0	60,2	8,5

Friedman ANOVA is an analogue for the parametric repeated measures ANOVA, it is used to detect differences across multiple test attempts. There are no significant differences between three IM measurements. Kendall's coefficient of concordance is a non-parametric statistic. It is a normalization of the statistic of the Friedman test, and can be used for assessing agreement among raters. Kendall's W ranges from 0 (no agreement) to 1 (complete agreement). If we think about our study participants as experts who assess time intervals of 1 minute, we can see that there is no agreement among them about minute duration, so they are quite different in their assessments. In spite of the participants in general came to rather similar and close to objective conclusion about IM duration in its three measurements (IM1, IM2 and IM3 have no statistical differences), in the same time participants demonstrated so large individual variance between their assessments, that Kendall's coefficient had not find concordance in their opinions.

3.2.2. Correlation analysis of IM features with impulsiveness scales

It was found inverse relationship between IM mean and positive urgency by Spearman rank order correlation analysis: $\rho = -0,25$; $p = 0,048$. So, people who have higher level of positive urgency at the same time have lower IM estimation. In the contrary, people who have lower level of positive urgency have higher IM estimation, i.e. they perceive longer IM.

We found that variability of IM (IM SD) positively correlates with lack of perseverance: $\rho = 0,26$; $p = 0,045$. Namely when people have higher lack of perseveration, they assess IM in very different way and their perception of time is less stable. In the contrary, if people have higher perseveration, they have more stable perception of time.

The mean error of subjective time from objective physical time in percents was significantly connected also with lack of perseverance: $\rho = 0,32$; $p = 0,0012$.

3.3. Age and gender impact

We conducted Mann-Whitney U Test to search differences in IM features and impulsiveness between men and women. It was found that women have higher IM variability and higher positive urgency then men. Namely, IM SD: $\text{Mean}_{\text{women}} = 7,2$; $\text{Mean}_{\text{men}} = 4,8$; $U = 173,5$; $p = 0,048$. Positive urgency: $\text{Mean}_{\text{women}} = 11,9$; $\text{Mean}_{\text{men}} = 10,2$; $U = 155,0$; $p = 0,020$.

Age-related differences in the features of perception of time and impulsiveness were not revealed since the sample was uniform in age.

4. Discussion

The mean error of subjective time comparing to objective physical time in percents in our research was 9%, but in other studies it was measured in the scope of 14-17% (Цуканов, 2007). We think that because our sample consisted of university students of 2nd learning year, they have a lot of learning activity, high cognitive load, so they have an optimal level of information processing and, that is why, small error of time perception. As Kent, Van Doorn & Britt Klein (2019) written, short-time memory and intelligence performance relate to the seconds/minutes time intervals, while audio-visual perception relates to the milliseconds intervals, fluid intelligence relates to hours, long-time memory relates to days and crystal intelligence relates to months. Our participants (students) were at that condition when they intensively train and develop their short-time memory and intelligence performance.

We did not find significant differences in the average duration of IM between men and women. This fact corresponds with the views of Rammsayer & Rammstedt (2000) and Prenger (2005) that there is no clear evidence of sex differences involving memory, attention, or other cognitive processes associated with interval timing.

We have found that women are more impulsive then men in only one impulsiveness component – positive urgency. Concerning sex, Billieux et al. (2012) found that women had higher urgency (both positive and

negative), lower premeditation, and lower sensation seeking than men. This difference can be due to cross-cultural specificity or smaller size of participants sample in our study. But because positive urgency was higher in women sample in both studies, we can infer that women are more impulsive in situations of positive excitement and this is a cross-culturally stable trait.

In our earlier pilot study, we identified a relationship between IM and the level of psychophysiological adaptation of a person (adaptive reserves of the body), measured using an analysis of heart rate variability (Луценко, 2017). In this study we found that shorten IM connected with higher positive urgency. As positive urgency related to several psychopathological states and problematic behaviors (i.e. alcohol abuse, problem gambling, risky sexual behaviors – Billieux et al., 2012), now we got an additional evidence that short IM is an indicator of maladaptation state.

Our results about correlation between shorter IM and higher positive urgency are consistent with research of Lehockey, Winters, Nicoletta, Zurlinden and Everhart (2018). These authors found that higher behavioral activation system scores were associated with overestimation time bias scores for positive stimuli, while behavioral inhibition system scores were not correlated with overestimation time bias scores. Behavioral activation / inhibition systems are the components of behavior reinforcement system. In both states (in positive urgency and in increased activation of behavioral activation system in response to positive stimuli) positive expectations are prevail for the subject. This can be evolutionary adaptive mechanism but in modern world it can work inappropriately because in nowadays complex social systems long term strategies are mostly successful.

5. Conclusion

The peculiarities of time perception and their relationship with personality traits are in the locus of great attention in psychology and related sciences. Many aspects of this problem are still unclear and have different interpretations by different researchers. All this closely connected with people’s practical activity and so need to further scientific development and joining in general conception.

Limitations of the research. The women were most part of the sample of this study so the results can have some gender bias. Sample limited only by students-psychologists of one Ukrainian University so it can have local features. IM was measured by participants themselves in group manner so it can have measurement error and is not as accurate as it could have been in individual measurement with experimenter.

Prospects of the research. It will be worth to study relations of IM with other personality peculiarities such as Big Five traits and temperament types. This would give us more insights about diagnostic usefulness of IM measurements as proxy between physiological and psychological conditions of people.

Література

Луценко О.Л. Вимірювання індивідуальної хвилини як спосіб експрес-оцінки адаптації людини / Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології: матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції, 30 лист. - 1 груд. 2017 р., м. Харків. – Х.: НУЦЗУ, 2017. – С. 165-167.

Кузнецов О.Н., Алехин А.Н., Самохина Т.В., Моисеева Н.И. Методические подходы к исследованию чувства времени у человека // Вопросы психологии. – 1985. – №4. – С. 140–144.

Портнова Г.В. Компьютерная методика исследования индивидуальных особенностей оценки и отмеривания временных интервалов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14 – Психология. – 2007. – №2. – С. 114–122.

Цуканов Б.И. Время в психике человека. – Одесса: Астропринт, 2007. – 220 с.

Billieux, J. et al. (2012). Validation of a short French version of the UPPS-P Impulsive Behavior Scale. *Comprehensive Psychiatry*, 53, 609-615. doi: 10.1016/j.comppsy.2011.09.001.

Buchwald, C., & Blatt, S. J. (1974). Personality and the experience of time. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(5), 639–644. doi:10.1037/h0036939

Daugherty, J. R. (2011). Time perception’s effect on individual differences and behavior: the mediating role of impulsivity on the relationship between time perception and intertemporal health behaviors (Doctoral dissertation). Retrieved from <https://krex.k-state.edu/dspace/handle/2097/9164>

Dreher, J. C, Meyer-Lindenberg, A., Kohn, P., Berman, K. F. (2008). Age-related changes in midbrain dopaminergic regulation of the human reward system. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 105(39), 15106–15111. doi:10.1073/pnas.0802127105.

Faulkner, K. K., & Gutsch, U. G. (1986). Determining rate of subjective time according to subject sex, weight, and locus of control orientation. *Eating Disorders*, 5(4), 777-781. doi.org/10.1002/1098-108X(198605)5:4<777::AID-EAT2260050417>3.0.CO;2-M

Halberg, F. (1969). Chronobiology. *Annual Review of Physiology* 31, 675–725. doi: 10.1146/annurev.ph.31.030169.003331

Halberg, F. et al. (2006). Diversity in time complements diversity in space: chronobiology and chronomics complement mendel’s genetics and purkinje’s self-experimentation. *Scripta Medica (BRNO)*, 79 (3), 135-140.

Jokic, T., Zakay, D., & Wittmann, M. (2018). Individual differences in self-rated impulsivity modulate the estimation of time in a real waiting situation. *Timing & Time Perception*, 6, 71–89. doi.org/10.1163/22134468-00002101

Kent, L., Van Doorn, G., & Klein, B. (2019). Systema Temporis: A time-based dimensional framework for consciousness and cognition. *Consciousness and Cognition*, 73, 102766. doi:10.1016/j.concog.2019.102766

- Kornbrot, D. E., Msetfi, R. M., Grimwood, M. J. (2013). Time perception and depressive realism: judgment type, psychophysical functions and bias. *PLOS ONE*, 8(8), e71585. doi:10.1371/journal.pone.0071585.
- Lehockey, K. A., Winters, A. R., Nicoletta, A. J., Zurlinden, T. E., & Everhart, D. E. (2018). The effects of emotional states and traits on time perception. *Brain Informatics*, 5(2): 9. doi: 10.1186/s40708-018-0087-9
- Lynam, D. R., Smith, G. T., Whiteside, S. P., & Cyders, M. A. (2006). The UPPS-P: Assessing five personality pathways to impulsive behavior. Technical report. West Lafayette, IN: Purdue University.
- Mccown, (1986). An experimental investigation of some hypothesized behaviors of college student procrastinators (Master's dissertation). Retrieved from https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=4495&context=luc_theses
- Moreira, D., Pinto, M., Almeida, F., & Barbosa, F. (2016). Time perception deficits in impulsivity disorders: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior*, 27, 87–92. doi:10.1016/j.avb.2016.03.008
- Mueller, A. K., Berger, J., Tucha, O., & Falter, C. M. (2014). Selective Impairment of Timing Functions in Non-Clinical Impulsiveness. *Timing & Time Perception*, 2(1), 20-34. doi.org/10.1163/22134468-00002008
- Plourde, M., Gamache, P., Laflamme, V., & Grondin, S. (2017). Using Time-Processing Skills to Predict Reading Abilities in Elementary School Children. *Timing & Time Perception*, 15(1), 35-60. doi.org/10.1163/22134468-00002079
- Prenger, J. H. (2005). Individual differences in timing sensitivity: implications for interval timing models (Doctoral dissertation). Retrieved from <http://knowledgecommons.lakeheadu.ca:7070/handle/2453/3295>
- Rammseyer, T. H. (1997). On the relationship between personality and time estimation. *Personality and Individual Differences*, 23(5), 739-744. doi.org/10.1016/S0191-8869(97)00117-7
- Rammseyer, T. H., & Rammstedt, B. (2000). Sex-related differences in time estimation: the role of personality. *Personality and Individual Differences*, 29(2), 301–312. doi:10.1016/s0191-8869(99)00194-4
- Warner, D. J., & Block, R. A. (1984). Type A behavior and temporal judgment. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 22(3), 163–166. doi.org/10.3758/BF03333793
- Wittmann, M., & Paulus, M. P. (2008). Decision making, impulsivity and time perception. *Trends in Cognitive Sciences*, 12, 7-12. doi: 10.1016/j.tics.2007.10.004
- Wittmann, M., Jokic, T., & Pfeifer, E. (2019). Modulations in the Experience of Duration. In: Arstila V., Bardón A., Power S., Vatakis A. (eds) *The Illusions of Time*. Palgrave Macmillan, Cham. doi.org/10.1007/978-3-030-22048-8_9

References

- Billieux, J. et al. (2012). Validation of a short French version of the UPPS-P Impulsive Behavior Scale. *Comprehensive Psychiatry*, 53, 609-615. doi: 10.1016/j.comppsy.2011.09.001.
- Buchwald, C., & Blatt, S. J. (1974). Personality and the experience of time. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(5), 639–644. doi:10.1037/h0036939
- Daugherty, J. R. (2011). *Time perception's effect on individual differences and behavior: the mediating role of impulsivity on the relationship between time perception and intertemporal health behaviors* (Doctoral dissertation). Retrieved from <https://krex.k-state.edu/dspace/handle/2097/9164>
- Dreher, J. C., Meyer-Lindenberg, A., Kohn, P., Berman, K. F. (2008). Age-related changes in midbrain dopaminergic regulation of the human reward system. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 105(39), 15106–15111. doi:10.1073/pnas.0802127105.
- Faulkner, K. K., & Gutsch, U. G. (1986). Determining rate of subjective time according to subject sex, weight, and locus of control orientation. *Eating Disorders*, 5(4), 777-781. doi.org/10.1002/1098-108X(198605)5:4<777::AID-EAT2260050417>3.0.CO;2-M
- Halberg, F. (1969). Chronobiology. *Annual Review of Physiology* 31, 675–725. doi: 10.1146/annurev.ph.31.030169.003331
- Halberg, F. et al. (2006). Diversity in time complements diversity in space: chronobiology and chronomics complement mendel's genetics and purkinje's self-experimentation. *Scripta Medica (BRNO)*, 79 (3), 135-140.
- Jokic, T., Zakay, D., & Wittmann, M. (2018). Individual differences in self-rated impulsivity modulate the estimation of time in a real waiting situation. *Timing & Time Perception*, 6, 71–89. doi.org/10.1163/22134468-00002101
- Kent, L., Van Doorn, G., & Klein, B. (2019). Systema Temporis: A time-based dimensional framework for consciousness and cognition. *Consciousness and Cognition*, 73, 102766. doi:10.1016/j.concog.2019.102766
- Kornbrot, D. E., Msetfi, R. M., Grimwood, M. J. (2013). Time perception and depressive realism: judgment type, psychophysical functions and bias. *PLOS ONE*, 8(8), e71585. doi:10.1371/journal.pone.0071585.
- Kuznetsov, O. N., Alyohin, A. N., Samohina, T. V. & Moiseyeva, N. I. (1985). Metodicheskie podhody k issledovaniju chuvstva vremeni u cheloveka [Methodological approaches to the study of human sense of time]. *Voprosy psikhologii*, (4), 140-144. (in Russian)
- Lehockey, K. A., Winters, A. R., Nicoletta, A. J., Zurlinden, T. E., & Everhart, D. E. (2018). The effects of emotional states and traits on time perception. *Brain Informatics*, 5(2): 9. doi: 10.1186/s40708-018-0087-9
- Lutsenko, O.L. (2017, 30 November – 1 December). Vymiruvannia indyvidual'noi hvylyny yak sposib ekspres-otsinky adaptatsii ludyny [Measuring of Individual Minute as an express assessment of people adapta-

- tion]. In *Suchasnyy stan rozvytku ekstremal'noi ta kryzovoi psyhologii: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Contemporary state of extremal and crisis psychology: proceeding of IV International scientific and practical conference]* (pp. 165-167). Kharkiv, Ukraine: NUCDU. (in Ukrainian)
- Lynam, D. R., Smith, G. T., Whiteside, S. P., & Cyders, M. A. (2006). *The UPPS-P: Assessing five personality pathways to impulsive behavior*. Technical report. West Lafayette, IN: Purdue University.
- Mccown, (1986). *An experimental investigation of some hypothesized behaviors of college student procrastinators* (Master's dissertation). Retrieved from https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=4495&context=luc_theses
- Moreira, D., Pinto, M., Almeida, F., & Barbosa, F. (2016). Time perception deficits in impulsivity disorders: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior, 27*, 87-92. doi:10.1016/j.avb.2016.03.008
- Mueller, A. K., Berger, J., Tucha, O., & Falter, C. M. (2014). Selective Impairment of Timing Functions in Non-Clinical Impulsiveness. *Timing & Time Perception, 2*(1), 20-34. doi.org/10.1163/22134468-00002008
- Plourde, M., Gamache, P., Laflamme, V., & Grondin, S. (2017). Using Time-Processing Skills to Predict Reading Abilities in Elementary School Children. *Timing & Time Perception, 15*(1), 35-60. doi.org/10.1163/22134468-00002079
- Portnova, G. V. (2007). Komp'uternaya metodica issledovaniya individualnyh osobennostey otsenki i otmerivaniya vremennyh intervalov [Computer method for studying individual characteristics of the assessment and measuring of time intervals]. *Moscow University Bulletin. Series 14 – Psychology, (2)*, 114-122. (in Russian)
- Prenger, J. H. (2005). *Individual differences in timing sensitivity: implications for interval timing models* (Doctoral dissertation). Retrieved from <http://knowledgecommons.lakeheadu.ca:7070/handle/2453/3295>
- Rammsayer, T. H. (1997). On the relationship between personality and time estimation. *Personality and Individual Differences, 23*(5), 739-744. doi.org/10.1016/S0191-8869(97)00117-7
- Rammsayer, T. H., & Rammstedt, B. (2000). Sex-related differences in time estimation: the role of personality. *Personality and Individual Differences, 29*(2), 301-312. doi:10.1016/s0191-8869(99)00194-4
- Tsukanov, B. I. (2007). *Vremia v psihike cheloveka [Time in the human psyche]*. Odessa: Astroprint. (in Russian)
- Warner, D. J., & Block, R. A. (1984). Type A behavior and temporal judgment. *Bulletin of the Psychonomic Society, 22*(3), 163-166. doi.org/10.3758/BF03333793
- Wittmann, M., & Paulus, M. P. (2008). Decision making, impulsivity and time perception. *Trends in Cognitive Sciences, 12*, 7-12. doi: 10.1016/j.tics.2007.10.004
- Wittmann, M., Jokic, T., & Pfeifer, E. (2019). Modulations in the Experience of Duration. In: Arstila V., Bardon A., Power S., Vatakis A. (eds) *The Illusions of Time*. Palgrave Macmillan, Cham. doi.org/10.1007/978-3-030-22048-8_9

УДК 159.923.2: 316.772.4
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-04

PHENOMENON OF SELF-MONITORING: THEORETICAL CONTENT OF THE CONCEPT AND EMPIRICAL ANALYSIS

Милославська Олена Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Myloslavska Olena, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Милославская Елена Владимировна, кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

ORCID - 0000-0002-9448-0193
e-mail: myloslavskaia@gmail.com

The article analyzes the theoretical content of the concept of “self-monitoring” and considers empirical studies of this psychological phenomenon in foreign psychology. It is noted that self-monitoring is the ability and desire of the personality to monitor through self-observation and self-control of own expressive behavior and self-presentation in social situations, as well as the realization of this ability in reality. It is stated that self-monitoring affects the ability to predict the actual behavior of people in different social situations, and as a consequence, the success in different areas of life. It is emphasized that the developed ability to self-monitoring can produce both positive and negative psychological consequences. The most popular areas of research on the relationship of this phenomenon with various psychological characteristics are highlighted: expressive control; ability to accurately perceive key information in social situations; accessibility of individual attitudes, the content of the image of the Self, the relationship between attitudes and values; the correspondence between personal precepts and public actions; a tendency to adapt behavior to basic personal dispositions and special key information about the social situation; sensitivity to key information about the situation, the characteristics of his / her Self and his / her own attitudes; susceptibility to advertising; consumer product quality assessments; susceptibility to motivational messages that make functional decisions related to the manifestation of social images; appearance orientation as a criterion for evaluating other people; focus on social interaction, friendship and romance; leadership in the group; organizational behavior and management results; critical thinking and reflection, etc. It is indicated that in Ukrainian psychology, the most popular subject of the research is the phenomenon of self-presentation, which is close to self-monitoring. The attention is focused on the fact that the combination of the Western and Ukrainian traditions of the research in this direction is promising.

Keywords: expressive behavior; self-control; self-monitoring; self-presentation, self-observation

В статті проаналізовано теоретичний зміст поняття «самомоніторинг» та розглянуто емпіричні дослідження цього психологічного феномену у зарубіжній психології. Констатовано, що самомоніторинг впливає на здатність передбачати реальну поведінку людей у різних соціальних ситуаціях, і як наслідок цього, на успішність у різних сферах життя. Висвітлено найбільш популярні напрями досліджень щодо взаємозв'язку цього феномена з різноманітними психологічними характеристиками. Зазначено, що в українській психології більш популярним предметом дослідження є близький до самомоніторингу феномен самопрезентації. Акцентовано увагу на тому, що перспективним є поєднання західної та вітчизняної традицій у дослідженнях даного напрямку.

Ключові слова: експресивна поведінка; самоконтроль; самомоніторинг; самопрезентація; самоспостереження

В статье проанализировано теоретическое содержание понятия «самомониторинг» и рассмотрены эмпирические исследования этого психологического феномена в зарубежной психологии. Отмечено, что самомониторинг представляет собой способность и стремление личности отслеживать через самонаблюдение и самоконтроль свое экспрессивное поведение и самопрезентацию в социальных ситуациях, а также реализацию этой способности в действительности. Констатируется, что самомониторинг влияет на способность предвидеть реальное поведение людей в различных социальных ситуациях, и как следствие этого, на успешность в разных сферах жизни. Освещены наиболее популярные направления исследований взаимосвязи этого феномена с различными психологическими характеристиками. Указано, что в украинской психологии более популярным предметом исследования является близкий к самомониторингу феномен самопрезентации. Акцентировано внимание на том, что перспективным является соединение западной и отечественной традиций исследований в данном направлении.

Ключевые слова: экспрессивное поведение; самоконтроль; самомониторинг; самопрезентация; самонаблюдение

The problem formulation. Recently, psychologists have been actively discussing not so much the problem of choosing the single best paradigm in the analysis of personality structure, but the creation of a new one that would absorb all the best and offer options for solving problems at a new quality level.

In the study of human behavior in situations of social interaction in psychological science, the concept of «self-monitoring», introduced by the American psychologist Mark Snyder in 1974, arose and spread [1]. This concept has two interrelated processes: self-observation and self-control, aimed at achieving social adaptability. In some sources, self-control is replaced by self-management and self-assessment, so self-monitoring has three components.

Self-monitoring (SM) has been described as a characteristic of individual differences, which determines, first, the ability and desire to track, through self-observation and self-control, their expressive behavior and self-presentation in social situations and, second, the realization of this ability in reality. In other words, this characteristic indicates the presence or absence of tendencies in the subject to tactical impression management, which contains the construction and improvement of his social image [2, 3, 45].

Thus, the study of the structure of personal properties were engaged in (Akrami N., Asendorpf B., Ackerman P., etc.), the analysis of the relationship between self-monitoring, motivation and values, based on the ideas developed in line with the theory of activity (Leontiev D.A.; Vilyunas VK; Asmolov AG, etc.), as well as approaches to the study of self-presentation and its motivation (Jones E. and Pittman T.; Arkin D., etc.) and models of value orientations (Schwartz S.).

At the same time, the emphasis on applied self-monitoring studies does not fill the gaps in the study of its content. It is also important to note that despite the popularity of the highly predictive construct of self-monitoring in foreign psychology, this phenomenon remains insufficiently covered in the studies of domestic researchers, which makes the analysis of the achievements of foreign scientists relevant.

Thus, the **purpose** of the article is to analyze the theoretical meaning of the concept of “self-monitoring” and consider empirical studies of this psychological phenomenon.

Tasks of the article:

- to carry out theoretical analysis of studies of the phenomenon of self-monitoring;
- to analyze empirical studies of self-monitoring.

The methods of theoretical research are used in the article. The presented theoretical review of the literature is carried out using the analysis, comparison and synthesis of data from the problem under study.

Analysis of recent research. Consideration of the phenomenon of self-monitoring as a complex characteristic not only increases the possibility of diagnostics of this characteristic, but also creates conditions for its formation.

M. Snyder's theory contributed to the emergence of a large amount of research on the role of processes of impression management in various fields of individual and social functioning. The author himself, on the one hand, linked the idea of the SM phenomenon to the problem of the origins of «acting in life», on the other hand, classified it as a theory of individual differences in expressive control, and on the third - called the central phenomenon of his theory the term «self-monitoring», which translates into “self-tracking” in Ukrainian. This combination, along with the complexity and versatility of the phenomenon itself, has caused fierce controversy over the central notion of this theory, the psychological construct of self-monitoring, and the method of measuring it.

According to the basic tenet of the theory, people differ greatly in the degree to which they can and do want to involve expressive control. This theory is largely repelled by the well-known concept of «role-play dramaturgy» by I. Hoffman, in which the author compares social interaction with a theatrical performance or «chain» of verbal and non-verbal expressive acts that one manages to preserve the correspondence of the situation and his behavior [5]. Such self-management requires a certain repertoire of mimicry, an awareness of how others interpret this or that action, as well as the desire to control the social atmosphere and the use of a certain repertoire of expressive tactics.

Hewlin P. F. emphasizes that, M. Snyder himself repeatedly used the metaphor of the theater to explain the essence of the proposed phenomenon. To some extent, expressive control may be involved “in the innocuous attempt to lubricate the creaking mechanism of social contacts” [6, p. 636]. But expressive control can also be an integral part of illicit social activities, such as lying, hiding one's true intentions, or presenting a false Self [7, 8, 9, 10]. Kudret S., Erdogan B., and Bauer T. N. found that self-monitoring is a personality trait that can produce mixed psychological consequences. Self-monitoring plays an important role in attenuating the influence of other personality traits, individual values, attitudes, and intent on behavior. Personal characteristics, attitudes, and values become weaker predictors of behavior for individuals with high levels of self-monitoring. In combination with the internal motive of achievement, self-control can produce both positive and negative psychological effects [11].

Pillow D. R., Hale Jr. W. J., Crabtree M. A., and Hinojosa T. L. indicate that self-monitoring literature often describes people with high levels of self-monitoring as social chameleons, implying that they lack authenticity. At the same time, the authors found that with high levels of authenticity, general indicators of self-monitoring are positively associated with positive relationships with other people, and positively related to well-being, when authenticity does not change. According to these researchers, the results obtained by them are of importance for the theory of self-control, disputing the general idea that people with a high level of self-monitoring are not genuine, and focus on the conditions under which self-control is associated with well-being [12].

There are a number of questions, namely, why some people are more able to control their expressive behavior than others; what are the genetic and environmental prerequisites for the development of expressive control; what personality traits are related to expressive control, and how this relationship can be explained.

The theory of individual differences in expressive control could elucidate important nuances in the general context of understanding how social interaction and interpersonal relationships are governed by expressive behavior.

To some extent, the emergence of a construct of self-monitoring can be attributed to the urgency of resorting to expressive control as such and the challenge that it was throwing to the widespread belief at the time that non-verbal behavior could not be subordinated to arbitrary control [13]. The popularity of self-monitoring theory in personality psychology and social psychology can be largely explained by the historical context in which it emerged.

Only a part of people's behavior can be accurately predicted, based on their personal preferences and other characteristics. On the other hand, on the contrary, behavior is determined by the requirements of the situation and minimally corresponds to personal attitudes and values. M. Snyder suggested that these individual differences are due to varying degrees of expression of self-monitoring, and described the characteristics of individuals with high and low levels of development of this quality.

On the one hand, according to M. Snyder, the level of self-monitoring is determined by the source of information that an individual uses to control his or her behavior. Individuals with high levels of self-monitoring (HSM) rely on information about the adequacy of a particular behavior in a given situation. Given the situational expediency of their expressive self-presentation, people with high self-monitoring monitor their expressive behavior and accordingly seek to create the desired image of a public self. Thus, their behavior is sensitive enough to social and interpersonal hints about the situational adequacy of self-presentation. People with low levels of self-monitoring (LSM) use less expressive control, do not show interest in the situational adequacy of their expressive behavior, that is, their expressive behavior is not controlled, but reflects their true internal attitudes, emotions, and feelings.

On the other hand, the theory of self-monitoring refers to the differences of people in how much they value, create, develop, and improve social images and public self-presentation. According to M. Snyder, people with high self-monitoring can be compared with virtuous social pragmatists who are capable and eager to create images intended to impress others. In addition, they seem to even believe in the images they create themselves, and attach importance to the fact that these images can become and even become social realities. On the contrary, people with low self-monitoring give the impression of those who not only do not want, but also can not make their image more attractive [4].

As stated by M. Miller and J. Thayer, at the beginning of his research, M. Snyder presented self-monitoring as a one-dimensional construct with higher and lower levels. It seemed like a low self-monitoring is a drawback, and people with low self-monitoring lack the skills that high self-monitoring has. In later developments, Snyder refers to a two-prototype model [14]. These prototypes can be conceptualized as two comparable strategic and motivational processes that influence the interpretation of the situation. The prototype of a person with high self-monitoring poses the following strategic question: «What does this situation require of me and how can I respond to it?» On the contrary, the expressive behavior of a person with low self-monitoring is generated from his affective states and attitudes, he expresses what he feels. The strategic question of a person with low self-monitoring is this: «Who am I and how can I stay in this situation?» Thus, differences in self-monitoring can be multidimensional configurations.

The theory of self-monitoring offered to some extent an option for resolving differences concerning the relative role of the individual and the situation in the determination of social behavior. Self-monitoring theory has given impetus to further research in this area.

Empirical testing of the hypotheses that arose with the advent of self-monitoring theory contributed to the emergence of a large number of scientific works. From this, quite a number of articles appeared, stating that «this is an important construct that opens new perspectives on the improvement of explanatory mechanisms of socio-psychological phenomena» [15, p.1355], and that the Self-Monitoring Scale is «one of the most popular measurement tools presented recently» [16, p. 663].

Among the numerous studies of SM, there are two main areas to be studied: the study of the structure of the SM construct and the identification of the SM's relationship with different external behavioral correlates.

Self-monitoring studies have typically been conducted using scales consisting of a number of self-description characteristics that identify high and low self-monitoring individuals. The most commonly used instruments are bipolar (with «correct / incorrect» answers) a self-monitoring scale consisting of 25 items and its modified advanced version with 18 items. In spite of the fact that in these methods the multifaceted content of the construct is presented, expressive control manifestations have a special position. Indeed, the point that most closely correlates with the entire Self-Monitoring Scale questionnaire is the point «I could be a good actor» [2, 4, 15].

The actual issue is the fact that there are individual differences in self-monitoring. That is, the concept of SM refers to the motivation of individuals and the ways of realizing these motives, the theory of SM suggests that the multiple manifestations of self-monitoring are shown by the same people and, therefore, reflect the same individual differences. M. Snyder has never questioned the multi-factorial nature of the items in the Self-Monitoring Scale (in addition, the factors were highlighted in his own factor analysis) [4, 17].

The question of what in self-monitoring ensures its integrity, and what its influences in homogeneity

- has become a major feature in future SM studies. The existence of heterogeneous types of self-monitoring - the type of high and low - is another topic for research. Snyder's successors, as the typological approach was increasingly criticized in psychology in general, gradually began to question and then criticize the typological approach to self-monitoring, finding it fundamentally incorrect, and to justify the continuity and homogeneity of the Self-Monitoring Scale.

The next research question concerned the uniqueness of the SM construct. The article by Snyder and Gangestad [17] on the existence of a latent variable, which reflects the main content of the phenomenon of self-monitoring, has caused criticism regarding the provisions of the theory of self-monitoring.

Such line of research on SM, as an analysis of its relationship with the widest range of external variables, is the second major focus in research on SM. Initially, the construct was compared to variables that were likely to be directly related to the SM theory (for example, guidance, sensitivity to the expectations of others, etc.).

From the theory of SM, it emerges that the behavior of those who use expressive control should be especially sensitive to changes in the social context in which self-esteem is created; therefore, in areas where the situation involves a considerable variability in style of behavior, people with high self-monitoring should show greater inter-situational variability in their self-presentation than people with low self-monitoring. In addition, the basic principles of the theory of self-monitoring are the basis for asserting with a high probability that people with low self-monitoring should show greater consistency in the behavioral manifestations of their feelings, their thoughts should be more persistent, and thus, they should have a strong the connection of their attitudes and preferences with real behavioral manifestations.

During the first decade of self-monitoring theory and research, literary reviews and critical commentary on the concept and its measurement have usually concentrated around the above problems (Briggs S. & Cheek J.; John O., Cheek J. & Klohnen E.; Snyder M.; Wolfe R., Lennox R. & Hudiburg R.).

Only in the second decade did independent programs emerge that deal with the study of personal and situational behavioral problems. The focus of researchers' interest was on variables related to social, professional, and personal performance.

Analysis of self-monitoring studies identifies the most popular areas of research on the relationship of this phenomenon to the following characteristics:

- 1) expressive control (Riggio & Friedman; Siegman & Reynolds, Snyder);
- 2) the ability to accurately perceive key information in social situations (Costanzo & Archer; Funder & Harris; Hosch, Leippe, Marchioni & Cooper; Mill);
- 3) the availability of individual guidance, the content of the image of the self, the relationship between attitudes and values (DeBono, Green, Shair & Benson; DeBono & Snyder; Kardes Sanbonmatsu, Voss, & Fazio; Mellema & Bassili; Snyder & Cantor);
- 4) the correspondence between personal attitudes and public actions (Ajzen, Timko & White; DeBono & Omoto; DeBono & Snyder; Kraus; Maio & Olson; Snyder & Kendzierski; Snyder & Swarm; Snyder & Tanke; Wymer & Penner; Zanna, Olson & Fazio; Zuckerman & Reis);
- 5) a tendency to adapt behavior to basic personal dispositions and special key information about the social situation (Danheiser & Graziano; Dardenne & Leyens; Fiske & Von Henty; Friedman & Miller-Herringer; Lippa & Donaldson; McCann & Hancock; Snyder & Monson; Wong & Watlnds);
- 6) sensitivity to key information about the situation, the characteristics of own self and own attitudes (Chen, Schechter & Chaiken; Fritz, Lavine & Huff; Graziano & Biyant; Jones, Brenner & Knight; Krosnick & Sedikides);
- 7) susceptibility to exposure to ads that appeal to product-related images compared to ads that report the real quality of the products being advertised (DeBono & Packer; Shavitt, Lowrey & Han; Snyder & DeBono);
- 8) consumer evaluation of product quality (DeBono & Krim; DeBono & Leavitt; DeBono & Packer; DeBono & Rubin; DeBono & Snyder);
- 9) susceptibility to motivational messages that evoke functional decisions related to the manifestation of social images in comparison to those that justify the expression of individual attitudes and values (DeBono; DeBono & Hamish; Kristiansen & Zanna; Lavine & Snyder);
- 10) appearance orientation as a criterion for evaluating other people (Snyder Berscheid & Glick; Snyder, Berscheid & Matwychuk; Terkildsen);
- 11) focus on social interaction, friendship and romantic relationships (Berscheid, Graziano, Monson & Dermer; Broderick & Beltz; Ickes & Barnes; Ickes, Reidhead & Patterson; Jones & Baumeister; Simpson; Simpson, Gangestad & Biek; Snyder, Gangestad & Simpson; Snyder & Simpson; Snyder, Simpson & Gangestad);
- 12) the emergence of leadership in the group (Anderson & Tolson; Cronshaw & Ellis; Dobbins, Long, Dedrick & Clemons; Ellis; Garland & Beard; Zaccaro, Foil & Kenny);
- 13) organizational behavior and management results (Baron; Caldwell & O'Reilly; Deluga; Fandt & Farris; Jenkins; Kilduff; Kilduff & Day);
- 14) an expressive control and interpersonal orientations that manifest themselves in friendship, romantic and intimate relationships (Snyder et al.; Snyder & Simpson).

In turn, studies of interpersonal orientations have found that people with high SMs choose partners to interact in a particular situation with friends, who assist them in constructing self-presentation patterns relevant to this situation [17]. Moreover, people with HSM are especially preferred in romantic relationships to partners with attractive an appearance, that is, having a characteristic that enhances their own status in the

eyes of others. Guided by external parameters, people with HSM have romantic relationships characterized by less affinity than people with low self-monitoring; in addition, they are more willing to use trickery, deception when «winning» a partner for a romantic relationship. On the contrary, the choice of a friend in people with LSM usually reflects the similarity of identities and the same values. Their romantic relationship is relatively stable and characterized by the intimacy and priority of an intimate relationship. Also, the results obtained by Tyler J. M., Kearns P. O. and McIntyre M. M. show that subjects with a high level of self-monitoring have greater cognitive access to information about self-presentation [18]. It should also be pointed out that a study by Ghanizadeh A. found that self-monitoring indirectly has a positive effect on achievement through understanding and reflection. It has also been found that self-monitoring has a positive and significant impact on critical thinking, understanding, and reflection [19].

It may also be noted that studies relating to advertising, persuasion mechanisms and consumer behavior (DeBono & Snyder; Snyder & DeBono); selection of personnel (Snyder et al.); behavior in the organization (Caldwell & Burger; Caldwell & O'Reilly; Fandt & Farris; Jenkins; Kilduff; Kilduff & Day; Mehra & Kilduff); processes of socialization and development (Eder; Eisenberg et al; Graziano et al.); as well as cross-cultural studies (Gudykunst; Gudykunst & Nishida; Gudykunst, Yang & Nishida).

For example, consumer attitudes and behavior studies have found that people with HSM value goods for their strategic value in improving their social image and public self-esteem, responding positively to, for example, advertising slogans that associate a product with status. On the contrary, people with LSM judge products by their quality, without considering the external characteristics that create the image and enhance the status, that is, select products that can be trusted to perform their assigned functions (DeBono; DeBono & Harnish; DeBono & Packer; DeBono & Rubin; DeBono & Snyder; DeBono & Telesca; Snyder & DeBono).

Similar trends are evident in the behavior of people in the professional field. People with HSM prefer positions that require self-presentation skills, and people with LSM prefer positions that allow them to express their true self (Snyder & Gangestad). In addition, people with HSM are particularly successful in activities that require flexibility and adaptability when interacting with different clients (Caldwell & O'Reilly), while people with LSM perform better when interacting with relatively homogeneous work groups (Anderson). Similarly, the level of SM, as evidence of a focus on public self-esteem or personal guidance, can be important information for staff selection professionals. When modeling recruitment situations, it is found that people with HSM are more attuned to the required appearance of candidates for the position, while people with LSM are attuned to the necessary personal characteristics of candidates (Snyder et al.).

It is important to note that studies of the second- and third-decade SM phenomenon go far beyond simply demonstrating that individual differences in improving one's public image affect behavior in a situation of self-presentation.

Summarizing the self-monitoring issue in foreign psychology, we can draw the following **conclusions**:

1. The concept of “self-monitoring” was introduced by M. Snyder as a variant of the solution of the confrontation “boundary - situation” in psychology. Recent studies have found that SM influences the ability to predict people's real behavior in different social situations and, as a consequence, their success in different areas of life.

2. SM is a complex and multifaceted concept that necessitates its deeper study in order to understand the mechanisms of functioning of this phenomenon.

3. It should be noted that in relation to SM, the question is still open, what terms to use when considering it, that is, whether the phenomenon relates to features or is a characteristic.

4. The definition of self-monitoring refers to two qualitatively different components: “ability” and “desire”, that is, what provides disposition and motivation.

In modern Ukrainian psychology, self-monitoring studies are not widespread, while the phenomenon of self-presentation, when the subject controls his or her own behavior for the sake of making a certain impression on others, is being studied more closely by researchers. Numerous works of domestic scientists are aimed at solving applied issues and present the results of research into the qualitative content of self-presentation in professional, age aspects or in the context of other psychological phenomena. At the same time, in recent years works have been presented that, in addition to applied ones, have theoretical and methodological significance. A.O. Kononenko developed a structural and functional model of self-presentation, which serves as a basis for systematically contributing to the success of improving the efficiency of self-presentation [20]. T.O. Chygyryn defined the concept of effective self-presentation of the individual, and identified three levels of self-presentation efficiency (effective, sufficient and ineffective). The researcher also developed the author's method of their determination [21].

Thus, it should be noted that foreign researchers focus on the quantitative assessment of the ability to self-monitoring, while in the domestic tradition, much attention is paid to the qualitative features of self-presentation.

In our opinion, it is promising to combine these areas of analysis with future research and understanding of self-monitoring as a component of self-presentation, which will enrich both theoretical and applied scientific studies in this field.

Література

1. Snyder M. Self-monitoring of expressive behavior / M. Snyder // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1974. – Vol. 30. – P. 526-537.
2. Gangestad S. Taxonomic analysis redux: Some statistical and conceptual considerations for testing a latent class model / S. Gangestad, M. Snyder // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1991. – Vol. 61. – P. 141-146.
3. Snyder M. Public appearances / Private realities: The psychology of self-monitoring / M. Snyder. – New York : W.H. Freeman, 1987. – 266 p.
4. Snyder M. Orientations toward personnel selection: Differential reliance on appearance and personality / M. Snyder, E. Berscheid, A. Matwychuk // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – Vol. 54. – P. 972-979.
5. Гофман И. Самопрезентація в межличностном общении / И. Гофман. – СПб. : Питер, 2002. – 276 с.
6. Hewlin P. F. And the award for best actor goes to...: Facades of conformity in organizational settings / P. F. Hewlin // *Academy of Management Review*. – 2003. – Vol. 28. – № 4. – P. 633-642.
7. Mehra A. The price chameleons pay: Self-monitoring, boundary spanning and role conflict in the workplace / A. Mehra, M. T. Schenkel // *British Journal of Management*. – 2008. – Vol. 19. – № 2. – P. 138-144.
8. Ogunfowora B. An exploration of the dishonest side of self-monitoring: Links to moral disengagement and unethical business decision making / B. Ogunfowora, J. S. Bourdage, B. Nguyen // *European Journal of Personality*. – 2013. – Vol. 27. – № 6. – P. 532-544.
9. Oh I. S. The two faces of high self-monitors: Chameleonic moderating effects of self-monitoring on the relationships between personality traits and counterproductive work behaviors / I. S. Oh, S. D. Charlier, M. K. Mount, C. M. Berry // *Journal of Organizational Behavior*. – 2014. – Vol. 35. – № 1. – P. 92-111.
10. Kowalski C. M. The Dark Triad and the self-presentation variables of socially desirable responding and self-monitoring / C. M. Kowalski, R. Rogoza, P. A. Vernon, J. A. Schermer // *Personality and Individual Differences*. – 2018. – Vol. 120. – P. 234-237.
11. Kudret S. Self-monitoring personality trait at work: An integrative narrative review and future research directions / S. Kudret, B. Erdogan, T. N. Bauer // *Journal of Organizational Behavior*. – 2019. – Vol. 40. – № 2. – P. 193-208.
12. Pillow D. R. Exploring the relations between self-monitoring, authenticity, and well-being / D. R. Pillow, W. J. Hale Jr., M. A. Crabtree, T. L. Hinojosa // *Personality and Individual Differences*. – 2017. – Vol. 116. – P. 393 - 398.
13. Grieve R. Mirror mirror: The role of self-monitoring and sincerity in emotional manipulation / R. Grieve // *Personality and Individual Differences*. – 2011. – Vol. 51. – № 8. – P. 981-985.
14. Miller M. On the existence of discrete classes in personality: Is self-monitoring the correct joint to carve? / M. Miller, J. Thayer // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – Vol. 57. – P. 143-155.
15. Lennox R. Revision of the Self-Monitoring Scale / R. Lennox, R. Wolfe // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1984. – Vol. 46. – P. 1349-1364.
16. Briggs S. On the nature of self-monitoring: Problems with assessment, problems with validity / S. Briggs, J. Check // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – Vol. 54. – P. 663-678.
17. Snyder M. Choosing social situations: Two investigations of self-monitoring processes / M. Snyder, S. Gangestad // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1982. – Vol. 43. – P. 123-135.
18. Tyler J. M. Effects of self-monitoring on processing of self-presentation information / J. M. Tyler, P. O. Kearns, M. M. McIntyre // *Social Psychology*. – 2016. – Vol. 47. – № 3. – P. 174 - 178.
19. Ghanizadeh A. The interplay between reflective thinking, critical thinking, self-monitoring, and academic achievement in higher education / A. Ghanizadeh // *Higher Education*. – 2017. – Vol. 74. – Iss. 1. – P. 101-114.
20. Кононенко А. О. Структурно-функціональні моделі самопрезентації викладача соціо-гуманітарних дисциплін : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05 / А. О. Кононенко. – Северодонецьк, 2017. – 428 с.
21. Чигирин Т. О. Психологічні умови формування ефективної самопрезентації майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. О. Чигирин. – Київ, 2016. – 228 с.

References

1. Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30(4), 526-537. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/cbda/3d41bfcfde8bf378cd2d3ddf09fb7516e260.pdf?&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
2. Gangestad, S., & Snyder, M. (1991). Taxonomic Analysis Redux. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(1), 141-146. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.61.1.141>.
3. Snyder, M. (1987) *Public appearances / Private realities: The psychology of self-monitoring*. New York: W.H. Freeman.
4. Snyder, M., Berscheid, E., & Matwychuk, A. (1988). Orientations toward personnel selection: Differential reliance on appearance and personality. *Journal of personality and social psychology*, 54(6), 972-979. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.54.6.972>.

5. Gofman, I. (2002). *Samoprezentatsiya v mezhlchnostnom obschenii*. SPb.: Piter. (in Russian)
6. Hewlin, P. F. (2003). And the award for best actor goes to ...: Facades of conformity in organizational settings. *The Academy of Management Review*, 28, 633-642. <https://doi.org/10.5465/amr.2003.10899442>.
7. Mehra, A., & Schenkel, M. T. (2008). The price chameleons pay: Self-monitoring, boundary spanning and role conflict in the workplace. *British Journal of Management*, 19, 138-144. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8551.2007.00535.x>.
8. Oh, I.-S., Charlier, S. D., Mount, M. K., & Berry, C. M. (2014). The two faces of high self-monitors: Chameleonic moderating effects of self-monitoring on the relationships between personality traits and counterproductive work behaviors. *Journal of Organizational Behavior*, 35, 92-111. <http://dx.doi.org/10.1002/job.1856>.
9. Ogunfowora, B., Bourdage, J. S., & Nguyen, B. (2013). An exploration of the dishonest side of self-monitoring: Links to moral disengagement and unethical business decision making. *European Journal of Personality*, 27, 532-544. <http://dx.doi.org/10.1002/per.1931>.
10. Kowalski, C. M., Rogoza, R., Vernon, P. A., & Schermer, J. A. (2018). The dark triad and the self-presentation variables of socially desirable responding and self-monitoring. *Personality and Individual Differences*, 120, 234-237. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.007>.
11. Kudret, S., Erdogan, B., & Bauer, T. N. (2019). Self-monitoring personality trait at work: An integrative narrative review and future research directions. *Journal of Organizational Behavior*, 40(2), 193-208. <https://doi.org/10.1002/job.2346>.
12. Pillow, D. R., Hale, Jr, W. J., Crabtree, M. A., & Hinojosa, T. L. (2017). Exploring the relations between self-monitoring, authenticity, and well-being. *Personality and Individual Differences*, 116, 393-398. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.04.060>.
13. Grieve, R. (2011). Mirror mirror: The role of self-monitoring and sincerity in emotional manipulation. *Personality and Individual Differences*, 51, 981-985. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.08.004>.
14. Miller, M., Thayer, J. (1989). On the existence of discrete classes in personality: is self-monitoring the correct joint to carve?. *Journal of personality and social psychology*, 57(1), 143-155. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.57.1.143>.
15. Lennox, R., & Wolfe, R. (1984). Revision of the Self-Monitoring Scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(6), 1349-1364. Retrieved from http://www.communicationcache.com/uploads/1/0/8/8/10887248/revision_of_the_self-monitoring_scale.pdf
16. Briggs, S. R., & Cheek, J. M. (1988). On the nature of self-monitoring: Problems with assessment, problems with validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(4), 663 – 678. Retrieved from <https://insights.ovid.com/jpspy/198804000/00005205-198804000-00012>
17. Snyder, M., & Gangestad, S. (1982). Choosing social situations: Two investigations of self-monitoring processes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(1), 123 – 135. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.43.1.123>.
18. Tyler, J. M., Kearns, P. O., & McIntyre, M. M. (2016). Effects of self-monitoring on processing of self-presentation information. *Social Psychology*, 47(3), 174 – 178. <http://dx.doi.org/10.1027/1864-9335/a000265>
19. Ghanizadeh, A. (2017). The interplay between reflective thinking, critical thinking, self-monitoring, and academic achievement in higher education. *Higher Education*, 74(1), 101-114. <https://doi.org/10.1007/s10734-016-0031-y>.
20. Kononenko, A.O. (2017). *Strukturno-funkcional'ni modeli samoprezentacii' vykladacha socio-gumanitarnyh dyscyplin* (Doctoral dissertation, Shidnoukrai'ns'kyj nacional'nyj uuniversitytet imeni Volodymyra Dalja, Sjeverodonec'k, Ukrai'na). Retrieved from https://snu.edu.ua/?page_id=5216 (in Ukrainian)
21. Chygyryn, T.O. (2016). *Psychologichni umovy formuvannja efektyvnoi' samoprezentacii' majbutnih psychologiv* (PhD dissertation, Kyi'vs'kyj universitytet imeni Borysa Grinchenka, Kyi'v, Ukrai'na). Retrieved from <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/18343/> (in Ukrainian)

UDC 159.923.2-057.875:17.023.34
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-05

A SENSE OF COHERENCE AS A FACTOR IN AN INDIVIDUAL'S WELL-BEING

Павленко Ганна Володимирівна, здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з психології 4-го року денної форми навчання, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Hanna Pavlenko, postgraduate of the Department applied psychology Department of Psychology of Kharkiv Karazin National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Павленко Анна Владимировна, соискатель высшего образования степени доктора философии по психологии 4-го года дневной формы обучения, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

ORCID - 0000-0001-6028-4779
avpavlenko@karazin.ua

У статті висвітлено теоретичний аналіз понять «психологічне благополуччя» і «суб'єктивне благополуччя», а також поняття «когерентність» (зв'язність). Наведено результати дослідження взаємозв'язку почуття когерентності і рівня психологічного та суб'єктивного благополуччя. Розглянуто специфіку взаємозв'язку між компонентами когерентності (збагненність, керованість, осмисленість) і показниками благополуччя. Виявлено, що почуття когерентності може виступати фактором забезпечення психологічного благополуччя. Визначено подальші перспективи досліджень психологічного благополуччя.

Ключові слова: благополуччя; психологічне благополуччя; суб'єктивне благополуччя; когерентність; збагненність; керованість; осмисленість

В статье освещён теоретический анализ понятий «психологическое благополучие» и «субъективное благополучие», а также понятия «когерентность» (связность). Приведены результаты исследования взаимосвязи чувства когерентности и уровня психологического и субъективного благополучия. Рассмотрена специфика взаимосвязи между компонентами когерентности (постижимость, управляемость, осмысленность) и показателями благополучия. Выявлено, что чувство когерентности является фактором обеспечения психологического и субъективного благополучия. Определены дальнейшие перспективы исследований в контексте психологического благополучия.

Ключевые слова: благополучие; психологическое благополучие; субъективное благополучие; когерентность; постижимость; управляемость; осмысленность.

The article is devoted to the study of well-being, which is considered as a multi-factorial construct and is described by most scientists in three terms: «subjective well-being», «life satisfaction» and «psychological well-being». The article covers the theoretical analysis of the concepts of «psychological well-being» and «subjective well-being», and also the concept of «coherence». Psychological well-being is considered as a basic dynamic characteristic of a personality, which reflects a subjective assessment by a person of his functioning and potential capabilities. Subjective well-being is considered as an integral system, which consists of the personality's ideas about himself, his life, his relations, capabilities.

The concept of «sense of coherence» is considered as an orientation of a person to what extent a person perceives life as conscious and amenable to control. The empirical study involved 251 people, of whom 197 were women and 54 men, the average age was 27-41. Four test methods and two statistical-mathematical methods were used. The results of the study of the correlation between the sense of coherence and the level of psychological and subjective well-being among students are presented. The specificity of correlation between the components of coherence (comprehensibility, manageability, meaningfulness) and indicators of well-being is considered. A correlation analysis was performed to detect the relationships between the components of a sense of coherence and psychological well-being. For a visual representation, the results obtained are presented in the form of diagrams. Regression analysis was used to study the effect of sense of coherence on psychological well-being. It was revealed that sense of coherence is a factor of ensuring the psychological well-being. Further perspectives for psychological well-being research have been identified. Further perspectives are in clarification of the concept of psychological well-being and the study of the characteristics of the relationship of psychological and subjective well-being with various dispositions of an individual.

Key words: well-being; psychological well-being; subjective well-being; coherence; comprehensibility; manageability; meaningfulness.

Problem statement. Trends in modern society require from an individual a high level of professionalism, conscious activity, maximum activation of their own resources, harmonious development, well-being and emotional health. Currently, Ukrainian society is going through a period of transformation, which covers various spheres of personal life. Social and economic instability jeopardized the mental, psychological and emotional health of our citizens. In this regard, the problem of studying resources and factors of psychological health and well-being is relevant for modern psychology.

The problem of the formation of a healthy person has been a concern for psychologists for a long time, but at every stage of society development the vector of studying these issues changes. The main approach to health, both physical and psychological, has been pathogenesis for a long time, where the origin of the disease and its prevention were studied. Prevention of diseases in the key of pathogenesis is to prevent and eliminate pathogenic factors. The problem of the origin of the disease and the attitude of a person to it within the pathogenesis is practically not considered. Today, the main group of researchers, both theorists and practicing psychologists consider that while the fight against diseases, overcoming complex situations, crisis stages of life, the main focus of attention should be not only on the problem and its solution, but first of all individual's attitude to the problem. Psychologists emphasize the importance of self-confidence and confidence in the efficient use of resources that one possesses. As a result, many researchers are studying salutary thinking, which focuses on the reasons why people remain healthy no matter what. The salutary approach differs from the pathogenic approach which traditionally is used in health care in its orientation. The term salutogenesis consists of two parts: the Latin «salutis», which translates as health, wellbeing and the Greek «genesis», which is interpreted as origin. Thus, salutogenesis deals with the origin of health. On the one hand, salutogenesis relates to the concept of medicine, and on the other hand, to the concept of factors and dynamic interactions that lead to the development and maintenance of health. Israeli-American medical sociologist Aaron Antonovsky [1] introduced the term «salutogenesis» in the 1980s as an additional term for pathogenesis. According to the salutogenesis model, health is not a condition, but a process [5]. In formulating his theory, Antonovsky suggested that a good sense of «context», i.e. a sense of coherence, is an understanding of life's interrelationships that enhances a person's health. In his opinion, the sense of coherence has three main components: comprehensibility, manageability and meaningfulness of the situation.

A comprehensibility is interpreted as an assessment of the cognitive meaning of the stimuli a person is faced by, the degree of structuredness, consistency and orderliness of the surrounding information. A person tries to perceive all situations in life as comprehensible, such that they can be comprehended and solved.

Manageability means the ability of a person to consider his or her own resources as sufficient to solve the arising difficulties. It is worth noting that this includes both the internal (personal) resources of the individual that he or she has at his or her disposal and the external resources that he or she can count on (help from relatives and friends).

Meaningfulness characterizes the power of emotional experience of a person in relation to the meaning of his life. Meaningfulness shows the attitude of a person to life's problems and requirements, as well as how actively he or she is ready to solve problems and perceive difficulties as challenges, as new stages of his or her own development. Thus, Meaningfulness indicates that life is not indifferent for person [1; 5].

According to Antonovsky, the sense of coherence has been developing since childhood. Especially when a child's upbringing develops a worldview in which the world looks meaningful, understandable and accessible [1]. The individual level of coherence can change during a lifetime [5]. For example, it can be affected by dramatic changes in living conditions, severe crisis events.

The presence of a high level of sense of coherence means that the individual recognizes that everything on the way makes sense and can be included in the sense of life and understanding of the world around. These people see a certain order in everything that is happening, feel they can understand what is happening, and are convinced that they have the skills, abilities, and resources to control, manage, and help themselves.

In general, the sense of coherence should be understood as a general orientation of individual, which is expressed in how and to what limit a person realizes his or her life as comprehensible, manageable and meaningful. Based on this it can be assumed that a sense of coherence can be a condition of psychological health and well-being.

Wellbeing is commonly interpreted as a multi-factor construct that combines social, cultural, economic, psychological, spiritual and physical factors. Nowadays, scientists use three terms which reflect «well-being» of the individual: «subjective well-being», «satisfaction with life» and «psychological well-being». The American psychologist N. Bradburn [2] developed a theoretical concept for understanding the phenomenon of psychological well-being. He defined psychological well-being as a balance between two complexes of emotions accumulated during a lifetime - positive and negative effects. Further study of the phenomenon of psychological well-being was carried out by E. Diner [3; 4], who introduced the concept of «subjective well-being». Subjective well-being consists of three main components: satisfaction, pleasant affect and unpleasant affect. Despite similar interpretations of the structure of psychological well-being and the structure of subjective well-being, Diner believes that subjective well-being is only a component of psychological well-being [6, P. 618-621]. Russian scientist Sozontov A.E., on the contrary, believes that the three main components of subjective well-being are physical, social and psychological well-being [11, p.107-108]. This approach is consistent with the theory of the inner personality structure of W. James, which contains the physical self, the social self and the spiritual self [10]. Since the physical, psychological and social in the subjective perception are integrated and form a single whole, according to R.M. Shamionov [13], it is advisable to introduce the

concept of social and psychological subjective well-being of a person.

In general, the understanding of subjective well-being is rather vague. In the process of analyzing the works of some scientists [4; 6; 13] it was determined that subjective well-being is commonly understood either as normative well-being, which is defined by external criteria («good», «right» life), or as satisfaction with life, which is based on the person's ideas of «good» life, or as the superiority of positive emotions over negative emotions.

As for the study of the problem of well-being, it is worth noting R.M. Ryan [7], who was actively engaged in the study of well-being and classified all approaches to its understanding into two main directions: hedonistic (from Greek hedone - pleasure) and eudaimonistic (from Greek eudaimonia - bliss, happiness). Such scientists as D. Kaneman [7], N. Bradburn [2; 7], E. Diener [3; 4; 7] should be referred to hedonistic direction. They describe well-being in terms of satisfaction and dissatisfaction. Eudemonistic direction includes K. Riff, A. Waterman, who believe that personal growth is the main and most necessary aspect of well-being [8; 9]. There is no unambiguous approach to the structure of eudemonic well-being at present. The content of eudemonistic well-being is most often presented in the form of a list of positive parameters that are necessary for successful functioning. In the theory of self-determinism [7], eudemonistic well-being is conditioned by the satisfaction of three basic psychological needs: autonomy - the need to be an active creator of one's own life, to determine one's own activity; competence - the need to feel confident in the implementation of one's own activity; and interrelation with other people - the need for close and safe relationships with other people who do not violate the autonomy of the individual and promote the acquisition of competence. Further, K. Riff studied psychological well-being on the basis of theories of positive psychological functioning [8]. In this concept, the model of psychological well-being is presented in the form of six parameters:

1. Self-acceptance is a positive assessment of yourself and your past.
2. Personal growth - a feeling of continuous growth, self-development, realization of one's potential.
3. The goal in life is a sense of meaning, purpose in life, its orientation.
3. Positive relationships with others - the ability to maintain warm, trusting interpersonal relationships, the ability to love.
5. Environmental management is the ability of an individual to choose or create an environment suitable for his or her mental state.

6. Autonomy - self-determination, independence, self-regulation [8, p.1073-1080]. According to Fesenko P. P. and Shevelenkova T. D., we should also highlight such concepts as «actual psychological well-being» and «ideal psychological well-being». Actual psychological well-being is a person's experience of who he or she believes he or she is. Ideal psychological well-being characterizes potential aspects of personality functioning [12; 14].

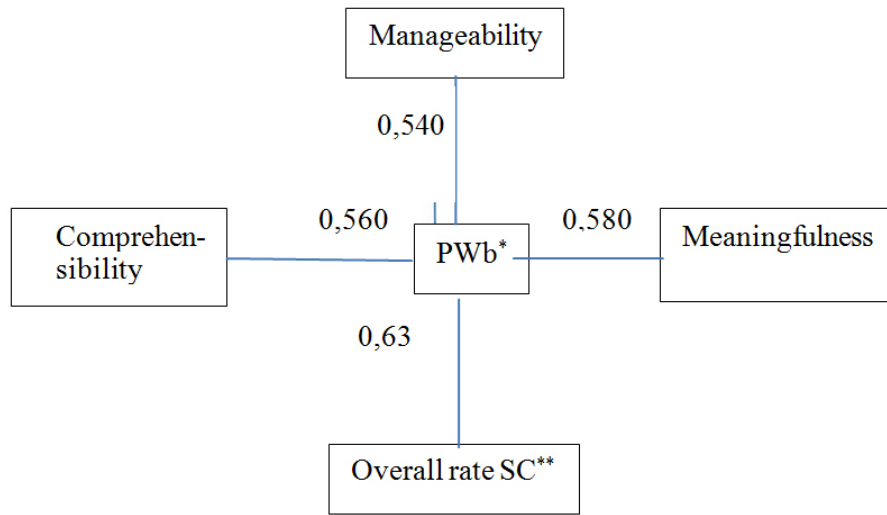
Despite the different definitions of psychological well-being, there has been a recent trend towards the integration of different theories and the complex study of well-being. There are a number of studies that show positive correlations between psychological well-being and subjective well-being, suggesting that these concepts are closely related.

Modern foreign studies (Bormans L., Little B.) conclude that one of the conditions of health and well-being is a sense of coherence and consider its positive effect on the assessment of life and on the feeling of happiness. Russian-language studies on the relationship between a sense of coherence and psychological well-being show that a sense of coherence is a component of psychological health (Reznichenko S.I.), a factor that allows you to maintain internal well-being under the influence of severe stress (Troshikhina I.G), an affective component of vitality (Mitrofanova A.N.). Insufficient coverage of the problem of the relationship of a sense of coherence with various components of well-being remains: personal, subjective, a sense of satisfaction with life. As a result, **the goal** of our study was to study the relationship between sense of coherence and psychological well-being. In our study, we consider psychological well-being as an integral indicator, a combination of elements of personal well-being (K. Riff), emotional and cognitive components.

The study group consisted of 251 people, of which 197 were female and 54 were male (Mage = 27,41). Participants were provided with a general outline of the study, as well as promised confidentiality and anonymity.

Research methods. For the diagnosis of psychological well-being, the express scale «The scale of psychological well-being of K. Riff», adapted by TD Shevelenkova and P. P. Fesenko; for the diagnosis of the emotional component of well-being, the methodology «The Subjective Well-being Scale (SHB)» was used by G. Peru-Badu, adapted by M.V. Sokolova and for the diagnosis of the cognitive component of well-being, the methodology «Scale of life satisfaction» E. Diener, which is adapted by D.A. Leontiev; to diagnose a sense of coherence, the questionnaire «Sense of Coherence - SOC» by A. Antonovsky was used, translated by M.N. Dymshits, modification E.N. Osin. For mathematical data processing, we used methods of mathematical statistics: Pearson correlation analysis and analysis of variance. Data processing was carried out using the program Statistica 17.

Presentation of the main research data. The correlation analysis revealed the relationship between the components of a sense of coherence and psychological well-being. The obtained results are shown in Figure 1 for better visibility.

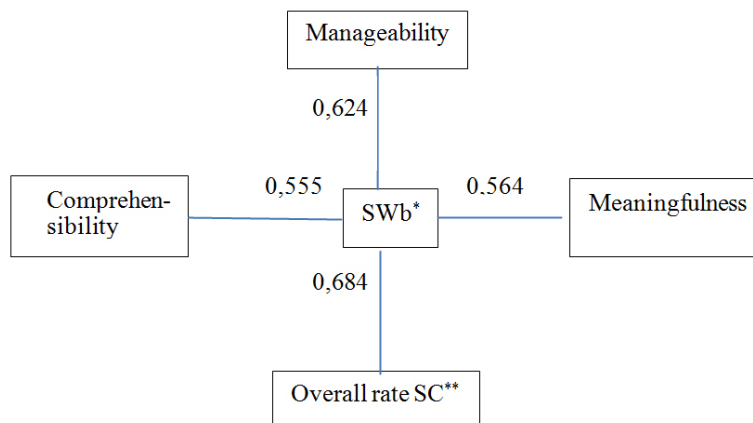
* PWB is psychological well-being.

** Sense of coherence

Figure 1. Correlation pleiad of sense of coherence to psychological well-being

On the presented correlation pleiad we see that all components of feeling of connectivity have strong direct correlation with psychological well-being. Thus, the perception of life situations as comprehensible and the ability to consider own resources as sufficient to solve problems contribute to psychological well-being. The interrelation between the components of meaningfulness and psychological well-being is slightly stronger (0,583). Therefore, emotional involvement in life and assessment of the surrounding circumstances contributes to positive emotional experiences, which in this turn contribute to the achievement of psychological well-being. It should also be noted that the relationships obtained during correlation analysis are direct positive, which means that both the components of a sense of coherence have a positive impact on achieving and strengthening psychological well-being, and psychological well-being has a positive impact on the components of a sense of coherence.

Next, we performed a correlation analysis between the indicators of the sense of coherence and the indicator of subjective well-being (scale of subjective well-being) (Figure 2). The results show a direct positive correlation between all the indicators: overall indicator of sense of coherence and subjective well-being (0.684), comprehensibility and subjective well-being (0.555), manageability and subjective well-being (0.624), meaningfulness and subjective well-being (0.564).

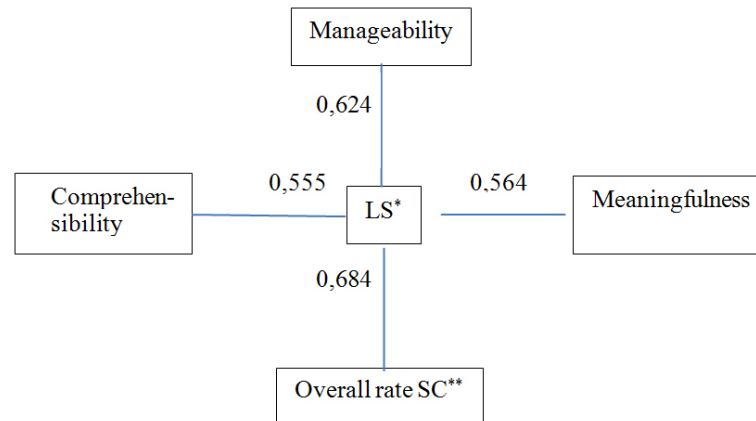
* SWb is subjective well-being (SWb scale).

** Sense of coherence

Figure 2: Correlation pleiad of sense of coherence to «subjective well-being».

We see that all the links are strong enough, but the «manageability» component has the strongest relationship with subjective well-being. This result is explained by the fact that subjective well-being, first of all, reflects the attitude of a person to the possibility of satisfying needs, as well as the ability to adapt to external changes, life events and oneself. Manageability is understood as a person's ability to use his or her own resources to solve difficulties and the belief that these abilities are sufficient to solve life's problems. Thus, manageability and subjective well-being are integral, complementary parts of each other and a developed sense of subjective well-being are likely to imply a sense of coherence.

Finally, we conducted a correlation analysis between the components of a sense of coherence and the indicator of satisfaction with life (Figure 3). Similar results have been received, that is satisfaction with a life has high correlation connections with all components of sense of coherence: comprehensibility (0,319), manageability (0,366) and meaningfulness (0,468).

* LS is life satisfaction
 ** Sence of coherence

Figure 3: Correlation pleiad of sense of coherence to «life satisfaction».

From figure 3 we see that the strongest connection was found between life satisfaction and the component of meaningfulness (0,468). It proves that both the index of satisfaction with life and the component of sense of coherence characterizes force of emotional experience of the person regarding sense of his own life. Thus, satisfaction with life and a sense of connection complement each other and have mutual influence, and also characterize the attitude of the individual to the problems of life and active involvement in solving these problems.

Then, using the analysis of variance, we of the construction of the regression model, due to which it was found that the sense of coherence is a factor of psychological well-being ($\beta=0.689$, at $d=47\%$). The principle of coherence lies in the statement that all existing is in interrelation, and presence of this human trait testifies to his belief that the world is realized enough and is influenced. In addition, a developed sense of coherence implies that a person has skills, abilities, resources, and the belief that they are able to control and manage what is happening. Thus, the confidence in one's own abilities and the belief that any situation is solvable contributes to the strengthening of psychological well-being.

The research found that there were direct correlations between sense of coherence and well-being (psychological and subjective). Significant positive relationships were obtained between the indicator of a sense of coherence and the indicator of psychological well-being (according to the methodology of K. Riff), the indicator of subjective well-being (according to the methodology of SWB G. Peru-Badu) and the indicator of satisfaction with life (according to the methodology of LS E. Diener). This suggests that a decrease in sense of coherence can lead to a decrease in psychological and subjective well-being and, conversely, the strengthening of sense of coherence components is likely to increase overall level of well-being. A positive connection also indicates that strengthening the components of a sense of coherence is likely to increase the overall level of well-being. These data were mathematically supported by analysis of variance, which showed that a sense of coherence is a factor in psychological well-being and describes 47% of the regression model. The perspectives for further research are the study of connections between psychological and subjective well-being and various personality traits (self-confidence, tolerance and tolerance, vitality), and also the clarification and operationalization of the concept of psychological well-being.

Література

1. Antonovsky A. The salutogenic approach to aging. Lecture held in Berkeley, January 21, 1993. P. 981–982
2. Bradburn N. The Structure of Psychological well-being. – Chicago: Aldine Pub. Co., 1969. 320 p.
3. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. № 68. P. 653–663.
4. Diener E. Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 1984. № 95. Pp. 542–575
5. Eriksson M., Mittelmark, M. The Sense of Coherence and Its Measurement. 2017. DOI: 10.1007/978-3-319-04600-6
6. Lucas R.E., Diener E., Suh E. Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. № 71(3). P. 616–628.
7. Ryan, R.M. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. pp. 141–166.
8. Ryff C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 57. Pp. 1069–1081.

9. Waterman A.S. Two conceptions of happiness: contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993. Vol. 64. Pp. 678–691
10. Джеймс У. Психология / под ред. Л. А. Петровской. М.: Педагогика. 1991. 368 с.
11. Созонтов А.Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия. *Вопросы психологии*. 2006. № 4. С. 105–114.
12. Фесенко П. П. Что такое психологическое благополучие? Краткий обзор основных концепций. *Научные труды аспирантов и докторантов*. М.: Изд-во МГУ. 2005. Вып. 46. С. 35–48.
13. Шамионов Р.М. Критерии субъективного благополучия личности: социокультурная детерминация. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Акмеология образования. Психология развития*. 2015. Т.4. № 3. С. 213–219
14. Шевеленкова Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–130.

References

1. Antonovsky, A. (1993, January 21). The salutogenic approach to aging. *Lecture held in Berkeley*, 981-982.
2. Bradburn, N. (1969) *The Structure of Psychological well-being*. (p.320) Chicago: Aldine Pub. Co.
3. Diener, E. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 653–663.
4. Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542–575.
5. Eriksson, M., Mittelmark, M. (2017). The Sense of Coherence and Its Measurement. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-04600-6>
6. Lucas, R.E., Diener, E., Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(3), 616–628.
7. Ryan, R.M. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141-166.
8. Ryff, C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing (1989). *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.
9. Waterman, A.S. (1993). Two conceptions of happiness: contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.
10. James, U. (1991). Psychology. In Under edition of L.A. Petrovskaya. (p. 368) Moscow: Pedagogy.
11. Sozontov, A.E. (2006). Hedonistic and Eudemonic Approaches to the Problem of Psychological Wellbeing. *Voprosy psikhologii*, 4, 105-114.
12. Fesenko, P.P. (2005). What is psychological well-being? Brief review of the basic concepts. *Research papers of post-graduate students and doctoral students*, 46. Moscow Humanitarian University, 35–48.
13. Shamionov, R.M. (2015) Criteria of subjective well-being of personality: socio-cultural determination. *Izvestia Saratov University. New series. Education Acmeology. Psychology of development*, 4 (3), 213–219.
14. Shevelenkova, T.D. (2005). Psychological well-being of personality (review of basic concepts and research methodology). *Psychological diagnostics*, 3, 95–130.

UDC159.923.2:316.362.1
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-06

THE TRANSFORMATIONS OF LIFE-SENSE ORIENTATIONS AS THE PART OF THE PERSONAL COMPONENT OF INDIVIDUAL EXPERIENCE OF PHILOLOGY AND PSYCHOLOGY FACULTY STUDENTS

Pavlo Sevostianov, an Applicant of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Севост'янов Павло Олександрович, здобувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, 61022.

Севостьянов Павел Александрович, соискатель кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, площадь Свободы 4, Харьков, 61022.

ORCID - 0000-0003-3461-9920
P.sevostyanov@karazin.ua

The article describes a research that aimed at deepening the understanding the personal experience organization. Individual experience is viewed from the standpoint of O. Laktionov's model, and it's personal component is considered in detail. One of the parts of this component is the life-sense orientations, and the article analyzes the transformations of this phenomenon that took place from 2010 to 2017.

The personal component of individual experience contains three aspects: the oneself interpretation, the others interpretation, and the world interpretation. The aspect of oneself interpreting as value contains self-esteem, self-regulation, and the self-concept; the aspect of others interpreting as compatible with the subject of experience - the self-concept and values; aspect of the world interpretation - the values and life-sense orientations. The emphasis on the life-sense orientations within this article was made in view of the desire to find the most universal transformations of personal experience.

In the course of the empirical study, a comparative analysis of the subjects studied by the life-sense orientations (the test of life-orientation of D. Leontiev) in 2010 and 2017 using the U-Mann-Whitney test. To maximize the consideration of factors that could potentially affect the characteristics of the personal experience organization, the analysis was conducted separately on a sample of students-psychologists and students-philologists. The total number of persons who participated in the study was 121 students of V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv) and Donbass State Pedagogical University (Slovyansk).

Socio-political change was recognized as one of the key determinants of the transformations under study.

It was found that across the whole sample, compared to 2010, the level of expressiveness of meaningful life indicators, such as goal orientation, locus of control "I", locus of control of life, and overall meaningfulness of life, significantly decreased; at the same time, the level of result orientation was significantly increased.

Psychological students are characterized by a significant decrease in goal orientation, locus of self control, locus of life control, and overall meaningfulness of life; as well as an increase in result orientation. Philological students are characterized by a significant decrease in the locus of control of life and the overall meaning of life.

Keywords: individual experience, personal experience, life-sense orientations, experience transformations, students.

У статті описано дослідження, спрямоване на поглиблення розуміння організації особистісного досвіду. Індивідуальний досвід розглядається з позиції моделі О. Лактіонова, в рамках якої детально розглядається особистісний компонент. Однією зі складових даного компоненту є смисложиттєві орієнтації, і у статті проводиться аналіз трансформацій даного феномену, які відбувалися з 2010 по 2017 роки.

Особистісний компонент індивідуального досвіду містить три аспекти: інтерпретація себе, інтерпретація інших та інтерпретація світу. Аспект інтерпретації себе як вартості містить самооцінку, саморегуляцію та образ «Я»; аспект інтерпретації інших в якості сумісних з суб'єктом досвіду – образ «Я» та цінності; аспект інтерпретації оточуючого світу – цінності та смисл життя. Акцент на смисложиттєвих орієнтаціях в рамках даної статті було зроблено з огляду на прагнення віднайти найбільш універсальні трансформації особистісного досвіду.

В ході емпіричного дослідження проводився порівняльний аналіз досліджуваних за показниками смисложиттєвих орієнтацій (тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонт'єва) у 2010 та 2017 роках за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. Для максимального врахування факторів, які потенційно можуть впливати на особливості організації особистісного досвіду аналіз вівся окремо за вибіркою студентів-психологів та студентів-філологів. Загальна кількість осіб, що брала участь у дослідженні – 121 студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків) та Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ).

Одним з ключових факторів, що детермінує досліджувані трансформації, було визнано соціально-політичні зміни.

Було виявлено, що за всією вибіркою, у порівнянні з 2010 роком, у 2017 достовірно зменшився рівень виразності таких смисложиттєвих показників, як: орієнтація на цілі, локус контролю «Я», локус контролю життя, та загальна осмисленість життя; при цьому значущо виріс рівень орієнтації на результат.

Для студентів-психологів характерним є достовірне зниження показників орієнтації на цілі, локусу контролю «Я», локусу контролю життя та загальної осмисленості життя; а також – зростання орієнтації на результат. Для студентів-філологів характерним є достовірне зниження показників локусу контролю життя та загальної осмисленості життя.

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний досвід, смисложиттєві орієнтації, трансформації досвіду, студенти.

В статті описано дослідження, направлене на углублення розуміння організації особистого досвіду. Індивідуальний досвід розглядається з позиції моделі А. Лактионова, в межах якої детально розглядається особистий компонент. Одним з складових даного компонента є смисложиттєві орієнтації, і в статті проводився аналіз трансформацій даного феномена, які відбулися з 2010 по 2017 роки.

Особистий компонент індивідуального досвіду містить три аспекти: інтерпретація себе, інтерпретація інших і інтерпретація світу. Аспект інтерпретації себе як цінності містить самооцінку, саморегуляцію і образ «Я»; аспект інтерпретації інших як сумісних з суб'єктом досвіду – образ «Я» і цінності; аспект інтерпретації оточуючого світу – цінності і сенс життя. Акцент на смисложиттєвих орієнтаціях в межах даної статті був зроблений виходячи з прагнення знайти найбільш універсальні трансформації особистого досвіду.

В ході емпіричного дослідження проводився порівняльний аналіз досліджуваних за показниками смисложиттєвих орієнтацій (тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва) в 2010 і 2017 роках з допомогою U-критерію Манна-Уїтні. Для максимального врахування факторів, які потенційно можуть впливати на особливості організації особистого досвіду аналіз вівся окремо по вибірці студентів-психологів і студентів-філологів. Загальне число осіб, які брали участь в дослідженні – 121 студент із Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків) і Донбаського державного педагогічного університету (м. Славянськ).

Одним з ключових факторів, який детермінує досліджувані трансформації, були визнані соціально-політичні зміни.

Було виявлено, що по всій вибірці, порівняючи з 2010 роком, в 2017 достовірно зменшився рівень вираженості таких смисложиттєвих показників, як: орієнтація на цілі, локус контролю «Я», локус контролю життя, і загальна осмисленість життя; при цьому значущо виріс рівень орієнтації на результат.

Для студентів-психологів характерно достовірне зниження показників орієнтації на цілі, локусу контролю «Я», локусу контролю життя і загальної осмисленості життя; а також – зростання орієнтації на результат. Для студентів-філологів характерно достовірне зниження показників локусу контролю життя і загальної осмисленості життя.

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний досвід, смисложиттєві орієнтації, трансформації досвіду, студенти.

The current interest to experience should be linked to the increasing of the role of individual and the processes of society humanization and democratization against the backdrop of the epoch of the human intelligence seizure. This necessitates the task of forming a new person - mature, developed and democratic. Defining mechanisms for transforming the experience from the immature into the mature, exploring the construction of the deviant experience, analyzing the existential aspects of this phenomenon, etc. - all these should help to resolve issues related to the formation of such a personality that would fully meet the requirements of modern society.

Personal experience is an extremely complex phenomenon, and today it is considered by many parties. We tend to analyze this phenomenon from the standpoint of the O. Laktionov's experience concept [4], based on the fact that it contains three aspects: the interpretation of oneself, the interpretation of others and the interpretation of the world. We have already shown that the aspect of interpreting oneself as value contains self-esteem, self-regulation, and the self-concept; the aspect of interpreting others as compatible with the subject of experience - the self-concept and values; aspect of the interpretation of the surrounding world - values and meaning of life [9]. However, to date, there have been no studies to investigate the transformation of these phenomena over time and a number of other factors.

The purpose of the article. In order to broaden the understanding of the peculiarities of the functioning of the substructures of the personal component of individual experience, which we have considered earlier [8], the aim of this article was to study the peculiarities of transformation of the components of personal experience depending on socio-political changes.

An empirical study was conducted to achieve this goal: the first testing was conducted in 2010, the second testing was conducted in 2017.

We can confidently say that there is a big difference in the features of Ukrainian society building up to 2013 and beyond.

Briefly describing the period of life of the country until 2013, it should be noted that since the beginning of independence Ukrainian society has been in the conditions of tangible changes and crises. The beginning of the nineties was marked by an economic downturn with all its consequences. By 1995, the country, gradually overcoming the crisis, finally decided on both domestic and foreign policy, and, choosing a pro-Russian vector of development, our state for many years identified the peculiarities of social processes. The economy has grown since 2000, but already in 2004, society has experienced another upheaval associated with the Orange Revolution. The year 2008 is marked by the abandonment of NATO aspirations and the next global economic crisis. The gradual process of overcoming the effects of the upheavals ended unpredictably in 2013, which was marked by another revolution, which determined the fundamental changes in society for the years to come.

The start of the post-2013 phase is characterized, first, by a dramatic change in the external and internal development vectors that are pro-European; secondly, it is marked by the emergence of a military conflict in the east of the country. We should not forget about another economic crisis that has arisen in connection with the processes just mentioned, and the consequences of which are still being felt.

Although there are many things in common in the 2013 stages, such as economic downturns, power struggles, etc. society. However, the current study does not emphasize the substantive component of socio-political change. It has already been noted that, unlike the social and mnemonic components of experience, which indicate more to its content, the personal component is responsible for organizing the experience, keeping its structure in accordance with personal characteristics. Thus, from this point of view, the content of socio-political changes is secondary, and the fact of their presence, their strength, intensity, and, therefore, how personal experience is reorganized in connection with these changes, is foregrounded. That is, it is not about the subjective perception of the situation by the person, but how this situation can affect the organization of individual experience.

In the research, in an effort to understand the peculiarities of the transformations of the personal component of individual experience, depending on significant socio-political changes, we made an attempt to track the restructuring of the components of personal experience after these significant changes.

However, in the course of the above analysis, we are confronted with the problem of separating the socio-political factor from others, which could potentially affect the features of the components of the personal component of individual experience over time.

In addressing this problem, we have, first, cut off those components that are predominantly focused on the personal aspect of functioning, focusing on substructures that are more focused on the processes of the outside world. Thus, among all the components of the personal component of individual experience, we have paid attention to those who are solely responsible for aspects of the interpretation of others and the world around us – live-sense orientation.

Secondly, we sought to maintain the representativeness of the samples, taking utmost account of all the factors that may affect personal experience over time - from the specialty in which students study to the place of study.

Research methods. In order to achieve the goal of studying the transformation of processes of the personal component of individual experience, caused by socio-political changes, a comparative analysis of the researches on the indicators of life-orientation (the Leontief sense-orientation test) in 2010 and 2017 using the U-criterion was carried out. For the maximum consideration of factors that could potentially influence the peculiarities of the organization of personal experience, the analysis was conducted separately on a sample of students-psychologists and students-philologists. The total number of persons who participated in the study was 121 students of V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv) and Donbass State Pedagogical University (Slovyansk).

Results of the study and discussion. In the course of comparative analysis of indicators of students-psychologists live-sense orientations in 2010 and 2017 the following results were obtained:

Table 1

The results of a comparative analysis of the students-psychologists live-sense orientation in the context of socio-political changes (2010 and 2017)

	Mean ranks		U	Z	P
	2010 (N=38)	2017 (N=25)			
Goals	36,18	25,64	316,0	2,2338	0,0255
Process	28,49	37,34	341,5	-1,8755	0,0607
Result	27,30	39,14	296,5	-2,5077	0,0122
LC - I	37,43	23,74	268,5	2,9011	0,0037
LC - Live	35,68	26,40	335,0	1,9668	0,0492
Total LSO	40,55	19,00	150,0	4,5659	0,0000

It can be seen that for psychologists-students there is a significant decrease in the indicators of goal orientation, locus of control "I", locus of control of life and general meaningfulness of life; as well as an increase in result orientation.

Therefore, for students of psychologists, in comparison with 2010, today there is a decrease in the focus on the goal in the future, that is, there is a tendency to limit the targeting of the current moment. Given that

the experience is shaped by the interaction of the elapsed time and the approaching time [4], and psychology students have been found to have a reduced focus on goals in the future from 2010 to the present, it can be assumed that the activity of personal experience is reduced. In terms of targeting in this category of subjects. If we recall that the meaning of life orientation is an element of individual experience, which is part of its aspect of interpretation of the world, we can already say that today the experience of psychology students is less oriented to the outside world.

Considering the result in the context of socio-political changes, we can assume that the researchers, due to significant changes in society, are uncertain about the future, and therefore the need to set promising goals. That is, due to the uncertainty of the future in psychology students from 2010 to the present day there is a decrease in the intensity of formation of the aspect of interpretation of the surrounding world by the vector of goal setting.

If we mention the orientation of the students of the psychology faculty on social interaction, we can assume that there is not simply a decrease in the intensity of formation of personal experience on the aspect of interpretation of the world, but the restructuring of personal experience by translating the intensity into the aspect of interpretation of others. Orientation of psychology students to interaction can help them, without any sense of loss, substitute for a future-oriented focus on social interaction. However, at this stage, this provision is given only in the form of an assumption that will be verified when analyzing the interpretation aspect of others.

In addition, the obtained result, in our opinion, can be explained in view of the fact that due to socio-political transformations the nature of the orientation of students-psychologists to social interaction has changed. T. Varfolomeyeva noted that one of the aspects of the orientation of the students of the Faculty of Psychology on interaction is the desire to test the acquired knowledge in the framework of joint activity with others [2]. We assume that if in 2010 the students of the faculty of psychology saw more opportunities to use the knowledge acquired in the future because of the relative stability in the country that year, and tested them in interaction with others, having a clear vision of their use in the future, today through cardinal socio-political changes in psychology students do not have a clear view of where and how their professional knowledge can be applied in the future, and, with the same focus on interaction with others, they will test knowledge it may be more for entertaining purposes. This situation can lead to the general formation of a vector of behavior, which is described by an entertaining, hedonistic character, which helps to reduce the desire for goal setting in the future.

You can also see that the indicator of the performance of life compared to 2010 in psychology students has increased significantly. That is, this category of subjects began to evaluate above the meaningfulness of their time interval.

In this case, we tend to point to socio-political changes in terms of their saturation and representation in the human mind. The very fact that significant transformations have taken place, their careful attention to them, a number of events connected with them - all these can provoke a feeling of considerable saturation of life, which is subsequently fixed in experience. In addition, the interaction-oriented student psychologists have a greater sense of satiety than in other categories of society, since, as a rule, interaction-oriented individuals tend to discuss the events that take place with others, and this discussion leads to even more expressive feeling of saturation and, accordingly, meaningfulness of the lived time interval. In addition, the process of social self-identification, according to the opinion of V. Yadov about the desire for social affiliation [7], leads to the fact that each member of society partially attributes the changes occurring in the state and to himself, which also adds to the richness and meaningfulness of a person's life after significant socio-political transformations have taken place. Considering that 2010, as we noted, was relatively stable, and the effects of the dramatic socio-political changes of 2013 are still felt today, not to mention 2017, when testing took place, that the level of students' sense of performance and meaningfulness psychologists have grown significantly, it becomes clear against the background of the above analysis.

The next indicator, which revealed significant differences in 2010 and 2017, is the locus of control "I", therefore, the idea of students psychologists about their own personality, as a strong, and one that can plan its life for today compared to 2010 declined significantly over the year.

In this case, when analyzing this result, we tend to refer, again, to dramatic socio-political changes as a phenomenon that contributes to the formation of a sense of uncertainty about the future. This uncertainty shapes a person's perception of his inability to determine life prospects; consequently, significant changes in the society thus reduce the expressiveness of the individual's ideas about his own ability to plan his further life. In our opinion, this is the way in which the process of reflecting socio-political changes through personal perception in personal experience takes place in the context of the locus of control "I".

In addition, to further specify our situation: psychology students, as noted by Bochner O., tend to concentrate on the mental aspect of being; and also to the interpretation of any phenomena from a psychological point of view, which is often characterized by the neglect of other views [1], therefore, perceiving the situation of dramatic social change as a crisis, they may, from a psychological point of view, perceive the crisis as mandatory, the inevitable stage of development of society and itself within that society, and because of this conditionality, certainty and inevitability, and also through the perception of the crisis in psychological aspect as the end of a certain stage (for example, as in L. Vygotsky [3], O. Leontiev [5], D. Elkonin [6], etc.), students, psychologists in terms of significant changes in the greater degree become despondent in their own abilities independently plan their lives according to their own views.

Another significant decrease in the characteristics of the life-orientation of students-psychologists is observed by the locus of control of life. Consequently, psychology students have found a significant decrease, compared with 2010, the assessment of a person as a person who is subject to control of their own lives.

In this case, one can certainly argue for the interpretation of this result, based, for example, on the same peculiarity of perception of this category of processes that are happening around, from a psychological point of view, as was done in the analysis of the locus of control of "I". Indeed: the outcome of the locus of control of life, compared to 2010, shows a tendency to increase some fatalism, disregard for the human ability to change the conditioned and inevitable phenomena, which can also be explained by the perception of dramatic socio-political changes as a crisis, which should happen anyway.

Of course, such an interpretation may take place, however, given that this result is not about the idea of one's personality, but the idea of the human ability to control his or her own life in general, we tend to say that psychologists in this situation should take into account not only the psychological aspect; such a general idea should lead them to believe that changes in society may be a consequence of processes other than psychological ones. Therefore, we return to the notion of uncertainty of the future, which may contribute to the tendency to fatalism in the face of drastic changes, and it is this uncertainty that we are more inclined to explain.

Similarly, the overall decline in the meaningfulness of life in psychology students compared to 2010 can be explained. This result, in our view, is due to a greater extent to the fact that significant socio-political changes cause psychology students a sense of instability of society, respectively - and the idea of the future as uncertain. This uncertainty may lead the researcher to believe that the whole construction of the system of meanings is in vain, as any subsequent changes may destroy it.

In the course of comparative analysis of indicators of meaningful orientations of students-philologists in 2010 and 2017 the following results were obtained:

Table 2

The results of a comparative analysis of the students-philologists live-sense orientation in the context of socio-political changes (2010 and 2017)

	Mean ranks		U	Z	P
	2010 (N=33)	2017 (N=25)			
Goals	32,95	24,94	298,5	1,7900	0,0735
Process	30,48	28,20	380,0	0,5103	0,6098
Result	27,08	32,70	332,5	-1,2561	0,2091
LC - I	32,83	25,10	302,5	1,7272	0,0841
LC - Live	34,26	23,22	255,5	2,4651	0,0137
Total LSO	37,44	23,71	268,0	2,9022	0,0035

As you can see, students-philologists in the context of socio-political changes are characterized by significant changes in the locus of control of life and the overall meaning of life.

Analyzing the results, we note that there are some differences in the changes in the life-orientations of students-psychologists and philologists. On the one hand, this may indicate that in personal experience there are elements, a transformation, caused by socio-political changes in society, which are determined not only by the peculiarities of these changes, but also by the specific activity of the subject. These elements are: goal-oriented, result-oriented, and the locus of self control. Changes in these phenomena related to socio-political transformations are observed only by psychologists, and the interpretation of these transformations is already given above. On the other hand, given the similar results found in students of psychologists and philologists, it can be assumed that in personal experience there are "universal" elements that, subject to significant social changes, are transformed regardless of the subject's activity. Based on our results, we can say that such elements are the locus of life control and general meaningfulness of life, as both students of the Faculty of Psychology, and students of the Faculty of Philology showed a significant decrease in the expressiveness of these indicators compared to 2010.

Thus, it can be seen that in comparison with 2010, students of philology have significantly decreased the index of evaluation of a person as a person, who is subject to control of his own life.

Here, given that the result is similar to that of psychology students, we reiterate our assumption that significant socio-political changes lead to the perception of the future as uncertain, and this may promote a tendency toward fatalism, and precisely this we are more inclined to explain with ambiguity that philological students, as compared to 2010, have become less aware of a person as a whole, who is subject to the control of his own life.

We would like to emphasize again that, given that the results on the scale indicated by the students of the faculties of psychology and philology are similar, we will proceed from the assumption that the changes observed in the locus of control of life are universal and generally accepted, and therefore search for explanations received our result will not be driven in the field of professional direction of philological students.

According to the overall meaningfulness of life, students-philologists also see a significant decrease compared to 2010.

Not deviating from our line of interpretation, given the above similar results, suppose that the decrease in the expressiveness of the overall meaning of life in comparison with 2010 students-philologists should also be explained by the blurring of ideas about the future caused by significant socio-political transitions.

Conclusions. In the whole sample, compared to 2010, in 2017 the level of expressiveness of meaningful indicators of life, such as: goal orientation, locus of control of "I", locus of control of life, and

overall meaningfulness of life significantly decreased; at the same time, the level of result orientation was significantly increased.

Psychological students are characterized by a significant decrease in goal orientation, locus of self control, locus of life control, and overall meaningfulness of life; as well as an increase in result orientation. Philological students are characterized by a significant decrease in the locus of control of life and the overall meaning of life.

In general, assuming that the divergent results in the sample of psychologists and philologists are specific in terms of subjective activity, and similar - universal, it should be noted that transformations in the context of social changes such a phenomenon as human meanings are quite dependent on the specificity the activity of the subject, because among all indicators of meaningful life orientations, we received only two that characterize both the sample of psychology students and the sample of students-philologists; it is the locus of life control and the overall meaning of life.

Література

1. Бочавер, А. Личностные особенности студентов-психологов [Электронный ресурс] Режим доступа до ресурсу: <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/lichnst.htm>. Дата звернення: 12.10.2019.

2. Варфоломеева Т. П. Динамика учебно-профессиональных установок студентов-психологов в процессе профессиональной подготовки в ВУЗе : автореф. дис. ... к. психол. наук : 19.00.05. Самара, 2004. 22 с.

3. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 т. / гл. ред. изд.: А. В. Запорожец. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии. 487 с.

4. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. Харьков : Бизнес-Информ, 1998. 492 с.

5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебное пособие. Москва : Смысл: Академия, 2004. 352 с.

6. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика. 1989. 560 с.

7. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. Москва : Добросвет, 2000. 567 с.

8. Sevostianov, P. Openness to Experience and Behavior Self-Regulation in the Structure of the Personal Component of Individual Experience. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». 2018. №65. С. 42-45.

9. Sevostianov, P. The theoretical foundations of the personal component of individual experience research. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». 2019. №66. С. 33-42. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2019-66-04>

References

1. Bochaver, A. Lichnostnyie osobennosti studentov-psihologov [Elektronniy resurs] Rezhim dostupu do resursu: <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/lichnst.htm>. Data zvernennya: 12.08.2019. [in Russian].

2. Varfolomeeva, T. (2004). Dinamika uchebno-professionalnyih ustanovok studentov-psihologov v protsesse professionalnoy podgotovki v VUZe : avtoref. dis. ... k. psihol. nauk : 19.00.05. Samara. 22 s. [in Russian].

3. Vygotskiy, L. (1982) Sbranie sochineniy v 6 t. / gl. red. izd.: A. V. Zaporozhets. Moskva : Pedagogika. T. 1. Voprosyi teorii i istorii psihologii. [in Russian].

4. Laktionov, A. (1998). Koordinaty individualnogo opyta. Harkov : Biznes-Inform. [in Russian].

5. Leontev, A. (2004). Deyatelnost. Soznanie. Lichnost : uchebnoe posobie. Moskva : Smyisl: Akademiya. [in Russian].

6. Elkonin, D. (1989). Izbrannyye psihologicheskie trudyi. Moskva : Pedagogika. [in Russian].

7. Yadov, V. (2000). Strategiya sotsiologicheskogo issledovaniya: opisaniye, ob'yasneniye, ponimaniye sotsialnoy realnosti. Moskva : Dobrosvet. [in Russian].

8. Sevostianov, P. (2019). Openness to experience and behavior self-regulation in the structure of the personal component of individual experience. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (65), 42-45.

9. Sevostianov, P. (2019). The theoretical foundations of the personal component of individual experience research. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (66), 33-42. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2019-66-04>

РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.640.5 – 057.875 – 056.26
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-07

TO THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE STUDENTS WITH DISABILITIES TO STUDY AT THE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

Huliaieva Olena – PhD in Psychology, Associate Professor of Department of Applied Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Гуляєва Олена Володимирівна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Гуляева Елена Владимировна – кандидат психологических наук, доцент кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

Гуляєва Юлія Олександрівна - студентка 1 курсу магістратури факультету світової економіки та світової політики, Національно-дослідницький університет Вища школа економіки, Москва, Російська Федерація.

Gulyaeva Yuliya – 1st year student of Faculty of World Economy and International Affairs, HSE University, Moscow, Russian Federation.

Гуляева Юлия Александровна - студентка 1 курса магистратуры факультета мировой экономики и мировой политики, Национально-исследовательский университет Высшая школа экономики, Москва, Российская Федерация.

ORCID - 0000-0001-6134-3726
elenagulaeva12@gmail.com

У статті проаналізовано поняття соціально-психологічної адаптації, а також розглянуто рівні адаптації – фізичний, освітній і соціально-психологічний. Проведено аналіз особливостей кожного із зазначених рівнів щодо студентів з обмеженими можливостями здоров'я. Найбільш оптимальний варіант соціально-психологічної адаптації таких студентів передбачає впровадження комплексної моделі. Успішність процесу адаптації в студентів такої категорії до навчання у вищих навчальних закладах залежить від ряду факторів, де головним є соціально-психологічний, який розкривається у сутності взаємодії «студент-середовище».

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, студент з обмеженими можливостями здоров'я, соціалізація, активність, середовище.

В статье проанализировано понятие социально-психологической адаптации, а также рассмотрены уровни адаптации – физический, образовательный и социально-психологический. Проведен анализ особенностей каждого из указанных уровней по отношению к студентам с ограниченными возможностями здоровья. Наиболее оптимальный вариант социально-психологической адаптации таких студентов предполагает внедрение комплексной модели. Успешность процесса адаптации у студентов такой категории к обучению в высшем учебном заведении зависит от ряда факторов, где главным является социально-психологический, раскрывающийся в сущности взаимодействия «студент-среда».

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, студент с ограниченными возможностями здоровья, социализация, активность, среда.

Nowadays the model for adaption complex in students with disabilities for studying in higher educational establishments is being developed and implemented that supposes the following main components: 1) physical adaptation to the space of institution (spatial component); 2) inclusion in the educational process (educational component); 3) adaptation to the environment of course-mates and faculty staff (socio-psychological component).

In comparison with spatial component, educational and socio-psychological components are not well-developed.

Scientists define the following factors of successful professional adaptation of the students with disabilities: basic level of preparation for study at university; correspondence of skills and experience with the volume and level of knowledge of academic activity; aspiration to acquire the chosen profession and to work in the given field; interest to the subjects of the general and special cycle; acquisition of skills to work independently; availability of tutors' institution; professional and pedagogical expertise of teaching staff; psychological monitoring of teaching process and etc.

Students with disabilities face the specific difficulties in the process of interaction with course-mates. These difficulties are connected with the course-mates not always being able to perceive and accept such

people adequately. While showing sympathy, patience and understanding to these students, notionally healthy students are not eager to consider them as their friends and spend free time with them. On the other hand, the difficulties in interaction with course-mates and teachers for the students with disabilities resulted from their communicative skills – adequate self-expression in the process of communication, tendency to establish tight contacts, orientation to the compromise and cooperation.

The process of adaptation of the students with disabilities to study at higher educational establishments is a complex and specific process. The specifics of the considered process is due to negative impact of student's disability on it. Therefore, the process of adaptation to study at the university occur in two ways: adaptation to the outer conditions of the learning process and by way of displaying activity with the aim of overcoming own disability. Despite the described ways of students with disabilities adaptation to the learning process at higher educational establishments are closely connected, that is the second way that is considered to be the most successful one.

Keywords: social and psychological adaptation, the student with disabilities, socialization, activity, environment.

Relevance. Recently, the problem of adaptation of students with disabilities in the higher education system is highly relevant among behavioural sciences. The increasing interest to the given issue is due to not only examining the adaptability of the students with disabilities to the specially created studying conditions but is also due to examining the main aim of the process – self-actualization of these students in the real social environment. The problem of adaptation to education in the higher educational establishment becomes highly relevant in the young age because of this period of person's life being one of the most important in the development of personality and its close connections with the significant moments of social and professional development.

Degree of development and statement of the problem. The notion “adaptation” (from lat. adaptation – adjust) is used widely in many fields of modern science and practice. This is caused by the fact that adaptation is understood as a continuous process of an individual's adjustment to the environment at different levels of their functioning – physiological, psychological and social. Thereat, different types of adaptation can be identified: physiological adaptation (organism systems' reorganization and adaptation), psychological adaptation (accordance of the person's mental activity to the demands of the environment), social adaptation (the system of acquirement new social connections). The most common term in the psychological literature is the concept of socio-psychological adaptation, which is purposeful assimilation of the norms, rules, and values of both society as a whole and the specific, immediate social environment of a person. The definition of the scientific meaning of socio-psychological adaptation intersects with the concept of socialization, due to which occurs the process of becoming a mature person.

Socialization is understood as a process of dual nature: as individual assimilation of social experience by entering the social environment; as a process of reproduction of social ties due to the active inclusion in this social environment [1].

Adaptation is one of the aspects of socialization, which is carried out in three areas: consciousness (formation of the image of one's “I” as an active subject of activity), activity (expansion of the subject's areas of activity) and communication (expansion of the circle of communication).

We are very close to the position of F. Berezin, E. Lutsenko, who understand social and psychological adaptation as a process of establishing the correspondence between a person and the environment in the process of carrying out their own activities, which allows an individual to meet current needs and realize significant goals [9].

The literature review allows us to argue that in the domestic psychology, regardless of the level of human interaction with the environment (physiological, mental or social) in the process of adaptation, the active nature of activity is emphasized on the one hand and the role of the environment on the other [3, 9]. Adaptation is an adjustment of the organism means the adaption to the outer conditions of the real environment and in the same time adaptation as an active interaction between the person and environment means additionally the transformation of this environment, promotes the realization of personal needs and aspirations, serves to reveal and develop their personality [5]. It is this understanding of the essence of adaptation that provides the most adequate description of the features of this process for the students with disabilities.

This article aims to conduct a theoretical analysis of the features social and psychological adaptation of the students with disabilities to study at higher educational establishments.

Statement of the main material. Features of the adaptation of people with disabilities to education in higher education establishments are determined by the specifics of their disease. Such students have special needs that must be met by providing them with equal opportunities in the system of higher education. Today, the new concept is being approved for solving the problem of disability in the modern Ukrainian state, within the framework of which a change in the attitude of society to this category of people is carried out, their usefulness as subjects of the state is recognized, the process of integration of people with disabilities into society is carried out. An important factor of this integration is the professional education, and the university environment, in its turn, is a factor that allows students with disabilities to feel full-fledged. This is the higher education establishment's environment that provides not only the assimilation of knowledge, but also contributes to the formation of the personality of a future specialist, to a successful transition to an independent life, and makes life meaningful, etc.

Recently, a model is being developed and introduced for the comprehensive adaptation of students with disabilities to study at higher educational establishments, which involves the following main components: 1) physical adaptation to the institutional environment (spatial component); 2) involvement in the educational process (educational component); 3) adaptation to the environment of classmates and the teaching staff (socio-psychological component) [7].

Thus, higher education institutions pay quite a lot of attention to the architectural space: they build ramps, special lifts, equip sanitary rooms following the special needs of students with disabilities, etc. In our study, conducted in 2016-2017 on the bases of higher educational institutions in Kharkiv and the Kharkiv region, it was found that students with disabilities are generally satisfied with living conditions. In particular, they highly rate their satisfaction with the following conditions: information accessibility, training conditions, leisure activities [4]. Such results give reason to assert that a higher education institution to the necessary extent ensures the successful adaptation of students of this category to the space of the university. Against the background of the spatial component, the educational and socio-psychological component look poorly developed. Considering adaptation as a continuous process of achieving a correspondence between actual needs and their satisfaction through active positioning, which a person adheres to during their life and which is measured by the quality of life, O.V. Kaminskaya identified a number of criteria for successful professional adaptation. So, the author calls the factors of successful professional adaptation of students with disabilities: the basic level of preparation for studying at a university; correspondence of skills, volume and level of knowledge to the requirements of the educational process; desire to master the chosen profession and work in this field; interest in subjects of the general and special curricula; acquisition of independent work skills; the existence of an institution of supervision; professional and pedagogical competence of the teaching staff; psychological monitoring of the educational process, etc. The results of the study of students with disabilities demonstrate a low level of activity, self-efficacy, the internal motivation of educational activity, a low level of use of productive innovations in the process of life [4, 8, 10, 11]. Such indicators demonstrate that students are not able to develop a positive "I-concept" and to believe in their own strengths, while positive functioning is ensured by the illusion of achieving the goal. Certain difficulties are encountered in students with disabilities in the process of interacting with classmates. First of all, difficulties of the kind are associated with the fact that classmates are not always able to adequately perceive and accept people of this category. In addition to showing sympathy, tolerance and understanding towards such students, conditionally healthy students do not seek to include them among their friends and spend free time together. At the same time, students with disabilities need friendly relations, an atmosphere of support from group members, positive reactions to their behaviour, etc. On the other hand, difficulties in interacting with classmates and teachers for students with disabilities are due to their communication skills – adequate self-expression in the process of communication, a tendency to establish strong contacts, an orientation toward compromise and cooperation. The presence of disability negatively affects their openness to the world, the speed of establishing contacts, flexibility and mobility of communication. Often, people with disabilities have a small, closed circle of friends who share common values.

Considering the study group as a social microenvironment, researchers identify four stages of the process of adaptation of students with disabilities to this environment - the initial stage, the stage of tolerance, the stage of accommodation and the stage of assimilation. The initial stage is characterized by the fact that students with disabilities understand, but do not accept the new value system of the student environment, and therefore adhere to the existing (former) value system. The second stage of adaptation is characterized by mutual tolerance of students with disabilities and a new social environment to each other's values and behaviour patterns. Accommodation requires recognition and approval by students with disabilities of the basic elements of the value system of the new student environment, provided that this environment simultaneously recognizes some of the values of such students. The fourth stage of the adaptation process - assimilation - is characterized by a complete coincidence of the value system of students with disabilities and the student environment [2]. Studies show that the process of adaptation of students with disabilities depends on several factors: the severity of the disease, the motivation of educational and professional activities, the status category in the system of interpersonal interaction, an active life position [3]. Unfortunately, students in this category demonstrate more passive forms of behaviour, low involvement in the life of the group, orientation towards social assistance and guardianship, etc. Such factors lead to student maladaptation, contribute to low academic performance, fixation on disease, frustration and loneliness. In the case of successful adaptation to training in higher education institutions, students with disabilities, on the contrary, do not focus on the disease, are characterized by the realization of their creative abilities, successful educational and professional activities, establishing contacts with group members and teachers, striving to engage in socially useful activities.

Thus, the process of adaptation of students with disabilities to study in institutions of higher education is a complex and specific process. The peculiarity of the process is in question due to the negative impact of student disability on it. In this regard, the process of adaptation to learning at the university takes place in two ways – adaptation to the external conditions of the learning process and through the manifestation of activity to overcome their own illness. Although the indicated ways of adapting students with disabilities to the educational process in higher education institutions are closely interlinked, it is the second method that is more effective.

The prospect of further study is an empirical study of the socio-psychological factor of adaptation in students with disabilities.

Література

1. Власова Т. А. Социально-психологическая адаптация студентов младших курсов к условиям обучения в вузе / Т. А. Власова // Вестник ЧГПУ. Серия: Педагогика и психология. – Чебоксары, 2009. – №1. – С. 13-22.
2. Волчелюк В. І. Особливості та соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору / В. І. Волчелюк. – URL: [irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Tmpvd_2013_17\(1\)_20](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Tmpvd_2013_17(1)_20)
3. Гребенюк Т. М. Соціально-психологічна адаптація інвалідів з вадами зору до навчання у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.08 / Т. М. Гребенюк. – Київ, 2008. – 28 с.
4. Гуляєва О. В. Особливості емоційного компоненту психологічного благополуччя у студентів з обмеженими можливостями здоров'я / О. В. Гуляєва, Ю. О. Гуляєва // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. – 2017. – № 63. – С. 39 – 42.
5. Дубровин Д. Н. Психологическая адаптация как фактор личностного самоопределения : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Д. Н. Дубровин. – Москва, 2006. – 23 с.
6. Камінська О. В. Особливості адаптації студентів з особливими потребами до умов навчання у ВНЗ / О. В. Камінська // Відкритий міжнародний університет розвитку людини Україна, вищий навчальний заклад, Національна академія педагогічних наук України, Інститут вищої освіти, Інститут спеціальної педагогіки. – 2012. – № 9. – С. 75–84.
7. Крухмалёв А. Е. Особенности социальной адаптации студентов с ограниченными возможностями здоровья / А. Е. Крухмалёв, Е. В. Воеводина // Социологические исследования. – 2012. – URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2013/04/04/1251448425/Kruhmalev.pdf>
8. Лебедева А. А. Субъективное благополучие лиц с ограниченными возможностями здоровья : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / А. А. Лебедева. – Москва, 2012. – 32 с.
9. Луценко О. Л. Стратегії та механізми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / О. Л. Луценко. – Харків, 2006. – 20 с.
10. Сердюк Л. З. Особистісна самореалізація та психологічне благополуччя як основні стратегічні лінії мотивації учіння студентів ВНЗ / Л. З. Сердюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2014. – Вип. 687. – С. 151–159.
11. Швалб Ю. М. Майбутнє і сьогодення студентів з обмеженими функціональними можливостями: психологічні аспекти / Ю. М. Швалб, Л. В. Тищенко. – К. : Основа, 2015. – 240 с.

References

1. Vlasova, T.A. (2009) Socio-psychological adaptation of the first-year students to study conditions at higher educational institutions // *Vestnik CHGPU Seria: Pedagogika i psikhologiya* Cheboksary. 1. 13-22. (in Ukrainian)
2. Volcheliuk, V.I. (2019) The characteristics and socio-pedagogical conditions of social adaptation of the students with disabilities under conditions of inclusive educational environment. URL: [irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Tmpvd_2013_17\(1\)_20](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Tmpvd_2013_17(1)_20) (in Ukrainian)
3. Hrebenuk, T.M. (2008) Social and psychological adaptation of people with visual disabilities to study at higher education establishments : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.08. Kyiv. (in Ukrainian)
4. Huliaieva, O. V.& Gulyayeva, Yu.O. (2017) Characteristics of emotional component of psychological well-being of the students with disabilities // *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seria : Psykholohiia*. 63. 39 – 42. (in Ukrainian)
5. Dubrovyn, D.N. (2006) Psychological adaptation as a factor of self-definition : avtoref... dis. kand. psikhol. nauk : spets 19.00.07. Moskva. (in Russian)
6. Kaminska, O.V. (2012) The peculiarities of students with special needs to the studying conditions at higher education institutions. *Vidkryty mizhnarodnyi universytet rozvytku liudyny Ukraina, vyshchyi navchalnyi zaklad, Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut vyshchoi osvity, Instytut spetsialnoi pedahohiky*. 9. 75–84. (in Ukrainian)
7. Kruhmalev, A. E. & Voevodina, E. V. (2012) Features of social adaptation of students with health limitations. *Sotsiologicheskie issledovaniia*. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2013/04/04/1251448425/Kruhmalev.pdf> (in Russian)
8. Lebedeva, A. A. (2012) Subjective well-being of persons with health limitations: avtoref... dis. kand. psikhol. nauk : spets 19.00.07. Moskva. (in Russian)
9. Lutsenko, O.L. (2006) Strategies and mechanism of psychological adaptation to the conditions of transition period in society : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.01. Kharkiv. (in Ukrainian)
10. Serdiuk, L.Z. (2014) Personal self-fulfillment and psychological well-being as the main strategic lines of higher education establishments' students. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Pedahohika ta psykholohiia. Chernivtsi*. V. 687. 151–159. (in Ukrainian)
11. Shvalb, Yu.M.,& Tyshchenko, L.V. (2015) The future and the present of the students with functional disabilities: psychological aspects. Kyiv : Osнова. 240. (in Ukrainian)

УДК 159.9: 330.16

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-08

PSYCHOLOGICAL HEALTH IN THE CONTEXT OF ECONOMIC BEHAVIOR: THEORETICAL REVIEW OF THE PROBLEM

Zharikova Svitlana Borysivna, candidate of psychological sciences, docent of department of psychology, National Aerospace University N.E. Zhukovskiy "Kharkiv Aviation Institute", Kharkiv, Hvardiysiv-Shyronintsiv str., 69/42, apt.108

Жарікова Світлана Борисівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського "ХАІ", м. Харків, вул. Гвардійців Широнінців, 69/42, кв. 108

Жарикова Светлана Борисовна, кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии, Национальный аэрокосмический университет им. Н.Е. Жуковского «ХАИ», г. Харьков, ул. Гвардейцев – Широнинцев, 69/42, кв. 108

ORCID - 0000-0002-6814-6415

e-mail: zharik.svet@gmail.com

The article presents a theoretical overview of the problem of psychological health in the context of economic behavior. It is stated that the relevance, theoretical and practical significance of the problem of psychological health is confirmed in numerous researches of modern scientists, which allows to mark it as one of the priority among the developed psychological problems. In the context of constant socio-economic changes, the problem of the psychological health of the personality becomes of particular importance. Economic changes, which is one of the components of the transformation processes that take place in Ukrainian society, set the specific environmental context of the functioning of the psychological health of a personality. The content of «psychological health» concept and its criteria are considered. The following approaches to understanding this phenomenon are indicated: socio-psychological, ontogenetic, professional, moral-psychological, general-psychological and resource. It is stated that scientists clearly define such a perspective of psychological health functioning as the optimality and constructiveness of interaction with the environment and the world as a whole, which makes it possible to consider adequate economic behavior as one of the aspects of such interaction. The analysis of the concept of «economic behavior» in terms of economic and psychological science, as well as its types such as financial behavior; conservation behavior; debt behavior; investment behavior; «poverty behavior» is presented. On the basis of the analysis of modern theoretical and empirical researches the connection of psychological health and economic behavior is determined, the contribution of a number of psychological characteristics to the functioning of different types of economic behavior is revealed. It is noted that the economic side of life of a modern person living in a transformational society is one of the significant variables in the formation of psychological health, the condition of which, in this context, is economic behavior that is adequate to the ongoing and predicted changes.

Key words: types of economic behavior; criteria for psychological health; personality; psychological health; economic behavior

У статті представлений теоретичний огляд проблеми психологічного здоров'я в контексті економічної поведінки. Обґрунтовано актуальність досліджень означеної проблеми. Розглянуто зміст поняття «психологічне здоров'я», його критерії та індикатори, позначені підходи до розуміння цього феномену. Представлено аналіз поняття «економічна поведінка» з точки зору економічної та психологічної науки, а також його видів. На основі аналізу сучасних теоретичних і емпіричних досліджень визначено зв'язок психологічного здоров'я та економічної поведінки. Зазначено, що економічний вектор додає нові змінні в процес формування психологічного здоров'я особистості, умовою забезпечення якого виступає адекватна наявним і прогнозованим змінам економічна поведінка.

Ключові слова: види економічної поведінки; критерії психологічного здоров'я; особистість; психологічне здоров'я; економічна поведінка

В статье представлен теоретический обзор проблемы психологического здоровья в контексте экономического поведения. Обоснована актуальность исследований обозначенной проблемы. Рассмотрены содержание понятия «психологическое здоровье», его критерии и индикаторы, обозначены подходы к пониманию этого феномена. Представлен анализ понятия «экономическое поведение» с точки зрения экономической и психологической науки, а также его видов. На основе анализа современных теоретических и эмпирических исследований определена связь психологического здоровья и экономического поведения. Указано, что экономический вектор добавляет новые переменные в процесс формирования психологического здоровья личности, условием обеспечения которого выступает адекватное имеющимся и прогнозируемым изменениям экономическое поведение.

Ключевые слова: виды экономического поведения; критерии психологического здоровья; личность; психологическое здоровье; экономическое поведение

Problem formulation. The relevance, theoretical and practical significance of the problem of psychological health is confirmed in numerous studies of modern scientists. This allows us to designate it as one of the priority among the developed psychological problems. In the context of constant socio-economic changes, the problem of the psychological health of a personality acquires special significance.

A characteristic feature of modern social reality is the high rate of change in various spheres of social life, which gives rise to variability and inconsistency in all spheres of human life. Transformational processes that unfold in the socio-political and economic life of society, the crisis of social reality exert a sociogenic stress on the personality. Along with androgenic and psychogenic factors, sociogenic factors can be one of the causes of human health disorders, an important component of which is psychological health. It, in turn, is a factor in both the overall well-being of the subject and the basis of the effectiveness of his professional activity. In order to function effectively in today's society and maintain psychological health, one must not only possess such qualities as stress tolerance, initiative, enterprise, readiness to innovate, willingness to risk and compete, but also the ability to implement models of effective economic behavior.

At the same time, **the problem of psychological health functioning in the context of economic behavior remains unresolved.** It should be noted that the interaction of these psychological phenomena in both theoretical and empirical perspectives has received little attention in modern science. This is what determined the purpose of the article.

The purpose of the article is to carry out a theoretical analysis of the problem of psychological health in the context of economic behavior in Ukrainian-language and Russian-language studies.

Analysis of recent research. According to the stated purpose, this analytical review focuses on scientific explorations aimed at studying both the phenomenon of psychological health and the problem of economic behavior, which has acquired a cross-sectoral character in modern science.

The phenomenon of psychological health

The problem of psychological health is one of the most pressing problems of modern psychological sciences - both in theoretical and practical perspective.

In order to specify the meaning of the concept of «psychological health», it is necessary to distinguish it with the widely used concept of «mental health».

I.V. Dubrovina, who introduced the concept of «psychological health» into scientific discourse, notes that the term «mental health» refers to individual mental processes and mechanisms, while the term «psychological health» should be referred to as a whole. Psychological health, according to this researcher, is closely related to the higher manifestations of the human spirit. Such an understanding allows us to distinguish the psychological aspect of mental health as opposed to medical, sociological, philosophical, etc. The author emphasizes that psychological health makes a person self-sufficient [1, p.6].

Attempts at positive definition of psychological health, as stated by M.A. Kuznetsov and L.M. Zotova, researchers are focusing not so much on ailments and internal conflicts, but on a person's ability to maintain mental well-being and well-being through the activation of cultural, social and intrapersonal mechanisms for maintaining health. Currently, many concepts are used to reveal the essence of psychological health and its mechanisms. These are - survival, stability of personality, its harmony, subjective well-being, self-care, psychological protection, strategies and styles of overcoming stress, adaptive and personal potential, resources, perception of social support, attributive style, sanogenic aspects of self, health-saving personalities quality, internal picture of health [2, p.122].

This multi-vector of the phenomenon of psychological health explains the multiplicity of approaches available to its understanding:

- Socio-psychological approach involves the use of the term «public mental health», which refers to the level of mental health of large groups [3, p.19];
- Ontogenetic approach considers the peculiarities of forming the psychological health of the individual and the conditions for his support at different stages of ontogenetic development [3, p.20];
- Professional approach focuses attention on various aspects of professional formation and professional behavior as factors of psychological health of the individual [3, p.23].
- Moral-psychological approach, representatives of which relate the psychological health of the individual with its moral development, the process of assimilation of moral knowledge, the formation of moral ideas, the adoption of moral norms and the development of moral qualities of the person [3, p.23];
- General psychological approach considers the most general patterns of psychological health formation [3, p.25].

In addition, in contemporary psychology, the phenomenon of psychological health has been studied within a resource approach. Through the lens of the resource model, psychological health is considered in two aspects: as a result, a certain condition, and as a powerful aggregate psychological resource that provides an adequate state, behavior and development of the individual. In this case, the main components of psychological health and, accordingly, its resource components can be intellectual, emotional, spiritual, moral and ethical, social, creative health and the like. Within the resource model, psychological health is considered in the tool-resource (as the potential of the possible) and productive-activity (as the potential of the achieved) aspects. The potential of the possible is defined as the balance between external (environmental and cultural-historical) and internal (resources and constraints) conditions [4, p.82].

In a meaningful perspective, psychological health is understood as a state of psychological well-being provided by a set of personal qualities and properties that are a prerequisite for a person's vitality, constructive capture of his needs and successful self-realization. In the views on psychological health tendencies to define

it as the equivalent of socio-psychological adaptation (the power of «Ego», corresponding to the cognitive and affective maturity, regulatory mechanisms, moral maturity) are observed; equivalents of personal growth, self-actualization, the equivalent of the spiritual, actualization of the human in a person, as well as a combination of these strokes [5, p.178 - 179].

In the structural-functional sense, psychological health is considered as a complex phenomenon containing the cognitive-evaluative component of biological, psychological and social levels of its provision, where the exclusive role belongs to the higher psychological formations, which fulfill the functions of organization, regulation and maintenance of the integrity of the life path [3, p.167].

The structure of psychological health, according to research by A.V. Kozlov, represented by eleven spheres: absence of mental deviations, mental equilibrium, pro-social orientation, physical well-being, humanistic position, desire to be oneself, creative expression, family well-being, spirituality, goal orientation, intellectual [6, p.265].

L.M. Karamushka and T.M. Dziuba distinguishes the determining criteria for psychological health, namely:

- Well-developed reflection, stress resistance, ability to find own resources in difficult situation; completeness of emotional and behavioral expressions of personality, reliance on one's own inner self;
- Self-acceptance and ability to cope with their emotional difficulties without harming others, "self-objectivity" as a clear idea of their strengths and weaknesses, the presence of a system of values that contain the main purpose and make sense of everything that a person does;
- Orientation of development and character of actualization of the human in the person;
- The nature and dynamics of the basic processes that determine the life of an individual, in particular, the change of its properties and features at different age stages [7, p. 27 - 28].

The key indicators of a person's psychological health are personal integrity, self-fulfillment and self-regulation. Ancillary indicators at the individual-psychological level are creativity, balance, adaptability; at the value-semantic level - it is the search for new meanings, the comprehension of experience, the ability to enjoy life and at the socio-psychological level - is the tendency to cooperate, the ability to empathize, responsibility to society [8, p.146].

I.I. Haletska emphasizes that psychological health is the embodiment of social, emotional and spiritual well-being (as a resource and condition), as it is a potential prerequisite for meeting the vital needs of an active lifestyle, achieving one's goals, adequate and optimal interaction with people, social and other environment. Psychological health is the embodiment of the results of the socialization of the individual and a factor in the effectiveness of this process and individual development, while defining the features of social and psychological adaptation [9, p. 53]. In addition, the scientist notes that psychological health is an integrative system, which, among other things, is a prerequisite for ensuring optimal interaction with the environment [10].

The importance of psychological health as a factor of constructive interaction of personality with the environment is emphasized by a number of authors.

A.V. Petrovsky and M.G. Yaroshevsky, in defining the concept of «psychological health», focus on the basic functions of psychological health, one of which is to maintain the balance between personality and environment [11].

O.I. Shevchenko proposes to consider psychological health as a dynamic equilibrium of a person with the surrounding natural and social environment. Such an equilibrium allows one to fulfill social functions in full and acts as one of the important conditions for the proper functioning of the individual [12].

Increasing interest in psychological health problems S.E. Pokrovskaya explains, in particular, the constant complication of lifestyles and interpersonal relationships, the rapid flow of information, the variability of the environment, which places increased demands on human mental activity [13, p.248].

O.A. Nizdran views psychological health as a state of dynamic balance between the demands of the world and the unveiling of one's own potential by a person who is embodied in his experience of subjective well-being [14, p.21].

Consequently, scientists clearly outline such a perspective on the functioning of psychological health as the optimality and constructiveness of interaction with the environment and the world at large.

In the environmental context, it should be noted that "today in the history of mankind there are processes characterized by radical transformations at the level of logic of its existence. Instead of the previous social reality, which has exhausted its historically conditioned potential, a new type of social reality (and man) is coming. ... The unique component of the functioning of such a «new» society, an important sphere of social life, one of the essential «mechanisms» of creation and reproduction of the world in which the modern man is and acts, is the socio-economic sphere of social life, which, apparently, corresponds to the type a certain «economic person» who is the carrier of the properties of the subject of this socio-economic social sphere» [15, p.286]. The multi-factorial model of an economic person covers a wide range of characteristics and integral indicators of its viability [16, p.453]. In today's realities, the «homo economicus» approach has undergone significant changes, and, according to the followers of these ideas, for the modern man the importance is not so much material, but spiritual benefits (the need for self-realization, the connection with other people, satisfaction with the process of work, its complexity and social significance, etc.) [17, p. 252].

Thus, the economic vector of environmental change adds new variables to the process of formation of the psychological health of the individual, by which the economic behavior is adequate to the ongoing and predicted changes.

Economic behavior: the psychological content of the problem

The notion of «economic behavior» is actively elaborated in economics and psychology, and differences in the understanding of economic behavior by these sciences are fundamental. From the point of view of economics, economic behavior refers to the form of human activity as an economic agent, or his conscious activity in the field of management. Economic behavior, which is the subject of consideration of psychologists, is treated as a phenomenon due to the peculiarities of needs, motives, resources of the individual [18, p.65].

Economic behavior is aimed at subjective optimization due to the comparison of available resources with the possible benefits from their use, both material and non-economic [19, p.10]. Economic behavior is defined as the activity of the personality, related to the disposal of economic resources and aimed at meeting the needs of the subject. In the structure of economic behavior allocate affective, cognitive and connective components. Economic behavior has a value-meaning conditionality, which means that the subject of economic relations exists in the system of choosing the type of economic activity, depending on its values, moral orientations, life principles, goals and aspirations [18, p.76 - 77].

The structure of economic behavior includes the following components: economic emotions and feelings, for example, satisfaction from economic success and achieved status; economic perception, an example in this sense is the perception of money or goods; economic ideas, that is, ideas about how the economy functions; economic thinking, the person's ability to reflect and comprehend economic concepts, to understand their essence, to assimilate and correlate them with the requirements of economic laws and to build their activities on the basis of this [20].

Formation of economic behavior determines the needs and resources of the subject as well as a factor of economic behavior is a holistic set of conditions (psychological, social, economic) environment and activity [21, p.22]. The whole set of social norms and values acts as a regulator of economic behavior [22, p.65].

Consider the psychological contexts of individual types of economic behavior.

Financial behavior refers to a person's behavior when opening deposits and taking out loans, playing games on exchanges, as well as investing in securities. Financial behavior can be considered in terms of both savings and debt behavior. Savings behavior is determined by the following motives: the motive for managing money, the motive for the buffer, which preserves money for overcoming possible financial difficulties, the motive for targeted savings, ensuring the preservation of money for the purpose of purchase in the future, the motive for managing money. Deferred compensation is more fun in the future, which is why this term is fundamental to psychological research. Uncertainty is the main determinant of retention behavior. Uncertainty in financial prosperity in the future frightens a person, because of which she has a desire to save money. People, who take care of their finances, monitor and administer them, and also have an internal locus of control and are focused on economically positive development, are more prone to retaining behavior [23, p. 87].

With regard to the individual psychological characteristics of people who are prone to retention behavior, extraversion is found to be a predictor of impulsive behavior. In societies where extraversion is more valued, people are less likely to retain behavior. Extroverts attach more importance to living standards and are more prone to demonstrative consumption to confirm status. People who are characterized by retentive behavior are less likely to be at risk. The results of several studies indicate that extroverts are more at risk - thus, extraversion is negatively correlated with retention behavior [23, p. 87 - 88]. Debt behavior is expressed in the acquisition of debt and is the opposite of a retention behavior.

Investment behavior is associated with the impact of risk-taking, with people at risk rather than the opportunity to win, but assessing the potential loss in losing. The explanation is that the person gives the psychological value to the money and their loss leads to psychological trauma. Investment behavior is influenced by a positive or negative attitude to money. What is more important is the attitude of the person to investing: whether she considers it a fair income or a frivolous act. In short-term investments, the emotional factor has a big influence, which is why rational decision-making suffers. Long-term investments are characterized by greater rationality and thoughtfulness due to the reduced influence of emotions on decision making [23, p. 88 - 89].

M.Yu. Semenov examined monetary behavior and found that mature individuals are less valuable in money and have higher levels of monetary satisfaction. They form a more rational and conscious attitude to money, which is perceived as a means, and their fetishization does not occur, the prevailing attitudes towards rational consumer behavior. Personally mature people are more likely to learn new rules of behavior in an economic situation, more confident in financial matters, in a situation of insignificance more often oriented to an objective and rational perception of the situation and to find a solution to the problem. The motives for spending money are to a greater extent the motives of creativity, cognition, self-development, altruistic help to other people [24].

One of the types of economic behavior is the so-called "poverty behavior", that is, the behavior of persons who are psychologically gravitating towards poverty.

Such persons are clearly lacking in reflective abilities about the causes of their poverty, social status, their life goals, values and relationships with the surroundings. In this case, the inability (small experience) and reluctance (weak motivation) to reflect are inherently combined and condition each other. Conformism as a basal characteristic of the bearers of a culture of poverty has been recorded by scientists in two manifestations: an attempt to meet public opinion and expectations, and fear of having their own opinions [14, p.40].

On the basis of generalization of scientific achievements presented in modern psychological literature, O.A. Nizdran states that it is psychological health is related to economic status. People with low economic

status make up a social segment that remains within the low-income (have low income) and experience a decline in psychological health [14, p.43]. The author has empirically proved that persons with low economic status, compared to the insured persons, are characterized by the following indicators of psychological health: expressed social frustration, frustration with the level of their education, financial status, living and living conditions, possibility of choosing a place of work; lower levels of subjective economic well-being, positive relationships with others, autonomy, self-acceptance and psychological well-being, financial deprivation, financial stress are more pronounced [14, p.214].

So, the facts cited in the research publications indicate that productive economic behavior distinguishes individuals with psychological characteristics that are considered constructive. At the same time, subjects with certain non-constructive psychological characteristics tend to have unproductive economic behavior.

Conclusions. The convergence of the research interests of representatives of economic and psychological science seems to be extremely important not only for studying the behavior, motives and values of a person that influence economic behavior, but also acquires special significance for studying the problem of psychological health in an appropriate context.

Psychological health is regarded as a complex, multi-vector phenomenon, which is reflected in a number of approaches to its understanding, namely, social-psychological, ontogenetic, professional, moral-psychological, general-psychological and resource approaches.

Scientists have identified the determining criteria of psychological health and its indicators, emphasized the importance of optimality and constructive interaction of the individual with the environment to maintain psychological health.

In one of the dimensions of interaction with the environment, the person acts as an economic agent, whose activity is due to the peculiarities of needs, motives, resources, which determine the content of its economic behavior. Productive economic behavior is correlated with positive psychological characteristics, while individuals characterized by certain negative psychological characteristics are inherent in the manifestations of unproductive economic behavior.

Economic changes, which is one of the components of the transformation processes that are unfolding in Ukrainian society, set the specific environmental context of the functioning of the psychological health of the individual.

Thus, the economic side of the life of a modern person living in a transformational society is one of the significant variables in the formation of psychological health, the condition for which in this context is economic behavior adequate to the content of those changes that are happening or predicted.

Limitations and future research. There are some limitations of the current study that should be noted.

The first limitation concerns the choice of Ukrainian-language and Russian-language research publications related to the problem under consideration, although various aspects of the relationship of psychological health and economic behavior are actively studied by foreign researchers. In connection with the longer history of studying this problem abroad and the large amount of accumulated scientific facts, it is recommended that an independent research publication be devoted to a detailed analysis of foreign experience in the study of psychological health in the context of economic behavior as a prospect for further work in the chosen direction. This will make it possible to further compare the research results of Ukrainian and Russian authors with the data obtained in studies of psychological health and economic behavior both in countries with developed economies and in third world countries.

The second limitation that should be acknowledged is that studies of unemployment as a form of economic behavior were not included in the analytical review. Undoubtedly, unemployment is an important social problem, to which a great deal of research is devoted. In addition, as noted by N.O. Seryogina, its growth undermines the mental health of the nation [25, p.94]. The unemployed are not a homogeneous social group that has to be taken into account in studies of the problem identified. In particular, the official status of an unemployed person, even confirmed by registration in employment centers, does not exclude employment in the shadow economy. The share of shadow employment among the total employed population in Ukraine, although decreased by 1,1%, still remains significant at 20,7% [25, p.92]. Unemployed as a social group is also heterogeneous in terms of motivation: a certain number of unemployed are motivated to actively seek work, others implement paternalistic aspirations, expecting the help of the state, or are non-motivated to retrain and change their profession. Therefore, given the importance and complexity of the problem, it would be appropriate to highlight this area of research in future work. For future research, it is recommended that in a review of studies on the issue of psychological health in the context of unemployment as one of the types of economic behavior, pay attention to the analysis of strategies for selecting subjects and forming a sample.

Furthermore, further research of psychological health in the context of economic behavior, in our opinion, should be carried out with the inclusion of a wider range of psychological variables in the research plans, which will enrich the scientific understanding of the content of the phenomena under study and the relationships between them.

Література

1. Дубровина И. В. Психическое здоровье детей и подростков / И. В. Дубровина. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 176 с.
2. Кузнецов М. А. Психологические механизмы и детерминанты поддержания здоровья человека / М. А. Кузнецов, Л. Н. Зотова // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія : Психологія. – 2018. – №. 53. – С. 102-125.

3. Жигалкіна Н. В. Особливості ставлення до психологічного здоров'я особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Н. В. Жигалкіна. – Одеса, 2017. – 199 с.
4. Петров В. Г. Счастье и психологическое благополучие в ресурсной модели психологического здоровья / В. Г. Петров, К. В. Злыгостева // *Acta Biomedica Scientifica*. – 2015. – №. 4. – С. 79-83.
5. Маланьїна Т. М. До проблеми психологічного здоров'я / Т. М. Маланьїна // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Психологічні науки*. – 2015. – № 128. – С. 176-179.
6. Козлов А. В. Психологическое здоровье как аспект становления личности / А. В. Козлов // *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 22–23 травня 2010 р.) / Ред. колегія: О. А. Каденко (голов. ред.), Л. О. Подкоритова та ін. – Хмельницький : ХНУ, 2011. – С. 264 - 265.*
7. Карамушка Л. М. Феномен «здоров'я» як актуальний напрям досліджень в організаційній психології / Л. М. Карамушка, Т. М. Дзюба // *Організаційна психологія. Економічна психологія*. – 2019. – Т. 1. – №. 16. – С. 22-33.
8. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації / Т. М. Титаренко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 160 с.
9. Галецька І. І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки / І. І. Галецька // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. – 2012. – №. 2 (1). – С. 49-58.
10. Галецька І. Критерії психологічного здоров'я / І. Галецька // *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. – 2007. – Вип. 10. – С. 317–328.
11. Петровский А. В. Краткий психологический словарь / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Москва : Политиздат, 1985. – 431 с.
12. Шевченко Е. И. Концептуальное понимание категории «психологические здоровье» / Е. И. Шевченко // *Вісник ОНУ*. – 2013. – Т.18, вип. 4(30). – С. 308 – 315.
13. Покровская С. Е. Экопсихология: социальный и индивидуальный подход к здоровью личности / С. Е. Покровская // *Актуальні проблеми психології*. – 2008. – Т. 7, вип. 15. – С. 244 – 249.
14. Ніздрань О. А. Соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. А. Ніздрань. – Київ, 2017. – 256 с.
15. Бондаренко О. В. Сучасна «економічна людина» та цінності розвитку економічної культури: людиновимірність економічного розвитку / О. В. Бондаренко // *Гілея: науковий вісник*. – 2016. – Вип. 107 (4). – С. 286-291.
16. Петінова О. Б. Економічна людина у соціально-філософському дискурсі : дис. ... докт. філос. наук : 9.00.03 / О. Б. Петінова. – Одеса, 2017. – 503 с.
17. Бушенева Ю. И. Экономическое поведение: обзор основных подходов / Ю. И. Бушенева // *XIX Царскосельские чтения*. – 2015. – С. 251-255.
18. Евдокимова А. С. Социально-психологические факторы экономической социализации личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / А. С. Евдокимова. – Иркутск, 2014. – 186 с.
19. Миронова Т. Ю. Социально-психологические особенности экономической социализации подростков и юношей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Т. Ю. Миронова. – Курск, 2013. – 23 с.
20. Душков Б. А. Психология труда, управления, инженерная психология и эргономика / Б. А. Душков, А. В. Королев, Б. А. Смирнов. – М. : Деловая книга, 2005. – 572 с.
21. Полякова Н. В. Экономическое поведение / Н. В. Полякова. – Иркутск : Изд-во ИГЭА, 1998. – 236 с.
22. Негруль В. В. Экономическое поведение и целостность общества: параметры взаимной детерминации / В. В. Негруль // *Вестник ВГУ. Серия : Философия*. – 2015. – №. 4. – С. 58-68.
23. Патоша О. И. Психологические факторы экономического поведения / О. И. Патоша // *Вестник науки и образования*. – 2019. – № 1-2. – С. 86-89.
24. Семенов М. Ю. Особенности отношения к деньгам у людей с различным уровнем личностной зрелости : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / М. Ю. Семенов. – Ярославль, 2004. – 178 с.
25. Сergyogina N. O. Bezrobittya yak vnutrishnya zagroza natsionalnoyi bezpechi / N. O. Sergyogina // *Економіка та держава*. – 2019. – № 3(11). – С. 89 – 95.

References

1. Dubrovina, I. V. (2000). *Psikhicheskoe zdorov'e detei i podrostkov v kontekste psikhologicheskoi sluzhby*. Ekaterinburg: Delovaya kniga. (in Russian)
2. Kuznetsov, M. A., & Zotova, L. N. (2018). *Psikhologicheskie mekhanizmy determinanty podderzhanija zdorov'ya*. *Visnyk KhNPU im. G.S.Skovorody "Psikhologiya"*, (53), 102-125. Retrieved from <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/179> (in Russian)
3. Zhygalkina, N.V. (2017). *Osoblyvosti stavlennja do psyhologichnogo zdorov'ja osobystosti*. (Dysertacija kandydata nauk). Retrieved from <http://pub.onu.edu.ua/k4105107-psykholohichni-nauky> (in Ukrainian)
4. Petrov, V. G., & Zlygosteva, K. V. (2015). *Schast'e i psikhologicheskoe blagopoluchie v strukture resursnoi modeli psikhologicheskogo zdorov'ya* *Byulleten' Vostochno-Sibirskogo nauchnogo tsentra*

- Sibirskogo otdeleniya Rossiiskoi akademii meditsinskikh nauk. (4), 79-83. Retrieved from <https://www.actabiomedica.ru/jour/article/view/96> (in Russian)
5. Malan'i'na, T. M. (2015). Do problemy psichologichnogo zdorov'ja. *Visnyk Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu. Psichologichni nauky*, (128), 176-179. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_40 (in Ukrainian)
6. Kozlov, A. V. (2011). Psichologicheskoe zdorov'e kak aspekt stanovleniya lichnosti. In O.A. Kadenko (golov. red.), *Aktual'ni pytannja teorii' ta praktyky psichologo-pedagogichnoi' pidgotovky fahivciv za socionomichnym profilem* (pp. 264 – 265). Retrieved from https://kafedra-psy.at.ua/materialy_konferencii_2011-maket (in Russian)
7. Karamushka, L. M., & Dzjuba, T. M. (2019). Fenomen «zdorov'ja» jak aktual'nyj naprjam doslidzen' v organizacijnij psichologii'. *Organizacijna psichologija. Ekonomichna psichologija*, 1(16), 22-33. <https://doi.org/10.31108/2.2019.1.16.2>. (in Ukrainian)
8. Tytarenko, T. M. (2018). Psichologichne zdorov'ja osobystosti: zasoby samodopomogy v umovah tryvaloi' travmatyzacii'. *Kropyvnyč'kyj: Imeks-LTD.* (in Ukrainian)
9. Galec'ka, I. I. (2012). Psichologichne zdorov'ja jak problema nacional'noi' bezpeky. *Naukovyj visnyk L'vivs'kogo derzhavnogo universytetu vnutrishnih sprav. serija psichologichna*, (2 (1)), 49-58. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_2%281%29_8 (in Ukrainian)
10. Galec'ka, I. (2007). Kryterii' psichologichnogo zdorov'ja. *Visnyk L'vivs'kogo nacional'nogo universytetu im. I. Franka. Serija: Filosofs'ki nauky*, (10), 317-328. Retrieved from https://www.academia.edu/2039924/%25D0%259A%25D0%25A0%25D0%2598%25D0%25A2%25D0%2595%25D0%25A0%25D0%2586%25D0%2587_%25D0%259F%25D0%25A1%25D0%2598%25D0%25A5%25D0%259E%25D0%259B%25D0%259E%25D0%2593%25D0%2586%25D0%25A7%25D0%259D%25D0%259E%25D0%2593%25D0%259E_%25D0%2597%25D0%2594%25D0%259E%25D0%25A0%25D0%259E%25D0%2592_%25D0%25AF+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (in Ukrainian)
11. Petrovskii A.V., & Yaroshevskii M.G. (1985) *Kratkii psichologicheskii slovar'*. Moskva: Politizdat. (in Russian)
12. Shevchenko, E. I. (2013). Kontseptual'noe ponimanie kategorii psichologicheskoe zdorov'e. *Visnyk Odes'kogo nacional'nogo universytetu. Psichologija*, (18, (4), 308-315. Retrieved from <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/5011/308-315.pdf+3Fsequence%3D1%26isAllowed%3Dy+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
13. Pokrovskaja, S. E. (2008). Jekopsichologija: social'nyj i individual'nyj podhod k zdorov'ju lichnosti. *Aktual'ni problemy psichologii'*, (7 (15)), 244 – 249. Retrieved from <http://appspsychology.org.ua/index.php/ua/arkhiv-vydannia/tom-7?start=11> (in Russian)
14. Nizdran', O.A. (2017). Social'nyj kapital jak chynnyk pidtrymannja psichologichnogo zdorov'ja osib iz nyz'kym ekonomichnym statusom. (Dysertacija kandydata nauk). Retrieved from <http://ispp.org.ua/avtoreferati-disertaci%dl%97-vidguki-opponentiv-socialna-psichologija/> (in Ukrainian)
15. Bondarenko, O. V. (2016). Suchasna ekonomichna ljudyna ta cinnosti rozvytku ekonomichnoi' kul'tury: ljudynovymirnist' ekonomichnogo rozvytku. *Gileja: naukovyj visnyk*, (107), 286-291. Retrieved from <http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/2963?mode=full> (in Ukrainian)
16. Petinova, O.B. (2017). Ekonomichna ljudyna u social'no – filosofs'komu dyskursi (Dysertacija doktora nauk). Retrieved from <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/871> (in Ukrainian)
17. Busheneva, Yu. I. (2015). Ekonomicheskoe povedenie: obzor osnovnykh podkhodov. In V.N. Skvortsov, L.M. Kobrin (Red.). *XIX Tsarskosel'skie chteniya* (pp. 251-255). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskoe-povedenie-obzor-osnovnykh-podkhodov> (in Russian)
18. Evdokimova, A. S. (2014). Sotsial'no – psichologicheskije faktory ekonomicheskoi sotsializatsii lichnosti (Disertatsiya kandidata nauk). Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/1593705/> (in Russian)
19. Mironova, T. Yu. (2013). Sotsial'no-psichologicheskije osobennosti ekonomicheskoi sotsializatsii podrostkov i yunoshei (Avtoref. disertatsii kandidata nauk). Retrieved from <https://kursku.ru/dissertations/dis368.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (in Russian)
20. Dushkov, B.A., Korolev, A.V., & Smirnov, B.A. (2005). *Psichologija truda, upravleniya, inzhenernaya psichologija i ergonomika. M.: Delovaya kniga.* (in Russian)
21. Polyakova, N.V. (1998). *Ekonomicheskoe povedenie. Irkutsk: Izd-vo IGEA, 1998.* (in Russian)
22. Negrul', V. V. (2015). Ekonomicheskoe povedenie i tselostnost' obshchestva: parametry vzaimnoi determinatsii. *Vestnik VGU. Seriya: Filosofiya*, (4), 58-68. Retrieved from <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylosophy/2015/04/2015-04-03.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (in Russian)
23. Patosha, O. I. (2019). Psichologicheskije faktory ekonomicheskogo povedeniya. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, (1-2), 86-89. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/psichologicheskije-faktory-ekonomicheskogo-povedeniya-1> (in Russian)
24. Semenov, M.Yu. (2004). Osobennosti otnosheniya k den'gam u lyudei s razlichnym urovnem lichnostnoi zrelosti (Disertatsiya kandidata nauk). Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/238242/> (in Russian)
25. Ser'ogina N.O. (2019). Bezrobittja jak vnutrishnja zagroza nacional'nij bezpeci. *Ekonomika ta derzhava*, (3(11)), 89 – 95. Retrieved from <http://www.pa.economy.in.ua/> (in Ukrainian)

РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 159. 9: 34 (075.8)
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-09

Психологічні особливості когнітивного стилю полнезалежності делінквентної особистості.

Сорока Анатолій Володимирович - кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Кравченко Сергій Ігорович - магістр психології, м. Харків, Україна.

Soroka Anatoliy – PhD in Psychology, Associate Professor of Department of Applied Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Serhiy Kravchenko - Master of Psychology, Kharkiv, Ukraine.

Сорока Анатолій владимирович – кандидат психологических наук, доцент кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

Кравченко Сергей Игоревич - магистр психологии., г. Харьков, Украина.

ORCID - 0000-0003-2039-3799

Anatolij_Soroka@ukr.net

krsergey2902@gmail.com

В статті визначені основні психологічні особливості когнітивного стилю полнезалежності делінквентної особистості різного віку. За допомогою тесту замаскованих «Включених фігур Готтшальдта», нами визначений когнітивний стиль полнезалежності засуджених. Визначена перевірка розбіжностей груп вперше засуджених і рецидивістів щодо полнезалежності за критерієм Колмогорова-Смірнова. Виходячи із результатів наших досліджень, необхідно спрямувати зусилля щодо корекції когнітивного стилю досліджуваних віком від 35 років і старше з метою підвищення полнезалежності засуджених і меншого конформізму до тиску з боку злочинного середовища на різні вікові групи. Виявляється, що віковий чинник більше пов'язаний з такою психологічною характеристикою досліджуваних, як полнезалежність, ніж чинник першого або повторного скоєння злочину.

Ключові слова: когнітивний стиль; полнезалежність; полнезалежність; делінквентна особистість; вперше засуджені; рецидивісти.

В статье определены основные психологические особенности когнитивного стиля полнезависимости делнквентной личности разного возраста. С помощью теста замаскированных «Включенных фигур Готтшальдта», определен когнитивный стиль полнезависимости осужденных. Проведена проверка различий групп, впервые осужденных и рецидивистов, относительно переменной полнезависимости по критерию Колмогорова-Смирнова. Исходя из результатов исследования, показана необходимость коррекции когнитивного стиля исследуемых в возрасте от 35 лет и старше с целью повышения полнезависимости осужденных и меньшего конформизма к давлению со стороны преступной среды на разные возрастные группы. Было доказано, что возрастной фактор больше связан с такой психологической характеристикой испытуемых, как полнезависимость, чем фактор первого или повторного совершения преступления.

Ключевые слова: когнитивный стиль; полнезависимость; полнезависимость; делнквентная личность; впервые осужденные; рецидивисты.

The main psychological features of the cognitive style of polenodependence of a delinquent person of different age are defined in the article. Using the masked "Hottschald's Included Figures" test (30 tasks, objective test), we determined the cognitive style of the inmates' pollen dependence. The discrepancies between groups of first-time convicts and repeat offenders regarding pollen dependence on the Kolmogorov-Smirnov criterion were determined, as well as the analysis on the pollen dependence of sentenced persons of different age groups. Generally speaking, the cognitive style of inmate dependence is expressed at an average level – out of 30 tasks, on average, they solve about 15. But in the recidivist group, the average rate of pollen dependence is slightly higher than in the first convicted group. This means that poledependent people tend to ignore obstacles, expressive leadership, critical, skeptical, analytical reason, they distinguish between the nuances of the world and cynically use this imperfection of the world, the weaknesses of other people.

Analysis of the pollendependence of sentenced persons of different age groups with the number of correctly solved objective test tasks showed that in younger convicted persons (from 20 to 25 years old), pollendependence is expressed on the average level – out of 30 problems they solved on average 15, 9, and convicts of middle age (26 to 34 years), on average, solve 16,3 tasks – the best indicator in terms of older age (35 years and older), they are lower than average, solve 12, 5 tasks. The breakdown by average age of the study groups indicates that the average age of first convicts is 25 years and that of repeat offenders is 32 years. This reflects the current trend in society – the trend of "Rejuvenation of criminals".

Based on the results of our research, efforts should be made to correct the cognitive style of the perpetrators in order to increase the offspring's conviction and less conformism to the pressure of the crime environment on different age groups. It turns out that the age factor is more related to such a psychological characteristic of the subjects as polendependence than the factor of the first or repeated crime.

Key words: cognitive style; field dependence; field independence; delinquent personality; first convicted; recidivists.

Постановка проблеми. Соціалізацією називають процес засвоєння суспільних норм і цінностей, який може бути реалізований двома шляхами. Нормативний шлях не передбачає порушення правових норм, тоді як поведінка делінквентної особистості характеризується саме їх порушенням. У результаті такого ненормативного шляху виникає явище делінквентної, або по-іншому протиправної поведінки. Це – найбільш небезпечна девіація, що завдає збитків як учасникам соціальних взаємодій, так і суспільству в цілому, адже вона посягає на самі підвалини суспільного устрою. Значні і помітні соціально шкідливі та небезпечні наслідки злочинної поведінки, недостатня ефективність суспільного контролю, необхідність профілактики повторної злочинності та високий рівень рецидивів – усе це обумовлює надзвичайну актуальність проблеми виправлення і ресоціалізації осіб з делінквентною поведінкою.

Ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми дозволяє нам виділити кілька напрямків соціально-психологічного аналізу і рішення пенітенціарних проблем: соціально-психологічні особливості засуджених різних категорій (Ю.М. Антонян, В.Л. Васильєв, А.Д. Глоточкін, В.В. Гульдман, М.Г. Дебольський, М.І. Єнікєєв, В.І. Моросанова, А.Н. Пастушеня, В.Ф. Пирожков, В.М. Поздняков, Д.В. Сочівко і В.М. Литвишко, А.І. Ушатіков і ін.); групові цінності, норми і уявлення засуджених (В. Борисов, В.П. Голубєв, С.Л. Дановський, В.Г. Дєєв, Б.Б. Козак, Ю.Н., Н.П. Крейдун, А.І. Ушатіков, Г.А. Хохряков тощо.); звичаї, традиції і ритуали різних груп засуджених (Е.В. Анастасов і В.А. Миколаїв, В.М. Анісімов, С.Я. Лебедев, А.М. Сухов і ін.); підготовка засуджених до звільнення (С.А. Ветошкін, М.А. Галагузова, У. Глассер, М.Г. Дебольський, В.І. Жуков, Д. Клемер, Л.Г. Лаптев, А.С. Макаренко, А.В. Сорока, С.Т. Шацький та ін.).

Однак ці ж дослідження показують, що соціально-психологічна складова ресоціалізації засуджених ще не знайшла належного розвитку у вітчизняній пенітенціарній системі. Зокрема, для цих цілей недостатньо використовуються можливості активного соціально-психологічного навчання як персоналу колоній так і засуджених. Цьому перешкоджають не тільки недостатня кількість пенітенціарних психологів і слабка методична оснащеність їх діяльності, а й недостатнє наукове опрацювання підходів до створення технологій відновлення і розвитку у засуджених в період відбування покарання життєво важливих умінь і якостей, необхідних для їх успішної реінтеграції в суспільство. Дефіцит ефективних технологій соціально-психологічної ресоціалізації засуджених ускладнює профілактичну роботу, спрямовану на ослаблення десоціалізуючого впливу тюремного середовища, оскільки обидва завдання (ресоціалізація і профілактика) тісно пов'язані.

Соціальна значущість даної проблеми, її актуальність та недостатня розробленість методів і програм ресоціалізації в установах виконання покарань обумовили вибір мети і завдання дослідження в межах теми даної статті.

Мета дослідження: визначити психологічні особливості когнітивного стилю полнезалежності делінквентної особистості.

Завдання дослідження: визначити рівень сформованості когнітивного стилю полнезалежності у досліджуваних.

Дослідницьку вибірку склали 120 досліджуваних засуджених чоловічої статі віком від 20 до 40 років, які відбувають покарання у державних установах виконання покарань Харківської і Херсонської областей. Досліджувані були розподілені на 2 групи. Перша група складає вперше засуджених – 60 чоловік, віком від 20 до 30 років. Друга група складає неодноразово засуджених (рецидивісти) – 60 чоловік, віком від 31 до 40 років.

У відповідності із метою і задачею дослідження була сформульована наступна гіпотеза.

Істотне значення для того, який тип поведінки та роль буде переважаючою для тієї чи іншої особистості, яка здійснила правопорушення, відіграє базовий когнітивний стиль, властивий цій особистості. Серед різних класифікацій когнітивних стилів як способів організації психіки за принципом єдності інтелекту й афекту, виділяють полнезалежний і полнезалежний стилі. Згідно з нашою гіпотезою, серед правопорушників переважають крайні полюси вираженості цих стилів,

що обмежують адаптаційну здатність даних особистостей. Полезалежні особистості схильні до конформізму, вони «ведені», сліпо йдуть за лідером, піддаються переконанню інших і не схильні до аналізу ситуації, погано диференціюють будь-які когнітивні завдання, тому погано навчалися в школі, не можуть розібратися в складності світу, часто допускають помилки і тому схильні покладатися на лідера, який усе «зрозуміло» пояснить і скаже, що робити, «щоб добре жилося». Інший полюс даного когнітивного стилю це сильна полenezалежність, коли людина може бути незалежною настільки, що вважає себе незалежною від соціуму, тобто переходить на антисоціальну спрямованість. Полenezалежним людям властиво ігнорування перешкод, виражене лідерство, критичний, скептичний, аналітичний розум, вони добре розрізняють нюанси світу, його недоліки і проблеми, і в разі, якщо така людина пішла по антисоціальному шляху то вона може успішно та обачливо і цинічно користуватися цією недосконалістю світу, слабкостями інших людей. Причина антисоціального не криється в полenezалежності та полenezалежності, а в морально-нормативному переконанні особистості де також є різна вираженість даних когнітивних стилів. Однак, якщо людина йде по антисоціальному шляху з причини несформованих моральних установок, несприятливої ситуації розвитку, то особливості когнітивного стилю можуть дати нам ключ, до якої групи кримінального соціуму вона швидше за все відноситься – до лідерів чи до виконавців. Є ймовірність спрямованої корекції когнітивного стилю виконавців з метою підвищення полenezалежності і меншого конформізму до тиску збоку злочинного середовища, яке знову буде впливати на колишнього ув'язненого на волі.

За допомогою тесту замаскованих «Включених фігур Готтшальдта» (30 завдань, об'єктивний тест), нами визначений когнітивний стиль полenezалежності засуджених. Визначена перевірка розбіжностей груп вперше засуджених і рецидивістів щодо полenezалежності за критерієм Колмогорова-Смірнова, а також зроблений аналіз за показниками полenezалежності засуджених різних вікових груп. Аналіз полenezалежності груп засуджених як когнітивно-особистісного чинника наочно відображено на (Рис.1).

Загалом полenezалежність у засуджених виражена на середньому рівні – із 30 завдань вони в середньому розв'язують біля 15-ти (Рис.1.).

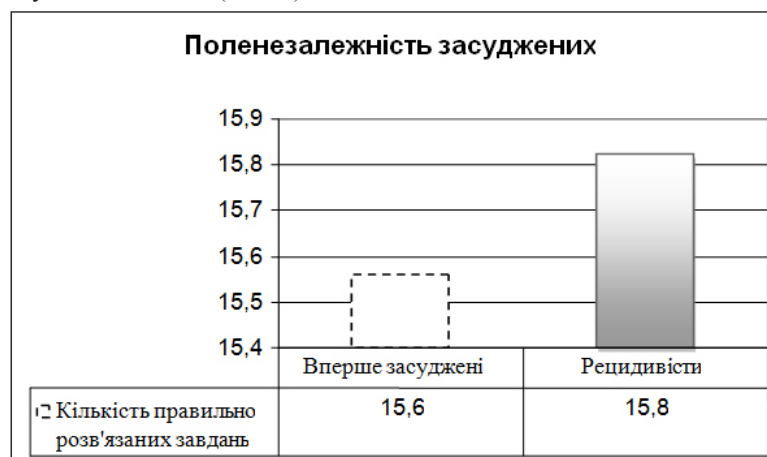

Рис.1. Виразність полenezалежності груп засуджених

Але в даному сенсі цей середній рівень – це абсолютна оцінка, яка співвіднесена лише з кількістю завдань у тесті.

Якщо ж порівняти даний результат з показниками інших груп, зокрема студентів, то це буде показник нижче середнього, тому що у студентів він в середньому знаходиться на рівні 25 балів. Причому, даний тест є фактично «культурно-вільним», тому що він не навантажений шкільними чи університетськими знаннями. Він спрямований на виявлення особливостей сприйняття і інтелекту, які тісно пов'язані з особистісними рисами (полenezалежність /полenezалежність). Таким чином можна вважати, що засуджені мають недостатньо високий рівень полenezалежності.

В групі рецидивістів показник полenezалежності дещо вище, ніж в групі вперше засуджених. Перевірка розбіжностей груп вперше засуджених і рецидивістів у полenezалежності за критерієм Колмогорова-Смірнова показав, що значущої розбіжності між групами не виявлено, але вона достовірна, тобто розбіжність знаходиться в межах випадкового коливання даної величини, наочно це відображено у таблиці 1.

Якщо зробити порівняльний аналіз показників полenezалежності засуджених різних вікових груп з кількістю правильно розв'язаних завдань названого вище об'єктивного тесту то ця картина наочно відображена на Рис. 2 показників полenezалежності засуджених різних вікових груп.

Таблиця 1

Перевірка значущості розбіжностей груп досліджуваних у полenezалежності за критерієм Колмогорова-Смірнова

	Max Neg	Max Pos	p-level	Mean	Mean	Std. Dev.	Std. Dev.	Valid N 1 gr.	Valid N 2 gr.
Полenezалежність	-0,0588	0,0533	p<0,01	15,661	15,8328	6,2762	6,3477	60	60

Як бачимо з Рис. 2 у молодших за віком засуджених (від 20 до 25 років), полнезалежність у засуджених виражена на середньому рівні – із 30 завдань вони в середньому розв'язують 15,9, а засуджені середнього віку (від 26 до 34 років) в середньому розв'язують 16,3 завдань – найвищий показник, що стосується показників більш літнього віку (від 35 року і старше) то вони виражені нижче в середньому розв'язують 12,5 завдань. В даному сенсі цей середній рівень показників – це абсолютна оцінка, яка співвіднесена лише з кількістю правильно розв'язаних завдань у даному тесті.

Урахування віку досліджуваних демонструє тенденцію щодо більш високої полнезалежності у середньому віці, та її нижчої виразності в старшому віці (Kruskal-Wallis test: $H(2, N=120) = 5,593812$, $p = 0,0627$). Таким чином, виявляється що віковий чинник більше пов'язаний з такою психологічною характеристикою досліджуваних, як полнезалежність, ніж чинник першого або повторного скоєння злочину.

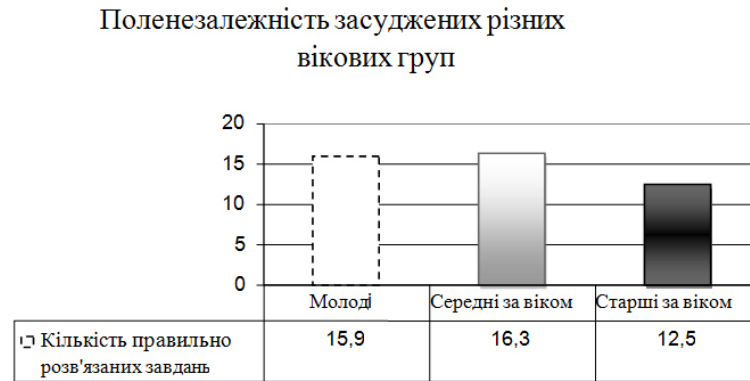

Рис. 2 Показники полнезалежності засуджених різних вікових груп.

Як висновок щодо визначення когнітивного стилю полнезалежності делінквентної особистості необхідно сказати про наступне, що згідно з нашою гіпотезою, серед правопорушників переважають крайні полюси вираженості цих стилів, що обмежують адаптаційну здатність даних досліджуваних. Полнезалежні досліджувані схильні до конформізму, вони «ведені», сліпо йдуть за лідером, піддаються переконанню інших і не схильні до аналізу ситуації, погано диференціюють будь-які когнітивні завдання, тому погано навчалися в школі, не можуть розібратися в складності світу, часто допускають помилки і тому схильні покладатися на лідера, який усе «зрозуміло» пояснить і скаже, що робити, «щоб добре жилося». Інший полюс даного когнітивного стилю це сильна полнезалежність, коли людина може бути незалежною настільки, що вважає себе незалежною від соціуму, тобто переходить на антисоціальну спрямованість. Полнезалежним людям властиво ігнорування перешкод, виражене лідерство, критичний, скептичний, аналітичний розум, вони добре розрізняють нюанси світу, його недоліки і проблеми, і в разі, якщо така людина пішла по антисоціальному шляху то вона може успішно та обачливо і цинічно користуватися цією недосконалістю світу, слабкостями інших людей. Причина антисоціального не криється в полнезалежності та полнезалежності, а в морально-нормативному переконанні особистості де також є різна вираженість даних когнітивних стилів. Однак, якщо людина йде по антисоціальному шляху з причини несформованих моральних установок, несприятливої ситуації розвитку, то особливості когнітивного стилю можуть дати нам ключ, до якої групи кримінального соціуму вона швидше за все відноситься – до лідерів чи до виконавців. Є ймовірність спрямованої корекції когнітивного стилю виконавців з метою підвищення полнезалежності і меншого конформізму до тиску збоку злочинного середовища, яке знову буде впливати на колишнього засудженого на волі. Тому виходячи із результатів наших досліджень, необхідно спрямувати зусилля щодо корекції когнітивного стилю виконавців з метою підвищення полнезалежності засуджених на різні вікові групи, виявляється що віковий чинник більше пов'язаний з такою психологічною характеристикою досліджуваних, як полнезалежність, ніж чинник першого або повторного скоєння злочину.

Перспективою наших подальших досліджень є складання відповідної психокорекційної програми щодо покращення ресоціалізації засуджених на етапі звільнення від відбування терміну покарання.

Література

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2010. – ст. 6.
2. Сорока А. В. Розвиток ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 959. Серія «Психологія», вип. 46. – Харків: ХНУ, 2011. – С. 178–182.
3. Сорока А. В. Програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ /А. В. Сорока //Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Частина II. – Х.: НУЦЗУ, 2013. – С. 330 – 337.
4. Сорока А. В. Психологические особенности социальной реадaptации лиц, освобождённых из мест лишения свободы. Современные проблемы прикладной юридической психологии [Электронный

ресурс]: материалы I Респ. науч.-практ. конф., Минск, 23 нояб. 2016 г. /редкол.: И.А. Фурманов (отв. ред.) [и др.]. – Электрон. дан. (17,1 Мб). – Минск: Изд. центр БГУ, 2016. – С. 101-106.

5. Soroka A. V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY SELF GOVERNING IN THE PERIOD OF SOCIAL REHABILITATION. Proceedings of III International scientific conference «Science: new goals». London, SI Universum, 2017. – P. 43-53.

6. Сорока А. В. Психологічна корекція ресоціалізації особистості в постпенітенціарний період. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Випуск 64. Серія «Психологія». – Харків, 2018. – С. 56–61.

7. Сорока А. В. Психологічні особливості соціалізації і ресоціалізації особистості після відбуття терміну покарання: монографія /А. В. Сорока. – Х. ФОП Бровін О. В., 2018. – 400 с.

References

1. The Criminal Code of Ukraine. – Х.: Company «Odyssey», 2010. – Art. 6.
2. Soroka, A.V. (2011) Development of resocialization of prisoners in the period of preparation for release from penitentiary institutions. *Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*. 959. V. 46. 178–182.
3. Soroka, A.V. (2013) Programs of research into the development of the effectiveness of social adaptation of the individual after release from penitentiary institutions. *Problems of extreme and crisis psychology. Collection of scientific works. Part II. NUZZU*. 330–337.
4. Soroka, A. V. (Nov 23. 2016) Psychological features of social readaptation of persons released from prison. *Modern Problems of Applied Legal Psychology I Resp. scientific-practical conf., Minsk*. 101-106.
5. Soroka, A. V. (2017) Psychological features of personality self-governing in the period of social rehabilitation. *Proceedings of the III International Scientific Conference "Science: New Goals"*. London, SI Universum. 43-53.
6. Soroka, A.V. (2018) Psychological correction of personality resocialization in the postpenitentiary period. *Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Psychology Series. V. 64*. 56–61.
7. Soroka, A.V., Brovin, O.V. (2018) Psychological features of socialization and resocialization of the individual after serving his sentence: monograph Kharkiv. FOP. 400.

UDC 159.923.2-057.875:159.954.2: [378.091.12:005.963.2]

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-10

FROM CURATORING TO TUTOR: FEATURES OF STUDENTS' IMAGINATION

Яновська Світлана Германівна, старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Yanovska Svitlana, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Яновская Светлана Германовна, старший преподаватель кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков Украина, 61022.

ORCID - 0000-0002-5439-5269

sgyanovskaya@karazin.ua

Туренко Римма Леонардівна, старший викладач кафедри англійської мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Turenko Rimma, Senior Lecturer the Department of English Language V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Туренко Римма Леонардовна, старший преподаватель кафедры английского языка Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

Базилевська Людмила Олександрівна, студентка факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Lyudmyla Basilevska, student of the faculty of psychology of VN Karazin Kharkiv National University, Svobody Square, 6, Kharkiv, Ukraine, 61022.

Базилевская Людмила Александровна, студентка факультета психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

У статті розглянуто особливості уявлень студентів про кураторство та тьюторство в закладах вищої освіти. Показано, що уявлення студентів про кураторство та тьюторство мають багато спільного: майже половина респондентів не бачить різниці між досліджуваними поняттями. Студенти визначають їх наставниками, лідерами, що вмють вести за собою, передавати свої знання та навчати. Але лідерство найчастіше пов'язується з кураторством, аніж з тьюторством. В свою чергу, тьютор є більшою мірою другом, ментором та репетитором. Визначено, що студенти описують кураторство, у зв'язку з основними завданнями роботи в академічній групі, а саме, називають їх організаторами та людьми, які можуть допомогти та є відповідальними. Тьютора описують як друга, помічника, ментора та репетитора, тобто як викладача, який більше схильний допомагати та навчати, розвивати вміння та навички.

Ключові слова: куратор, тьютор, особистісні якості, заклад вищої освіти.

The article deals with the peculiarities of students' ideas about curating and tutoring in higher education institutions. Used: the methodology of diagnostics of interpersonal relations (T. Leary) to determine the peculiarities of students' ideas about the personality of the curator and tutor and the specific interaction of students with the curators and tutors; questionnaire method to determine the features of the curator and tutor; C. Osgud's semantic differential method for determining the self-esteem characteristics of curators and tutors.

It has been shown that students' perceptions of curating and tutoring have a lot in common: almost half of the respondents do not see a difference between the concepts under study. Students identify them as mentors, leaders who can lead, impart and teach. But leadership is more often associated with curating than with tutoring. The tutor, in turn, is more of a friend, mentor, and tutor.

It has been identified that students describe curating in relation to the main tasks of working in an academic group, namely, calling them organizers and people who can help and are responsible. Tutors are also described more as a friend, assistant, mentor and tutor; that is, a teacher who is more likely to help and teach, develop skills.

Problems of students' attitude towards curators were identified. Almost a third of respondents believe that a supervisor does not perform their duties and communicating with him causes anxiety, anxiety in students. This may be due to the supervisor's attribution of the control and enforcement functions that apply to students' poor performance of their duties.

Statistically significant differences have been identified: tutoring has significantly higher performance than octant curating: "Authorities," "Friendliness," "Altruism." Thus, the tutor can be described as a more confident person, a persistent, responsible, responsible student, caring, selfless and responsive, prone to cooperation, compromise in solving problems and conflicts, sociable, friendly in relationships.

It has been concluded that the tutoring institute has considerable potential in enriching and expanding the traditional teacher-student relationship, contributing to the personal growth of students, and expanding educational resources.

Keywords: curator, tutor, personal qualities, institution of higher education.

В статье рассмотрены особенности представлений студентов о кураторстве и тьюторстве в учреждениях высшего образования. Показано, что представления студентов про кураторство и тьюторство имеют много общего: почти половина респондентов не видит разницы между исследуемыми понятиями. Студенты определяют их наставниками, лидерами, которые умеют вести за собой, передавать знания и обучать. Но лидерство чаще связывается с кураторством, чем с тьюторством. В свою очередь, тьютора описывают как друга, ментора и репетитора. Определено, что студенты описывают кураторство, в связи с основными задачами работы в академической группе, а именно, называют их организаторами и ответственными людьми, помогающими студентам. Тьютора описывают как друга, помощника, ментора и репетитора, то есть как преподавателя, который больше склонен помогать и обучать, развивать умения и навыки.

Ключевые слова: куратор, тьютор, личностные качества, учреждение высшего образования.

One of the important tasks of organizing the modern educational process is the individualization of education and upbringing, the development of authenticity and subjectivity of a developing person. The solution to these problems is possible provided the introduction of tutoring activities in educational institutions of the country. Tutoring is a way to realize the idea of an individual educational trajectory, which is declared by the Law of Ukraine «On Education» [5]. It helps to formulate the educational order of the recipients, to be the author of their educational history.

Tutor is a professional who builds a new educational service that is appropriate to the current situation, challenges of society and the professional world. A teacher of a higher education institution, who assumes the duties of a tutor, must understand that nowadays the task of formation of knowledge, competencies, outlook, development of abilities of applicants for education is accompanied by the task of support in the educational process, work with human resources and yourself. It is the tutoring that promotes the self-determination of the individual and their effective integration into the process of professional vocational training in the higher education system.

Psychological and theoretical basis of models of tutoring as support of educational progress of students in their personal and professional formation is the subject-activity approach (O.M. Leontiev, S.L. Rubinstein). These personality-oriented models are based on the following principles: the primacy of students' personal development, the consideration of their available resources, the focus on the formation and development of young people's independence, support for their own needs and interests, assistance to them in the process of self-discovery and self-determination.

Modern psycho-pedagogical studies pay attention to various aspects of tutoring: organization of tutoring as a realization of the activity approach in education (P.G. Shchedrovitsky); tutoring as a means of individualization of education and upbringing (T.M. Kovaleva; T.V. Stetsyuk; A.M. Tubelsky); tutoring in the system of self-determination of personality (A.O. Popov, O.O. Zotkin); historical reconstruction of tutoring (I.D. Proskurivskaya) [11].

In terms of the practical implementation of tutorial support, group and individual forms of interaction are distinguished. Among the group forms of work, the most effective form of psychological practice are trainings in which methods of group discussions, group decision making, brainstorming, etc. are implemented. But the classic form of tutoring as a psychological and pedagogical model is individual work, which can take the form of individual interviews, psychological counseling and diagnostics.

Today in many higher educational institutions there is an institute of curators of students' academic groups, whose main tasks are assistance in teaching, scientific work, community activity, promotion of students' self-government, development of students' abilities, etc. [2; 7]. Educators face the challenge of transforming the existing curatorial system into tutoring, which will combine the training of educational recipients with their psychological and pedagogical support and support, which will enable the individual trainee to realize the educational path. In our view, this task should begin with the formation of a clear understanding of curatorial and tutorial function in the educational process. And if teachers can distinguish between these characteristics, this task is quite difficult for students. Therefore, we decided to explore modern students' ideas about curating and tutoring.

The purpose of the work is to study the features of students' ideas about curating and tutoring at the Higher Educational Establishment (HEE).

Research methods and methods: methodology for diagnostics of interpersonal relations (T. Leary) to determine the peculiarities of students' perceptions of the personality of the curator and tutor and the specific interaction of students with curators and tutors; questionnaire method to determine the features of the curator and tutor; Ch. Osgud's semantic differential method for determining the self-esteem characteristics of curators and tutors; methods of mathematical statistics (primary mathematical analysis, Spearman correlation coefficient; comparative analysis of the Mann-Whitney U test).

The study involved 50 students, aged 19 to 22 years, studying at the HEE in Kharkiv.

Modern psycho-pedagogical studies of curators and tutors pay attention to defining different charac-

teristics of these concepts. But, unfortunately, the perceptions of a personality and activities of a curator and tutor are not yet differentiated. Many researchers point to the need to differentiate these concepts, so there is an urgent need to define criteria by which these concepts can be distinguished.

Pidbutska N.V. defines curatorial education as one of the main strategic directions of educational work in the HEE. Today, the work of curators involves, first and foremost, the creation of an educational environment for social adaptation of first-year students, involvement in the corporate culture of the university and the development of certain abilities and skills "[1]. O.V. Reznichenko the institute of curatorial relations, first of all, is associated with the work of student self-government bodies, and it is the improvement of the latter that causes the efficiency of the educational work in the educational institution [8].

According to the of definition, LM. Vasilyeva "A curator of an academic group is a person who performs educational activities in the HEE, which is a spiritual mediator between society, profession and student in the development of general and professional culture, organizes a system of value relations through various activities of a student team, which creates the conditions for the development of each student who protects the interests of students" [3].

A tutor is a special teacher who works on the principle of individualization and accompanies the construction of an individual educational program. One of the activities of the tutor is to participate in the educational and methodological and documentary support of the educational process and to organize the preparation and conduct of educational events. An educational event is seen as a situation that is experienced and perceived by a person as significant (turning) in his own education, when a person finds new knowledge, increases competence, his own subjectivity, forced to change the stereotypes of actions [10].

Demyanenko N.M. considers the main task of professional tutoring to support the development and implementation for each student of an individual educational program. Supporting an educational event is also expressed in the organization of reflection of the participant of the event in the context of various opportunities, which contributes to the construction of an individual educational trajectory [4].

Sevryukova A.A. says: "The main task of a tutor, as before, is now to enable a student to express his ideas freely in the educational process, to use his potential effectively, to develop his skills and abilities that will contribute to the development of a competent personality" [9].

Tikhonovich V.M., who studied the value orientations of the tutors' personality, says the following: "a person who is appointed a tutor fully takes into account the student's educational experience - the possibility of trial and error correction, recognition of their value; initiative in offering their knowledge and skills that go beyond subject areas; any active activity of students; communication and personal contact with students; freedom and choice of student, awareness of own actions; communication and positional self-determination of the participants of the real situation. " The values of a person who performs the work of a tutor are the following: the desire to understand and accept the other person as they are; the desire for maximum flexibility; the ability to empathize, that is, to understand the feelings of the others, the willingness to respond sympathetically to their immediate needs; setting on the creation of positive incentives for students' self-perception; mastering the style of informal, warm communication with tutors; emotional equilibrium; tolerance; honesty, kindness and conscientiousness, etc. [11].

Most authors consider that the main responsibility of the curators is to organize the students' educational process, provided that the entire academic group is involved in the educational activities and inform each of them about the affairs of the faculty and the university. The tutor is oriented more on individual work with the student, has a certain plan of work with each, more directed on both educational and scientific activity, on development of skills and abilities of the participant of educational process.

Thus, the results of the analysis of the literature indicate that curating and tutoring are common and distinctive traits. A teacher who performs the duties of a curator is focused more on the organization of the educational process; informing students about faculty and university affairs; controls of success and attendance of students, etc. The main duties of a tutor are to develop for each student an individual plan of work, which will be directed to both educational and scientific activities, development of skills and abilities of a participant of the educational process, which will contribute to his becoming a highly qualified personality. All of the above contributed to formulating our theme research to determine the features of students' ideas about curating and tutoring in HEE.

In the first phase of the study, we analyzed how students define the concepts of curating and tutoring. Almost half of the respondents did not see any difference between the concepts studied, they used the same words both to define a curator and a tutor. Students see them as: mentors, leaders who need to be able to lead, pass their knowledge to the others, and teach them. In its turn, it should be noted that the word "leader" students tend to connect more with a curator than a tutor.

Further analysis identified differences in responses. The students described a curator in relation to his / her main tasks of working in an academic group, namely, calling him / her an organizer, a guardian, and a person who can help and be responsible. Tutors are described more as a friend, assistant, mentor and tutor, that is, such a person who is more likely to help and train, develop skills.

The next question of the questionnaire was related to the definition of main activities of a tutor, from the point of view of students. As we can see from the table 1 students indicate positive characteristics of the tutor's activity, his willingness to come to help and support the students. In addition, students pay attention to the active position of a tutor towards the formation of educational materials and individual approach to each of the students.

Table 1

The answers to the question "If I were a tutor ..."	
Answers	Frequency of responses
I would help all students equally	23%
I would participate in the development of course materials	27%
I would be interested in the life of students, looking for an individual approach	20%
I would job, but not more, kept the distance for not being used by me, or would not be a tutor at all	10%
I would develop some qualities that are missing	10%
It would be fair	10%

Students' answers to the question «Is the purpose of the curator's work different from the purpose of the tutor's showed that the respondents (62%) distinguish certain differences in their activities, respectively 38% do not see this difference. related activities: the curator, according to students, organizes the educational process, promotes the work of the academic group of students, controls the success of students, their attendance at classes. The tutor is aimed at a student, his individual educational work and takes into account all his requests.

The next task was to identify the opportunities students receive with the help of a curator «Thanks to a curator, students can ...». Most students responded that curatorial connecting line with the HEE administration: «you can be heard», «your interests will be taken into account» and «you will always be informed». Several researchers also noted that teachers who act as curators help to organize themselves and develop culturally.

The task to continue the sentence, «Most curators ...» identified a number of negative perceptions of students about curating. 43% of respondents believe that most curators do not perform their duties properly, do not understand how to interest a student (10%) and are completely unnecessary (7%). Only 21% of the surveyed students, while continuing the sentence, indicated the positive characteristics of curating: responsibility, commitment to mentoring.

The continuation of the sentence «When a student approaches a curator, then ...» revealed the students' dissatisfaction with the interaction with a curator. In most cases, the curator takes the position of «top»: controls, disciplines, organizes without focusing on the interests and mood of students, which leads to dissatisfaction and irritation of the latter.

The continuation of the sentence «As for me, a real tutor ...» has identified a number of positive ideas about tutoring. Most students note that a true tutor assists students, finds an individual approach to each, and is well-mannered and responsible. In addition, according to the students, a tutor does not only teach, but also develops himself, widens his outlook.

Further disclosure of positive ideas about tutoring was found in the continuation of the sentence «A tutor is capable of ...». Students imagine a tutor as a teacher who approaches everyone (17%), helps students (17%), can take responsibility (13%), increase student confidence (10%), solves serious questions (7%), and clearly organizes its activities (7%).

Using T. Leary's method, the researchers evaluated curatorial and tutoring in terms of the personal characteristics of the teachers in the interpersonal interaction with the students. According to the students, the most pronounced characteristics of the curators and tutors are altruistic, friendly and authoritarian (see Table 2). The results that characterize curating and tutoring are within the adaptive behavior, but the curators' scores are generally low and the tutors' estimates are moderate.

Further analysis was related to the identification of significant correlations between the indicators by T. Leary method and the semantic differential method for curators and tutors. In the students' perceptions, curating is characterized by such significant correlation. The "Ratio" factor is directly related to the "Dependency" indicator ($p = 0.411$, $p < 0.01$). Students evaluate the teacher who performs the duties of the curator, the more he demonstrates the softness and tact in interpersonal communication with them; the more they can be controlled and manipulated to get what they want.

Table 2

Data of personal characteristics of curators and tutors according to the students' ideas

Indicators	Curators ($\bar{x} \pm \sigma$)	Tutors ($\bar{x} \pm \sigma$)
Authoritarianism	5,63 ± 3,11	7,70 ± 2,84
Selfishness	4,13 ± 2,7	4,10 ± 2,33
Aggressiveness	4,27 ± 2,16	4,63 ± 2,02
Suspicion	1,30 ± 1,64	1,50 ± 1,88
Obedience	1,47 ± 1,27	2,90 ± 2,09
Dependence	3,17 ± 1,91	3,97 ± 2,31
Friendliness	4,97 ± 3,22	6,63 ± 3,17
Altruism	5,30 ± 4,17	7,23 ± 3,69

The factor «Strength» is related to «Selfishness» ($\rho = 0.407, p \leq 0.05$). That is, the more the curator influences the life of the students of the group, the more the students attribute to him the behavior, which is oriented towards the achievement of their own selfish desires and goals, without taking into account the interests of students. Thus, students evaluate the personal characteristics and activities of the curator above if they are mild, unsure of themselves, and willing to fulfill the wishes of the students.

In students' understanding, tutoring is characterized by such significant correlation. The factor «Strength» is associated with «Authoritarianism» ($\rho = 0.420, p \leq 0.01$). This indicates that the tutor, who has a clear plan of action, has the authority, power and leverage to address the issues of students of a group, has a greater impact on the lives of students of an academic group, knows what needs to be done and manages and coordinates the efforts of students in the direction he knew.

The «Activity» factor has an inverse relationship with «Friendliness» ($\rho = -0.435, p \leq 0.01$) and «Altruism» ($\rho = -0.501, p \leq 0.01$). As we can see, students are not ready for active collaboration and communication with the tutor: the more intense the interaction becomes, the less friendly and altruistic they find this teacher. Students view the tutor as passive and influential, a «quiet» force that determines what, where, and when, students need to do without loud orders.

Mann-Whitney's nonparametric statistical U-criterion identified significant differences in students' perceptions of tutoring and curating. In the opinion of students, tutoring has significantly higher rates than curating by octants: «Authoritarianism», «Friendliness», «Altruism». Thus, the tutor can be described as a more confident person, a persistent, responsible, towards students', caring, selfless and responsive, prone to cooperation, compromise in solving problems and conflicts, sociable, friendly in relationships.

As a result, we can draw **conclusions**.

Students' understanding of curating and tutoring have much in common: almost half of the respondents do not see a difference between the concepts under study. Students identify them as mentors, leaders who can lead, impart, and teach. But leadership is more often associated with curating than with tutoring. The tutor, in turn, is more of a friend, mentor, and coach.

Students describe curating, in relation to the main tasks of working in an academic group, namely, calling them organizers and people who can help and who are responsible. Tutors are also described more as a friend, assistant, mentor and coach, that is, a teacher who is more likely ready to help and teach, develop skills.

The problematic aspects of the students' attitude towards the curators were identified. Almost a third of respondents believe that a curator does not perform his duties and communication with him causes anxiety, stress in students. This may be due to the attribution of the control and enforcement functions a curator which are applied to students in case of poor performance of the duties.

According to the results of the comparative analysis, statistically significant differences were identified: tutoring has significantly higher rates compared to curating by octants: «Authoritarianism», «Friendliness», «Altruism». Thus, the tutor can be described as a more confident person, a persistent, responsible, towards a student, caring, selfless and responsive, prone to cooperation, compromise in solving problems and conflicts, sociable, friendly in relationships.

Thus, the tutoring institute has a great potential in enriching and expanding the traditional teacher-student relationship, contributing to student personal growth, and greatly expanding educational resources.

Література

1. Азарова Е. А. Особенности деятельности приват-тьютора (на примере обучения иностранному языку) / Е. А. Азарова // Психология образования в XXI веке: теория и практика. [Электронный ресурс] – Режим доступа : / http://psyjournals.ru/education21/issue/54354_full_shtml
2. Буянова Г. В. Обязанности куратора академической группы в нормативных документах вузов [Электронный ресурс] / Г. В. Буянова // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=16691>
3. Васильев Л. М. Профессиональная деятельность кураторов студенческой группы в колледже [Электронный ресурс] / Л. М. Васильев. – Режим доступа : https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1608
4. Дем'яненко Н. М. Система тьюторства: актуалізація ретродосвіду Великої Британії / Н. М. Дем'яненко // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2006. – Вип. № 6 (57). – С. 72–75. – (Серія «Педагогічні науки»).
5. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (зі змінами, чинними від 19.01.2019) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.pedrada.com.ua/article/1484-znayomtesya-zakon-ukrani-pro-svtu-2017>
6. Підбуцька Н. В. Куратор у навчально-виховному процесі ВНЗ / Н. В. Підбуцька // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – 2011. – №27. – С. 450-454.
7. Права и обязанности куратора [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://tst.nmu.org.ua/ru/curator.php>
8. Резніченко О. М. Умови ефективної позааудиторної роботи куратора у вищих технічних навчальних закладах [Електронний ресурс] / О. М. Резніченко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. пр. Укр. інж-пед. акад. – Х., 2013. – № 40-41. – С. 146-150. – Режим доступу : <http://repo.uipa.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3152/1/25.pdf>
9. Севрюкова А. А. Развитие готовности тьюторов общеобразовательной организации и сопровождению профессионального самоопределения обучающихся / А. А. Севрюкова, Д. Ф. Ильясов, О. А. Костенко // Вестник ТГПУ. – 2018. – № 8 (197). – С. 102-108.

10. Серебровская Т. Б. Тьюторство в контексте модернизации высшей школы / Т. Б. Серебровская // Вестник ОГУ №5(124). – 2011. – С. 13-18.
11. Тихонович В. М. Основы діяльності тьютора у шкільному навчанні / В. М. Тихонович // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. Частина третя. – Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – С 158 – 167.

References

1. Azarova, E.A. (2018) Features of a private tutor activity (on the example of foreign language teaching). *Psykholohyia obrazovanyia v XXI veke: teoriya y praktyka*. http://psyjournals.ru/education21/issue/54354_full.shtml (in Russian)
2. Buianova, H.V. (2014) Responsibilities of an academic group curator in universities normative documents. *Sovremennye problemy nauky y obrazovaniya*. <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=16691> (in Russian)
3. Vasylev L.M. Professional activities in college of a student group curators. https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1608 (in Russian)
4. Demianenko N.M. (2006) The tutoring system: actualization of the UK retrospective. *Zb. nauk. prats Poltavskoho derzh. ped. un-tu imeni V. H. Korolenka. Seriiia «Pedahohichni nauky»*. Poltava, V. № 6 (57). 72–75. (in Ukrainian)
5. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 05.09.2017 № 2145-VIII (zi zminamy, chynnymy vid 19.01.2019) <https://www.pedrada.com.ua/article/1484-znayomtesya-zakon-ukrani-pro-svtu-2017> (in Ukrainian)
6. Pidbutska N. V. (2011) A curator in educational process of higher education institution. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*. №27. 450-454. (in Ukrainian)
7. Rights and obligations of a curator. <http://tst.nmu.org.ua/ru/curator.php> (in Russian)
8. Reznichenko O.M. (2013) Conditions of effective out-of-class work of a curator in higher technical educational establishments. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity*. № 40-41. 146-150. <http://repo.uipa.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3152/1/25.pdf>
9. Sevriukova A.A., Yliasov D.F., Kostenko O.A. (2018) Developing the readiness of tutors of a general educational organization and supporting professional self-determination of students. *Vestnyk THPU*. 8 (197). 102-108. (in Russian)
10. Serebrovskaia T.B. (2011) Tutoring in the context of higher education modernization. *Vestnyk OHU*. 5(124). 13-18. (in Russian)
11. Tykhonovych V.M. (2009) Basics of tutor activity in school. *Pedahohichni nauky: Zbirnyk naukovykh prats*. Chastyna tretia. Sumy. SumDPU imeni A.S. Makarenka. 158 – 167. (in Ukrainian)

РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

УДК 159.922.74-053.66

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-11

**ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕЖ ОСОБИСТОСТІ ТА
МЕТАФОРИ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Стуліка Олена Борисівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Маріупольського Державного Університету, пр.Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Шарлай Наталя Олексіївна, ОС Магістр, Маріупольський Державний Університет, пр.Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Stulika Olena, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology of Mariupol State University, 129A Budivelnkyiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500

Natalia Sharlai, MA, Mariupol State University, 129A Budivelnkyiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500

Стулика Елена Борисовна, кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры практической психологии Мариупольского государственного университета, пр.Строителей, 129а, Мариуполь, Украина, 87500

Шарлай Наталья Алексеевна, ОС Магистр, Мариупольский государственный университет, пр.Строителей, 129а, Мариуполь, Украина, 87500

ORCID - 0000-0002-5790-6511

helenstulika@gmail.comnatalisharlay511@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто поняття психологічних меж особистості. Проаналізовано особливості формування суверенності психологічного простору особистості; обговорено роль психологічних меж особистості у процесі формування метафори життя в юнацькому віці. Визначені психологічні механізми, які лежать в основі функціонування метафор. Обґрунтована наявність взаємозв'язку між психологічними межами та метафорами власного життя у учнів старших класів. Експериментально доведено, що зміни, які відбуваються в усвідомленні власної суверенності психологічного простору, неодмінно призводять до змін в розумінні власного життя.

Ключові слова: метафора життя, ціннісні категорії, психологічні межі особистості, психологічний простір, юнацький вік.

Abstract. Adolescence is a completion period of character and person's outlook, his beliefs and values formation. One of the main aspects that becomes sustainable in adolescence is the completion of an individual psychological space sovereignty formation of the and, accordingly, the establishment of psychological boundaries that separate the body, territory, things of an individual from other people.

Scientists say that psychological boundaries are formed in the process of human life. In the optimal form they are created by a person as the image of the result of personality awareness of own living space, realization of the rights to self-determination, actualization of own senses of life, values, goals and, at the same time, accepting responsibility for own life, own actions, forecasting their consequences.

Another new formation of youth is the understanding of own life perspectives, which can be expressed in a metaphorical form, that is, through images and symbols of one's own consciousness. The metaphor is a kind of human thinking product. It allows to establish a connection between seemingly irreconcilable phenomena and to understand more deeply the attitude of a person, his experiences about certain situations and phenomena.

The purpose of the study is to research the relationship between the psychological boundaries and the metaphor of the senior students' own lives.

As a result, the effectiveness of correctional work was determined and the hypothesis that the psychological boundaries of personality determine the metaphorical vision of some person's life in adolescence was confirmed. In the metaphorical vision of own life such aspects as own territorial space, the system of values, the right of one's choice turned to be present after conducting the research.

Thus, the changes that occur in the awareness of adolescent's own sovereignty of the psychological space inevitably lead to changes in the understanding of his own life.

As the prospective of the study continuation we see the study of the psychological boundaries building peculiarities of an individual as a factor in the formation of life in adolescence metaphors.

Keywords: metaphor of life, sovereignty, value categories, significance, psychological boundaries of personality, psychological space, adolescence.

Аннотация. В статье рассмотрено понятие психологических границ личности. Проанализированы особенности формирования суверенности психологического пространства личности; обсуждена роль психологических границ личности в процессе формирования метафоры жизни в юношеском возрасте. Определены психологические механизмы, лежащие в основе функционирования метафор. Обосновано наличие взаимосвязи между психологическими границами и метафорами собственной жизни учеников старших классов. Экспериментально доказано, что изменения, которые происходят в осознании собственной суверенности психологического пространства, непременно приводят к изменениям в понимании собственной жизни.

Ключевые слова: метафора жизни, ценностные категории, психологические границы личности, психологическое пространство, юношеский возраст.

На сучасному етапі розвитку суспільства все більш популярною стає тема психічного здоров'я, частіше постають питання насильства над людиною: фізичного, інтелектуального, сексуального, емоційного, матеріального, психологічного, духовного, тобто спостерігаємо порушення особистих меж. Кожна людина має власні психологічні межі, які обумовлюють її відносини зі світом, які визначають діапазон і силу власних дій, а також сприйнятливості до дій навколишньої дійсності. Успішність взаємин багато в чому залежить саме від чіткості усвідомлення та міцності психологічних меж людини. На думку багатьох дослідників (Л.І. Божович, І.О. Кон, О.С. Сапогова, В.І. Слободчиков, Е. Еріксон та інші) саме у юнацькому віці відбувається завершальна стадія персоналізації. Головними новоутвореннями юнацького віку є саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, установка на свідому побудову власного життя, поступове вrostання в різні сфери життя. Все це, на нашу думку, обумовлює становлення психологічних меж особистості та розуміння сутності життя людиною.

Саме в цьому віці юнаки навчаються будувати «суб'єкт-суб'єктні» відносини. Обидві особистості цілісні і сприймаються одна іншою взагалі, а не частинами. Можна з повагою поставитися до думки іншої людини, розглянути варіанти її рішень, прийняти чужу думку і багато в чому переглянути свою, але при цьому залишатися собою. Враховувати чужі пріоритети не означає втрачати свої, а приймати іншу людину, відкриваючи свої межі, але при цьому залишатися особистістю. В таких відносинах зберігається головне – особистість кожної людини.

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні підходи, що досліджують особистісні риси юнацького віку (І.Д. Бех, С.Д. Максименко, Е. Еріксон, О.С. Сапогова, О.Б. Дарвиш), категорію психологічних меж особистості (О.В. Григор'єва, А.В. Драпака, С.К. Нартова-Бочавер, Н.О. Сахарова, Ю.В. Щукіна, Р.О. Щербініна, Т.Д. Марцинковська, Т.С. Леві), суверенність психологічного простору особистості та його межі (Ж. Вірна, Б.С. Братусь, І.В. Вачков, Я.О. Гошовський, З.С. Карпенко, С.Д. Максименко, Т.Б. Хомуленко, Д. Фельдштейн та ін); формування та розвиток життєвих стратегій (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Т.В. Драгунова, А.В. Захарова, П.В. Лушин, Ф. Райс, В.А. Роменець, К.І. Рувинський, В.О. Татенко Д.І. Фельдштейн), організацію людиною власної життєдіяльності в життєвому часі (Н.В. Чепелева) й просторі (І.С. Булах, Ф.Ю. Василюк, Т.М. Титаренко), метафору як інструмент психотерапії (Дж. Лакофф, Л.А. Варава, М. Джонсон, Д. Трунов, М. Уайт, Ю.М. Швалб).

Саме в юнацькому віці завершується формування психологічних меж особистості. Одне з найважливіших завдань, яке людина вирішує у своєму розвитку – завдання стати окремим і автономним суб'єктом власного життя, автором свого власного життєвого проекту [1,5,12,13]. Це означає, в першу чергу, що вона в процесі комунікації має можливість відокремити себе від інших і створити свої індивідуальні межі, які допоможуть їй сформувати і сконструювати власну особистість, сформувавши власне метафоричне розуміння життя. Вважаємо, що саме несформованість психологічних меж віці може бути однією з підстав того, чому людина страждає від насильства, чому її життя не може бути психологічно комфортним. Хоча психологічні межі особистості формуються, починаючи з дитинства, саме у юнацькому віці із становленням саморефлексії відбувається усвідомлення власних психологічних меж, адже у випадку їх відсутності усвідомлення – це перший важливий крок до їх встановлення. Тому вважаємо тему дослідження актуальною.

Мета дослідження полягає у визначенні взаємозв'язку між психологічними межами та метафорами власного життя учнів старших класів. Ми припускаємо, що психологічні межі особистості обумовлюють метафоричне бачення власного життя особистістю в юнацькому віці.

С.К. Нартова-Бочавер вважає, що психологічний простір включає комплекс фізичних, соціальних і чисто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні прихильності, установки). Ці явища стають значущими в контексті психологічної ситуації, маючи для суб'єкта особистісний сенс, і починають охоронятися усіма відомими йому фізичними та психологічними засобами. Ключове місце в феноменології психологічного простору займає стан особистісних меж – фізичних і психологічних маркерів, що відокремлюють область особистого контролю і приватності однієї людини від іншої [9]. За умови його депривованості ми можемо спостерігати значне коло особистісних проблем: порушення психологічного здоров'я особистості, особистісного росту, дисфункціональність сім'ї, проблеми у дитячо-батьківських стосунках, залежності тощо.

Психологічно здорова особистість має одночасно стійкі і динамічні межі, саме тому здатна гнучко будувати відносини з іншими і бути незалежною. Оптимальні межі особистості дають право самовиражатися, або, навпаки, відмовлятися виражати відкрито свої почуття, бути собою.

С.К. Нартова-Бочавер виділяє такі аспекти психологічного простору особистості:

1. Суверенність фізичного тіла людини, яка проявляється в недопусканні спроб порушення власного соматичного благополуччя. Депривація даних меж призводить до переживання дискомфорту, який викликаний дотиками, запахами, примусом у здійсненні власних фізіологічних потреб.

2. Суверенність території постає в вигляді переживання безпеки власного простору, на якому знаходиться людина (цей простір може бути власною кімнатою, ігровою моделлю житла та іншим). Порушення суверенності території призводить до депривації власних територіальних кордонів.

3. Суверенність світу речей означає повагу до особистих матеріальних речей людини, які виступають її власністю та якими має право розпоряджатися тільки вона. Депривованість суверенності світу речей призводить до невизнання права мати особисті речі.

4. Суверенність звичок виступає як прийняття тимчасової форми організації життєдіяльності людини, а порушення меж постає в формі насильницьких спроб змінити комфортні для суб'єкта звички.

5. Суверенність соціальних зв'язків обумовлює право мати друзів і знайомих, за власним бажанням. Порушення кордонів обумовлює контроль соціального оточення людини з боку близьких, значущих людей.

6. Суверенність цінностей має на увазі свободу ціннісних орієнтацій, світогляду. Порушення меж призводить до насильницького прийняття неблизьких цінностей [10].

Функції психологічних меж особистості були описані Т. С. Леві:

- Невпускаюча – межа являє собою непроникну перешкоду від зовнішніх впливів. Практичною демонстрацією даної функції є здатність людини казати «ні».

- Проникна – в психологічний простір особистості можуть потрапляти зовнішні впливи, які не порушують цілісність самої людини. Конструктивним проявом проникних кордонів є впускання в власний психологічний простір певних людей, які є значущими для людини.

- Вбираюча – припускає допуск у власний психологічний простір необхідних для людини речей. Ця функція служить для надання людині можливості просити про допомогу, задовольнити свої потреби.

- Віддаюча – функція психологічної межі, яка полягає в здатності пропускати внутрішні імпульси поза межі. Завдяки цієї функції людина може висловлювати свої емоції і почуття, проявляти себе.

- Стримуюча – функція, яка дає можливість стримувати власні емоції, почуття, переживання в собі.

- Спокійно-нейтральна функція дозволяє людині перебувати в спокійному стані, відчувати себе «тут і зараз» [6].

Метафора виступає одним з найбільш використовуваних та інформативних інструментів психологічного дослідження та психотерапевтичної практики, який дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її переживання, виходячи з тих образів, якими сама людини оперує. Через метафору стає можливим встановити розуміння власного внутрішнього світу, завдяки його порівнянню з чимось реальним, та простежити власні почуття і емоційні стани.

В роботі І. Вачкова знаходимо визначення психологічних механізмів, які лежать в основі функціонування метафор:

- екстраполяція прихованих змістів – у людини виникає можливість закладати в метафору той зміст, який відповідає її переживанням та баченням власної проблеми;

- пробудження творчих здібностей уяви – використання при створенні метафоричних образів власних творчих ресурсів;

- семантична опосередкованість – метафора виступає простором, що пов'язує психолога та клієнта;

- актуалізація архетипів – включення до створюваної метафори архетипічних образів з несвідомого;

- фасилітація – метафори допомагають замінити переживання, які викликають біль та про які людина не може говорити прямо на безпечні образи, оперування якими стає можливим [2].

Ми припускаємо, що психологічні межі особистості обумовлюють метафоричне бачення власного життя юнаками. З метою перевірки гіпотези було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 76 учнів старших класів (16-17 років) загальноосвітніх шкіл м. Маріуполя.

Дослідження проводилося в два етапи. На першому (констатувальному) етапі було проведено діагностику рівня суверенності психологічного простору (за методикою С.К. Нартова-Бочавер), яка дозволяє визначити рівень сформованості психологічних меж особистості.

За результатами опитування за методикою «Дослідження суверенності психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер) ми отримали наступні показники щодо вираженості кожної шкали вимірювання психологічного простору особистості (у процентному співвідношенні): суверенність фізичного тіла в більшості випадків або представлена негативно або має дуже низькі показники, що в середньому значенні дало 0% вираженості; суверенність території в середньому значенні сформована лише на 16%; сформованість кордонів простору власних речей дорівнює 21%; простір власних звичок визначено на 21%; сформованість суверенітету соціальних зв'язків дорівнює 34%; кордони простору особистісних цінностей визначено на 29%.

Загальний показник сформованості суверенітету психологічного простору особистості, виходячи з середнього значення, дорівнює 19%, а саме: у 45% учасників дослідження суверенність психологічного простору знаходиться на низькому рівні; знижений рівень сформованості меж

психологічного простору спостерігається у 42%; 8% опитуваних мають середній рівень суверенітету психологічного простору; на підвищеному рівні сформованості особистісних меж знаходяться 5% учасників опитування; високий рівень прояву суверенності психологічного простору особистості не було виявлено.

На думку авторки методики, досягнення суверенності (особистісної автономії) є результатом і фактором ненасильницького, шанобливого ставлення до суб'єкту і самого суб'єкта до світу. Суверенність є також умовою і результатом продуктивної діяльності в різних областях і тому може корелювати з об'єктивними нормативними і суб'єктивними показниками життєвої успішності адекватними віковій стадії і конкретній життєвій ситуації людини. Психологічна (особистісна) суверенність - це здатність людини контролювати, захищати і розвивати свій психологічний простір, заснована на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки. Вона є формою суб'єктності людини і дозволяє в різних формах спонтанної активності реалізувати потреби. Поняття суверенності багато в чому перетинається з категорією суб'єктності, яке конкретизується, розкривається в різноманітних суб'єктних проявах особистості, до яких відносять: активність, відповідальність, креативність, рефлексивність, цілепокладання, саморегуляцію, самоконтроль, тимчасову організацію діяльності, внутрішню свободу, гідність, особистісні смисли, цінності, самовизначення, самооцінку, самовиховання, самоідентифікація тощо [10]. Тому ми припускаємо, що виявлений загальний низький рівень суверенності психологічного простору особистості може бути результатом як вікових змін, так і впливу зовнішніх факторів (підвищений рівень тривожності перед складанням ЗНО, порушенням у дитячо-батьківських відносинах, завищеним рівнем домагань тощо)

Задля дослідження структури ціннісних орієнтацій особистості в умовах власної життєдіяльності була використана методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнов). В даній методиці представлені в узагальненому вигляді наступні ціннісні орієнтації: відпочинок, приємне проведення дозвілля; високий рівень матеріального стану; пошук та спостереження прекрасного; допомога іншим людям, милосердя; любов; прагнення до пізнання нового; високий соціальний статус та можливість керувати людьми; визнання та повага з боку інших людей, вплив на оточуючих; соціальна активність задля досягнення позитивних змін в суспільстві; спілкування; здоров'я.

Проаналізувавши отримані результати та визначивши середній показник кожної групи ціннісних орієнтацій, можна зазначити, що відпочинок, визнання та повага, допомога іншим та матеріальний стан є більш визначеними цінностями у загальній структурі ціннісних орієнтацій. Натомість, пошук прекрасного, пізнання нового, соціальний статус та здоров'я мають найменші показники в структурі цінностей досліджуваних (див.рис.1).

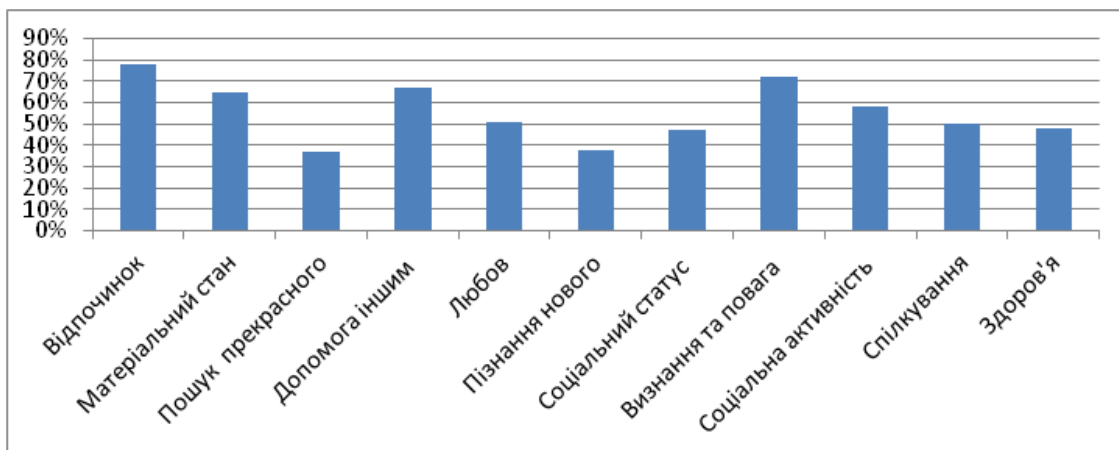

Рис. 1. Показники виявлення ціннісних орієнтацій у учнів старших класів за методикою С.С. Бубнова (у процентному співвідношенні)

З метою виявлення домінуючих в свідомості юнаків аспектів життя та визначення тих аспектів життя, які юнаки визначають як незначущі було використано наративну методику. Юнакам було запропоновано у вільній формі закінчити речення, які відображали різноманітні ціннісні аспекти життя. За результатами було встановлено, що до найважливіших аспектів життя старшокласники відносять спілкування, турботу про близьких, допомогу іншим, відпочинок та чесність.

В метафорі життя незначуще визначеною постає суверенність власного психологічного простору. Якщо зіставити дані дослідження суверенності психологічного простору та дані, отримані за допомогою опитувальника «Метафора життя», то можна побачити, що найбільш високий рівень вираженості має суверенітет соціальних зв'язків та цінностей. Що стосується інших аспектів суверенності психологічного простору (фізичне тіло, територія, речі) вони є депривованими за показниками усіх методик. За результатами констатуючого дослідження було виявлено групу респондентів, які потребують корекції суверенності психологічного простору особистості, формування конструктивних психологічних меж особистості.

На другому етапі нашого дослідження, враховуючи результати, отримані під час констатувального експерименту, була розроблена та проведена корекційна програма, спрямована на формування власних конструктивних психологічних меж, усвідомлення власної структури цінностей та її взаємозв'язку з особистісними кордонами психологічного простору. В корекційній програмі взяли участь 38 учнів старших (10-11) класів загальноосвітніх шкіл м. Маріуполя, в яких спостерігається не сформованість психологічних меж особистості і відсутність даної категорії в метафоричному баченні власного життя. В експериментальну групу увійшли 40 учасників; в контрольну групу – 36 юнаків. Корекційна програма впроваджувалася у жовтні-листопаді 2019 року.

Тема 1 заняття - «Ціннісні орієнтації і їх взаємозв'язок з психологічними межами особистості». Мета - усвідомлення власної системи цінностей, розкриття поняття та ролі психологічних меж особистості, встановлення взаємозв'язку ціннісних орієнтацій з власними психологічними межами. Структура:

1. Організаційний момент, встановлення групової динаміки, вправа «Оптимістичний Олександр, бадьорий Борис...».

2. Інформаційний блок.

3. Основна частина: 3.1 Вправа «Мій Всесвіт»; 3.2 Обговорення «Негативні наслідки порушених психологічних меж»; 3.3 Вправа «Карта мого життя».

4. Фінальна рефлексія - вправа «Соковижималка».

Тема 2 заняття – «Суверенність фізичного тіла». Мета - виокремлення в структурі психологічних меж особистості суверенність фізичного тіла. Встановлення психологічних меж суверенності власного тіла. Структура:

1. Встановлення групової динаміки, вправа «Дізнайся по рукоштовпанню».

2. Інформаційний блок.

3. Основна частина: 3.1 Вправа «Карта мого тіла», 3.2 Вправа «Вчимося казати «Ні!»».

4. Фінальна рефлексія, вправа «Валіза».

Тема 3 заняття – «Формування кордонів свого територіального простору». Мета - усвідомлене формування власного суверенного територіального простору. Структура:

1. Організаційний момент, встановлення групової динаміки, вправа «Акваріум».

2. Інформаційний блок.

3. Основна частина: 3.1 Вправа з елементами психодрами «Жива» соціометрія, 3.2. Вправа «По відношенню до мене...».

4. Фінальна рефлексія тренінгу, вправа «Дерево термінів».

За результатами корекційної програми було проведено повторне тестування. Порівнюючи сформованість особистісних меж за методикою «Дослідження суверенності психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер), зазначимо, що після проведення корекційної програми спостерігаємо зміни у прояві рівнів сформованості особистісних меж в експериментальній групі у порівнянні з контрольною (див. рис. 2).

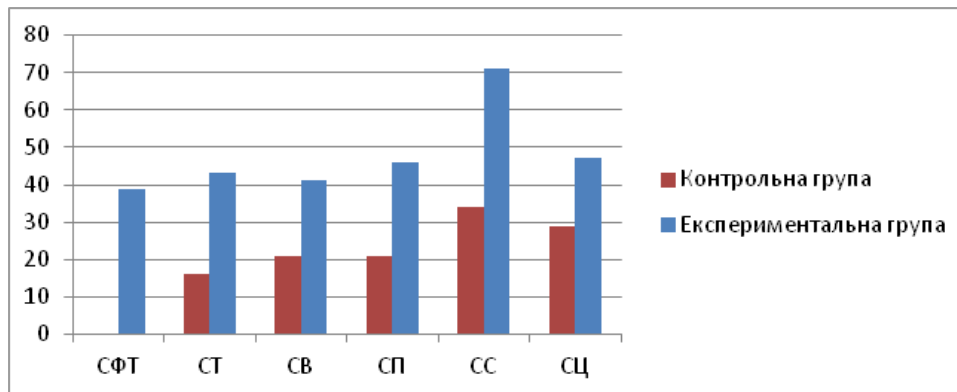

Рис.2. Порівняння рівнів сформованості особистісних меж в контрольній та експериментальній групах після проведення корекційної програми (у процентному співвідношенні)

З цього можна зробити висновок про взаємозв'язок усіх показників суверенності психологічного простору: робота по формуванню психологічних меж одного показника обумовлює формування іншого.

Повторну діагностику можна представити в вигляді порівняння рівнів сформованості психологічних меж в контрольній та експериментальній групах:

- в експериментальній групі: кількість учасників з низьким показником суверенності психологічного простору зменшилася на 26%; на заниженому рівні сформованості психологічних меж особистості стало на 18% менше; середній рівень сформованості психологічних кордонів особистості збільшився на 26%; на підвищений рівень суверенності власного психологічного простору вийшло на 13% більше учасників;

- в контрольній групі показник високого рівня сформованості психологічних меж взагалі не був представлений, в експериментальній групі даний показник був виявлений у 5% учасників корекційної програми (див.рис.3).

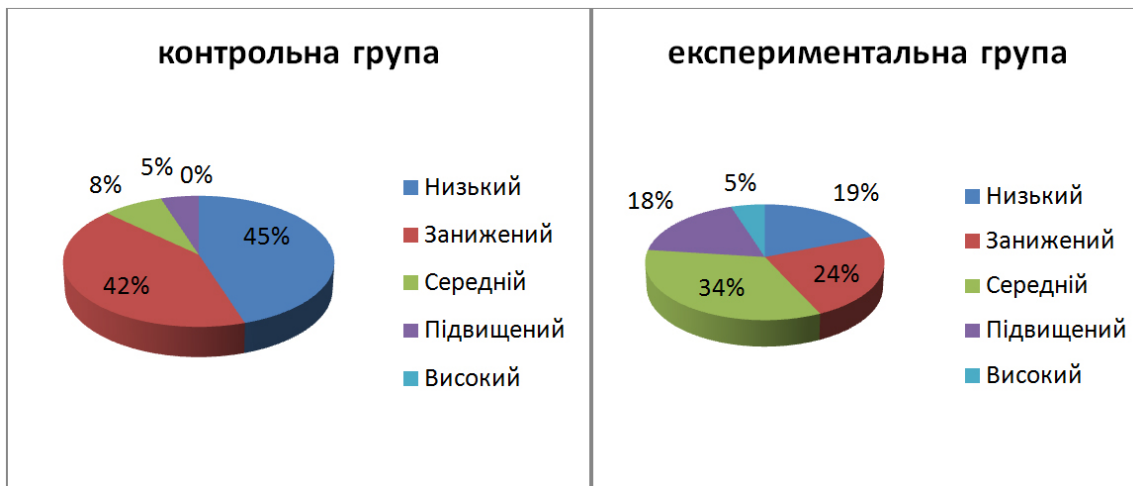

Рис. 3. Порівняння рівнів сформованості психологічних меж в контрольній та експериментальній групах (у процентному співвідношенні)

Повторно була проведена методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнов). Суттєва різниця була відмічена між показниками цінності власного здоров'я та повагою до себе з боку інших. Зазначимо, що показник значущості власного здоров'я збільшився на 22%, а показник орієнтації на повагу до себе з боку інших людей збільшився на 13%. Тож ми робимо висновок, що при роботі з психологічними межами особистості відбуваються зміни і в ціннісних орієнтаціях.

За результатами повторного тестування за опитувальником «Метафора життя» аспекти, визначені учнями контрольної групи залишилися незмінними, в експериментальній групі учасники визначили нові фактори:

- до корекційної програми в метафоричному баченні старшокласників були визначені лише спілкування, турбота про інших, допомога іншим, відпочинок, чесність.
- Після корекційної програми спілкування, турбота про інших, допомога іншим, відпочинок, чесність залишилися в метафоричному баченні власного життя, але ще стали виражені такі аспекти як власний простір, цінності, власний вибір (див. рис.4).

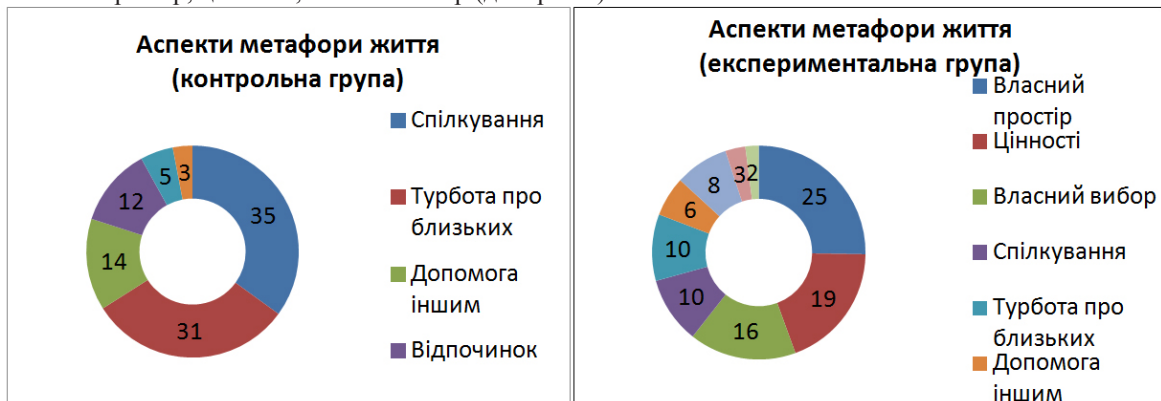

Рис. 4. Порівняння вираженості аспектів метафори життя в контрольній та експериментальній групах (у процентному співвідношенні)

В результаті повторної діагностики було визначено ефективність корекційної роботи та підтверджена дослідницька гіпотеза про те, що психологічні межі особистості обумовлюють метафоричне бачення власного життя особистістю в юнацькому віці. В метафоричному баченні власного життя після проведення корекційної програми стали представлені такі аспекти, як власний територіальний простір, система цінностей, право власного вибору. Ми можемо стверджувати, що зміни в формуванні суверенності психологічного простору старшокласника, сформованості його особистісних меж призводить до змін в метафоричному баченні ним власного життя.

Отже, можна зробити висновок про те, що психологічні межі особистості та формування метафоричного бачення власного життя юнаками є взаємопов'язаними елементами в структурі особистості. Зміни, які відбуваються в усвідомленні суверенності власного психологічного простору неодмінно призводять до змін в розумінні власного життя. У якості перспектив наших подальших досліджень ми вбачаємо вивчення формування та внутрішніх зв'язків між психологічними межами особистості з метою ретельного дослідження їх взаємозв'язку з формуванням метафори життя у підлітковому віці.

Література

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
2. Вачков И. В. Метафора как инструмент практического психолога / И. В. Вачков // Вестник практ. психологии образования. – 2004. – № 1. – С. 64-67.
3. Григор'єва О. В. Психологічні межі особистості та метод оцінки їх сформованості / О. В. Григор'єва, А. В. Драпака // Наука і освіта. – 2013. – № 1–2. – С. 8–13.
4. Грись А. Образ Я та психологічні межі особистості у контексті адаптивних процесів / А. Грись – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua>.
5. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Леви Т. С. Диагностика психологической границы личности: качественный анализ / Т.С. Леви // Вопросы психологии. – 2013. – № 5. – С. 93–101.
7. Миллс Дж. Терапевтические метафоры для детей и «внутреннего ребенка» / Дж. Миллс, Р. Кроули ; Пер. с англ. Т. К. Кругловой. – М. : Класс, 2000. – 144 с.
8. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2012. – 495 с.
9. Нартова-Бочавер С. К. Динамика развития психологических границ на протяжении детства / С. К. Нартова-Бочавер, О. В. Силина // Актуальные проблемы психологического знания. – 2014. – № 3(32). – С. 13-28.
10. Нартова-Бочавер С. К. Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение / С. К. Нартова-Бочавер // Психологічний журнал. – 2003. – Т. 24. – № 6. – С. 27–36.
11. Сахарова Н. А. Феномен «психологические границы личности» в психологии / Н. А. Сахарова, Ю. В. Щукина // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна». – 2014. – № 3. – С. 1-9.
12. Эльконин Д. Б. Психология развития человека / Д. Б. Эльконин. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 460 с.
13. Эриксон Э. Идентичность. Психология самосознания / Э. Эриксон. – Самара : БАХРАХ-М, 2007. – 533 с.

References

1. Bozhovich, E.D. (1979) Psihologicheskie osobennosti razvitiya lichnosti podrostka : ucheb. posob. M.: Znanie.
2. Vachkov, I., Grinshpun, I., Pryazhnikov, N.. (2007) Vvedenie v professiyu psiholog. M.: Izdatelstvo Moskovskogo psihologo–sotsialnogo instituta.
3. Ezhevskaya, T.I. (2015) Tsennosti kak vazhnyiy psihologicheskiy resurs lichnosti Gumanitarniy vektor: Seriya Pedagogika, psihologiya. 2. 55–59.
4. Zautorova, E.V. (2010) Tsennostnyie orientatsii lichnosti kak mezhdistsiplinarnaya kategoriya. Sovremennyye issledovaniya sotsialnyih problem. 4 (04). 62-70.
5. Kon, I.S. (1978) Otkrytie «Ya». M.: Politizdat.
6. Levi, T.S. (2013) Diagnostik psihologicheskikh granits lichnosti: kachestvennyiy analiz. Voprosyi psihologii. 5. 93-101.
7. Muhina V.C. (2012) Vozrastnaya psihologiya: fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo. M.: Akademiya.
8. Nartova-Bochaver, S.K. Silina, O.V. (2014) Dinamika razvitiya psihologicheskikh granits na protyazhenii detstva. Aktualnyie problemy psihologicheskogo znaniya. 3(32). 13-28.
9. Olport, G. (2002) Stanovlenie lichnosti: Izbrannyye trudyi. M.: Smyisl.
10. Rubinshteyn, S.L. (1997) Chelovek i mir. M.: Nauka.
11. Ryaguzova, E. A. (2011) Vidy i funktsii granits v psihologicheskikh issledovaniyah Izvestiya Saratovskogo universiteta. V.1.
12. Elkonin, D. B. (2001) Psihologiya razvitiya cheloveka. M.: Aspekt Press.
13. Erikson, E. (2007) Identichnost. Psihologiya samosoznaniya. Samara: BAHRAH-M.

УДК 159.922.5-055.2-053
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-12

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТАВЛЕННЯ ДО ВЛАСНОГО ТІЛА ТА САМОСТАВЛЕННЯ У ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ

Фещенко Катерина Андріївна, магістрантка факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022.

Луценко Олена Львівна, доктор психологічних наук, професорка кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

Feshchenko Kateryna, Master Student of the Faculty of Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Lutsenko Olena, Doctor of Psychological Science, Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

Фещенко Екатерина Андреевна, магистрант факультета психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

Луценко Елена Львовна, доктор психологических наук, профессор кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

ORCID - 0000-0001-9922-9523
olena.lutsenko@karazin.ua

Анотація. В статті розглянуто проблему взаємозв'язку ставлення до власного тіла та самоствавлення у жінок різного віку. Викладено результати емпіричного дослідження, у якому зроблено порівняння цих змінних у жінок молодого та зрілого віку. Доведено, що жінки віком від 41 до 60 років мають більше зв'язків між ставленням до свого тіла та різними аспектами самоствавлення (самоповага, самозвинувачення, аутосимпатія тощо), ніж жінки віком 20-40 років. Вивчено вплив соціальних характеристик на ставлення до себе та своєї зовнішності, а саме використання косметики, одягу та аксесуарів. Отриманим фактам запропоноване еволюційне пояснення.

Ключові слова: самоствавлення; ставлення до тіла; незадоволеність тілом; соціальні характеристики зовнішності; еволюція.

Abstract. The article considers the problem of the relationship between the attitude to the own body and self-attitude of different aged women. Self-attitude is a phenomenon that reflects a general positive or negative attitude to own personality. Many scientists such as Z. Freud, A. Adler, O.O. Skugarevsky, S.V. Sivukha emphasized the importance of the body in forming a person's mental characteristics. Attitude to the own body is formed in the process of socialization through social institutions, art, science, everyday experience. In this research there was studied the relationship between the attitude to the own body and self-attitude of different aged women. Sample included women of two age groups: 20-40, 41-60. It was found out that dissatisfaction with own body in both groups was not expressed. We revealed that self-esteem of functional (endurance, strength, flexibility, speed, agility), anatomical (face, figure, legs, hands) and social (clothing, accessories, and cosmetics) characteristics of their bodies are on the high levels in both groups. Women between 41 and 60 have more interconnections between attitude to their bodies and different aspects of self-attitude (self-esteem, self-accusation, self-sympathy, etc.) in comparison with women of 20-40 ages. Middle-aged women tend to have higher self-acceptance and self-esteem than the younger group. From an evolutionary perspective, women are interested in being attractive to men. It increases their chances of getting a healthy partner who will provide them with the resources they need to raise their children. Studies show that men unconsciously pay attention to body proportions, skin quality and other health indicators. In our opinion, social characteristics have evolutionary importance. Social characteristics correlate with the expected attitudes of others in group of middle-aged women. Artificial appearance enhancement is aimed at attracting men and scaring away potential rivals. Perhaps women initially attract the opposite sex due to anatomical features, and when their body starts to change, they pay more attention to social ones.

Keywords: self-attitude; attitude to the own body; body dissatisfaction; social characteristics of appearance; evolution.

Аннотация. В статье рассмотрена проблема взаимосвязи отношения к своему телу и самооотношения у женщин разного возраста. Изложены результаты эмпирического исследования, в котором сравнивались группы молодых и зрелых женщин. У женщин в возрасте от 41 до 60 лет зафиксировано больше взаимосвязей между отношением к своему телу и различными аспектами самооотношения (самоуважение, самообвинение, аутосимпатия и т. д.), по сравнению с женщинами

ми 20-40 лет. Изучено влияние социальных характеристик на отношение к себе и своей внешности. В качестве социальных характеристик взято использование косметики, одежды и аксессуаров. Полученным фактам предложено эволюционное объяснение.

Ключевые слова: самоотношение; отношение к телу; неудовлетворенность телом; социальные характеристики внешности; эволюция.

Сучасна масова культура приділяє багато уваги зовнішньому вигляду. Образи красивих людей використовують майже у всіх сферах життя. Людина – цілісна істота, тому є очевидним той факт, що тіло та психіка взаємозалежні. Із дорослішанням жіноче тіло зазнає змін, до яких треба адаптуватися. Багато сучасних теорій щодо незадоволення тілом вважають, що цей феномен може бути найбільш прямим або безпосереднім попередником розвитку харчових розладів – булімії та анорексії [15]. Знання особливостей того, як пов'язані ставлення до свого тіла та самоставлення, дасть змогу краще розуміти жінок різного віку та підвищити якість психологічної допомоги.

Вперше термін самоставлення ввів грузинський вчений Н.І. Сарджвеладзе [9]. Основа його теорії – взаємодія людини та соціуму. Особистість людини складається із соціального статусу, установок до зовнішнього світу та самоставлення. На думку вченого, самоставлення містить самосвідомість, самооцінку, емоційне ставлення до себе, саморегуляцію та самопізнання.

Самоставлення здорової особистості є механізмом зворотного зв'язку, який вказує на благополуччя або неблагополуччя. Тобто, якщо людина починає ставитися до себе гірше, то це ознака того, що вона щось робить неправильно. Загальне самоставлення (самоповага, самооцінка) є цілісним утворенням, що відображає загальне позитивне або негативне ставлення до своєї особистості [8].

Вчені минулого так чи інакше підкреслювали важливість тілесного у формуванні психічних особливостей людини. За З. Фрейдом, особистість проходить через психосексуальні фази, де відбувається локалізація лібідо на певних ділянках тіла (ерогенних зонах) [2]. Фіксація на певному етапі сприяє формуванню відповідного характеру [11]. За теорією А. Адлера, недосконалість органів спонукає людину ставати більш досконалим не тільки у фізичному плані [13].

Н.І. Сарджвеладзе [9] вважав, що самоставлення може бути суб'єкт-суб'єктне та суб'єкт-об'єктне. Кожен з цих видів має емоційну, когнітивну та конотативну сторону. Для першого типу властива позиція внутрішнього глядача. Людина розуміє, а не просто пояснює свої вчинки. Особистість хоче реалізувати себе, приймати свою унікальність, її зусилля спрямовані на самовираження. Для другого типу характерне дистанційне ставлення до себе, а Я – утворення, що сприяє або не сприяє досягненню мети, само по собі цінності не має. Емоційна реакція на своє Я може бути позитивною або негативною. Особистість займає позицію стороннього глядача. Поведінка направлена на корекцію себе та сильний самоконтроль.

Н.І. Сарджвеладзе, Ш.Н. Чхартишвили та більшість сучасних вчених вважають, що людина має три виміри: біологічний, соціальний та психологічний [9]. Самоставлення у біологічному вимірі містить, за Сарджвеладзе [9], ставлення до зовнішності та анатомічних характеристик, до функціонально-психологічних можливостей. До соціального виміру відносяться соціальний статус, ставлення до себе як до носія культурних норм. Психологічний рівень включає ставлення до своїх сенсомоторних властивостей, емоційних особливостей, інтелектуальних можливостей, вольових якостей, ставлення до себе як до неповторної особистості. Н.І. Сарджвеладзе [9] наголошує, що всі ці виміри можуть носити суб'єкт-суб'єктний або суб'єкт-об'єктний характер. Якщо узагальнити, то описані властивості самоставлення можна перенести на ставлення до свого тіла (біологічний вимір).

З іншого боку, образ тілесного Я має бути пов'язаний із загальним самоставленням і на нього впливають різні емоційні та когнітивні явища. За О.О. Скугаревським та С.В. Сивухою [10], наявність незадоволеності тілом може впливати на афективну та когнітивну сферу людини, її поведінку.

Образ фізичного Я за А.Г. Черкашиною [14] є соціальним феноменом, складовими якого є певні критерії зовнішньої привабливості: анатомічні, соціальні та функціональні. До анатомічних характеристик відносяться зовнішній вигляд різних частин тіла, пропорції. До функціональних – витривалість, сила, гнучкість, швидкість та спритність. До соціальних – одяг, аксесуари, косметика. Ставлення до образу фізичного Я формується в процесі соціалізації через різні соціальні інститути, мистецтво, науку, повсякденний досвід.

З точки зору еволюційного підходу, жінки зацікавлені у тому, щоб бути привабливими для чоловіків. Це підвищує їх шанси отримати партнера, який забезпечить необхідними ресурсами для виховання дітей. Дослідження показали, що чоловіки несвідомо звертають увагу на пропорції тіла, якість шкіри та інші показники здоров'я [7]. Тіло жінки з віком змінюється, тому вона докладає багато зусиль для підтримання власної привабливості: займається спортом, відвідує косметолога тощо [1].

Оскільки ставлення до тіла у жінок може змінюватися протягом онтогенезу, важливим є вивчення ролі вікового чинника. За Г. Крайг [4] дорослість поділяється на ранню (друге і третє десятиліття життя), середню (четверте та п'яте десятиліття) та пізню (60-65 років). Рання дорослість – період піку біологічних функцій людини, у психологічному та професійному плані – час становлення. Задачі цього віку: створення сім'ї, адаптація до ролі дорослої людини, планування майбутнього. Середня дорослість супроводжується фізичними змінами. Людина помічає ознаки старіння. Це може викликати депресію, відчуття втрати жіночності. Окрім цього, у середньому віці починається уповільнення реакцій нервової системи, скелет стає менш рухомих та гнучким, шкіра втрачає еластичність, накопичується

жирова тканина. У психологічному плані середній вік – той період, коли людина переосмислює своє життя, оцінює його. Це може викликати амбівалентні почуття. Рання та середня дорослість для жінок – це їх репродуктивний період, коли їм особливо важливо бути привабливими та мати підтримку з боку партнера. Тому дослідження цих вікових періодів у жінок є особливо важливим для вивчення самоствавлення і ставлення до власного тіла.

Загалом, зв'язок ставлення до власного тіла та самоствавлення у жінок у науковій психологічній літературі досліджений недостатньо.

Тому **метою нашого дослідження** є виявлення взаємозв'язків між самоствавленням та ставленням до свого тіла у жінок з урахуванням вікового чинника.

Методи та вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 60 жінок. У першу групу ввійшли досліджувані віком від 20 до 40 років (30 осіб), у другу – від 41 до 60 (30 осіб).

Для проведення дослідження було використано такі методики:

1) «Тест-опитувальник самоствавлення» В.В. Століна, С.Р. Пантілеєва [12], що вимірює показники: загальний показник глобального самоствавлення, інтегральні фактори самоповаги, аутосимпатії, очікуваного ставлення від інших, самоінтересу, та 7 первинних показників: самовпевненість, ставлення від інших, самоприйняття, самокерівництво, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння. Цю методику було використано для вивчення самоствавлення.

2) «Опитувальник образу власного тіла» О.О. Скугаревського, С.В. Сивухи [10], що вимірює один показник задоволеності/незадоволеності власним тілом. Цю методику було використано для вивчення ставлення до власного тіла загалом в термінах задоволеності/незадоволеності. Вона має критичне порогове значення (13 балів), вище якого ставлення до власного тіла кваліфікується як виражена незадоволеність.

3) Методика дослідження самоствавлення до образу фізичного Я А.Г. Черкашиної [14], що вимірює анатомічні, функціональні та соціальні характеристики образу Фізичного Я в контексті суб'єктивного ставлення. Цю методику, як і попередню, було використано для оцінювання ставлення до власного тіла, але вже не лише в загальному сенсі, але і дуже детально, зокрема, серед анатомічних характеристик оцінюються ставлення до 4-х груп елементів: обличчя в цілому, фігура, ноги, руки. Обличчя оцінюється за 13 ознаками, фігура за 15-тю, ноги за 6-ма, та руки за 6-ма. Наприклад, у обличчі оцінюються такі ознаки, як: волосся (густота, фактура, колір, якість); шкіра (якість, колір); овал обличчя; форма чола; брови; очної ареал; ніс; губи; зуби; підборіддя; вухна раковина; особа в профіль.

Функціональні характеристики тіла оцінюються за п'ятьма головними групами: витривалість (3 ознаки), сила (4 ознаки), гнучкість (4 ознаки), швидкість (2 ознаки) та спритність (3 ознаки). Наприклад, оцінка спритності включає такі ознаки, як утримання рівноваги, ходу, виразність руху.

Соціальні характеристики образу тіла оцінюються у методиці через 3 головні групи: одяг (включає 7 ознак), аксесуари (включає 5 ознак) та косметику (включає 7 ознак). Наприклад, одяг оцінюється через такі елементи, як відповідність до напрямів моди; поєднання колірної гами з кольором шкіри, очей, волосся; комфортність (зручність); індивідуальність стилю; відповідність пропорціям фігури; відповідність віку; відповідність соціальній ролі.

Математична обробка результатів дослідження виконана в програмі STATISTICA 7.0 з використанням методу оцінки розбіжностей між середніми Манна-Уїтні та кореляційного аналізу Спірмена.

Результати

Характеристики самоствавлення та задоволеності тілом у жінок. Результатом інтеграції емоційних проявів щодо свого Я є глобальне самоствавлення, що було виміряно за допомогою опитувальника самоствавлення В.В. Століна та С.Р. Пантілеєва [12]. Глобальне самоствавлення у жінок ранньої дорослості (молодих) відповідає середньому рівню, а у жінок середньої дорослості (зрілих) відповідає високому рівню. Проте ці розбіжності не є значущими ($U = 333,5$; $p_{дв} \geq 0,05$).

Молоді жінки мають самоповагу у середньому в 61,1 бал (середній рівень), а зрілі жінки мають вищу самоповагу – в 78,6 балів (високий рівень), що їх значуще відрізняє ($U = 318,5$; $p_{дв} \leq 0,05$). Тобто жінки старше 40 років більш вірять у власні сили та здібності, вважають себе більш самостійними, сприймають себе такими, що можуть контролювати власне життя. Це можна пояснити тим, що зрілі жінки імовірно вже мають певні досягнення, посіли певне місце у соціумі, реалізували себе у професійному плані, часто мають власну сім'ю, на відміну від молодих жінок.

Погоджується з попереднім і наступний факт, що зрілі жінки мають тенденцію до вищого самоприйняття та самокерування, ніж молоді жінки. Проте, виявлено брак впевненості у собі в обох групах.

Щодо ставлення до власного тіла, то середнє значення показника незадоволеності тілом за методикою Скугаревського та Сивухи у молодих жінок дорівнює 5,73 балів, а у зрілих жінок – 5,77 балів, що є близьким до верхньої межі норми (6 балів). Розбіжність між показниками першої та другої групи не є значущими ($U = 443$; $p_{дв} \geq 0,05$). Тобто, жінки обох вікових груп сприймають своє тіло як задовільне, але не вважають його ідеальним.

Жінки обох груп високо оцінюють анатомічні, функціональні та соціальні показники образу фізичного Я за методикою А.Г. Черкашиної (високий рівень задоволеності характеристиками тіла діагностується при значенні показника від 7 балів). Виключенням є самооцінка функціональних характеристик свого фізичного Я жінками ранньої дорослості (6,6 балів), яка трохи не досягла високого рівня. За рівнем задоволеності цими характеристиками відмінностей між двома віковими групами виявлено не було – див. табл. 1.

Таблиця 1

Середні показники самоствавлення до образу фізичного Я за методикою А.Г. Черкашиної

Назви характеристик	Рівень задоволеності характеристиками тіла у жінок			Важливість характеристик тіла для жінок		
	20-40 років	41-60 років	U-критерій	20-40 років	41-60 років	U-критерій
Анатомічні	8	7,5	374	7,6	7,8	351
Функціональні	6,6	7	367	8,13	8,4	313,5**
Соціальні	7,7	7,4	422,5	7,8	8,2	318*

** $p_{дв} \leq 0,01$ * $p_{дв} \leq 0,05$

Проте, як видно з табл. 1, у показниках важливості характеристик образу фізичного Я зафіксовані певні розбіжності. Для жінок зрілого віку функціональні та соціальні ознаки є більш важливими, ніж для молодих жінок.

Серед функціональних характеристик образу фізичного Я за А. Г. Черкашиною виділяються витривалість, сила, швидкість, спритність та гнучкість тіла. Жінки більш старшого віку вважають гнучкість тіла важливішою, ніж більш молоді жінки: середній показник молодшої групи – 7,46, старшої групи – 8,24 ($U = 276$; $p_{дв} \leq 0,01$). А саме, важливішою для жінок 41-60 років є гнучкість гомілково-ступневого суглобу ($U = 253,5$; $p_{дв} \leq 0,01$), хребту ($U = 325,5$; $p_{дв} \leq 0,05$) та кульшового суглобу ($U = 318$; $p_{дв} \leq 0,05$).

Серед соціальних характеристик за А. Г. Черкашиною виділяються одяг, аксесуари та косметику. Саме за важливістю останньої зрілі жінки перевищують молодих – див. табл. 2.

Таблиця 2

Порівняння важливості соціальних характеристик у жінок різного віку

Назви характеристик	Важливість характеристик		
	Жінки 20-40 років	Жінки 41-60 років	U-критерій
Одяг	8,05	8,2	370,5
Аксесуари	7,4	7,9	347,5
Косметика	8,0	8,6	304*

* $p_{дв} \leq 0,05$

До косметики у методиці А. Г. Черкашиної [14] входять 7 ознак: макіяж, манікюр, педикюр, духи, зачіска, сполучуваність з одягом, сполучуваність з кольоротипом зовнішності. Більшу важливість останньої для жінок більш старшого віку можна пояснити тим, що використання косметичних засобів дозволяє жінкам почуватися більш впевнено щодо власної привабливості. Косметика дозволяє приховати ознаки старіння або відволікти від них увагу, наприклад, через дуже гарний запах духів, стильну зачіску, манікюр тощо.

Взаємозалежність самоствавлення та задоволеності тілом. З метою пошуку зв'язків між самоствавленням та задоволеністю/незадоволеністю тілом був проведений кореляційний аналіз цих показників окремо в групах жінок різного віку. Виявлено, що у жінок обох вікових груп глобальне самоствавлення та загальна незадоволеність тілом за методикою Скугаревського-Сивухи зворотно взаємозв'язані ($r_s = -0,47$; $p_{дв} \leq 0,01$ для більш молодшої групи та $r_s = -0,60$; $p_{дв} \leq 0,002$ для старшої групи). Тобто, особа, яка має негативне ставлення до власної особистості, може переносити це негативне ставлення і на своє тіло. Можливий і зворотній варіант, коли незадоволеність тілом знижує глобальне самоствавлення. Це узгоджується з поглядами О.О. Скугаревського та С.В. Сивухи [10] про те, що наявність незадоволеності тілом може впливати на афективну та когнітивну сферу людини, її поведінку.

Щодо окремих компонентів самоствавлення, то із невдоволенням образом тіла зворотним чином пов'язаний показник самоінтересу ($r_s = -0,41$; $p_{дв} \leq 0,05$ для більш молодшої групи та $r_s = -0,42$; $p_{дв} \leq 0,05$ для старшої групи). Тобто жінка, що негативно ставиться до свого тіла, втрачає інтерес до себе. Можлива і інша ситуація, коли відсутність інтересу до себе змушує жінку не слідкувати за своєю зовнішністю, що потім призводить до негативного оцінювання власного тіла. Виявлений прямий зв'язок між невдоволенням образом власного тіла та самозвинуваченням як компонентом самоствавлення ($r_s = 0,50$; $p_{дв} \leq 0,01$ для більш молодшої групи та $r_s = 0,46$; $p_{дв} \leq 0,02$ для старшої групи). Жінки можуть докоряти собі, якщо їх зовнішність не відповідає певному стандарту. Зворотнім зв'язком пов'язане саморозуміння як компонент самоствавлення та незадоволеність тілом ($r_s = -0,41$; $p_{дв} \leq 0,05$ для обох груп). Відсутність саморозуміння може змушувати жінку більш суворо оцінювати свою зовнішність.

Окрім зв'язків, вказаних вище, у зрілих жінок встановлено й ті, які відсутні у молодих жінок. Це все лише негативні зв'язки незадоволеності тілом з іншими компонентами самоствавлення: самоповагою, аутосимпатією, очікуваним ставленням від інших, самовпевненістю та самоприйняттям.

Таким чином, жінки віку 41-60 більше негативних аспектів ставлення до себе відчувають через тілесні недоліки, або переносять негативні аспекти самоствавлення на власне тіло.

Самозвинувачення та незадоволеність власним тілом прямо пов'язані в обох групах, як було показано вище. Проте, є відмінність, яку ми встановили завдяки методиці дослідження ставлення до образу фізичного Я А.Г. Черкашиної. У молодих жінок самооцінка анатомічних характеристик не корелює із самообвинуваченням ($r_s = -0,24$; $p_{дв} \geq 0,05$), але показник важливості анатомічних характеристик пов'язаний із самообвинуваченням ($r_s = 0,4$; $p_{дв} \leq 0,05$). Тобто коли наявне самозвинувачення, молоді жінки починають більш важливими вважати анатомічні характеристики власного тіла, замість того, щоб сприймати їх як даність, яка є успадкованою і яку часто практично не можна змінити. У зрілих жінок спостерігається інша картина: самооцінка анатомічних характеристик має прямий зв'язок із самообвинуваченням ($r_s = 0,52$; $p_{дв} \leq 0,05$), тоді як важливість анатомічних характеристик не пов'язана із самообвинуваченням ($r_s = 0,01$; $p_{дв} \geq 0,05$). Тобто зрілі жінки у випадку високого самообвинувачення як частини самоставлення ставлять собі високі оцінки анатомічних характеристик тіла. Вони начебто компенсують загальне самозвинувачення високою оцінкою форм тіла. І навпаки, у зрілих жінок у випадку низького самозвинувачення власні анатомічні характеристики тіла оцінюються нижче. Вони приймають себе такими як є, з усіма можливими недоліками, і не відчують потреби у звинуваченні себе загалом. Таким чином, у зрілих жінок оцінка анатомічних характеристик грає роль захисного механізму при самозвинуваченні, а у молодих жінок таким механізмом є модуляція важливості анатомічних характеристик, а не їх пряма оцінка.

Функціональні характеристики образу фізичного Я у молодих жінок пов'язані із глобальним самоставленням ($r_s = 0,42$; $p_{дв} \leq 0,05$) та аутосимпатією ($r_s = 0,38$; $p_{дв} \leq 0,05$). Таким чином, можливість вільно рухатися, витримувати фізичне навантаження впливає на позитивне ставлення до себе. У зрілих жінок функціональні характеристики також пов'язані із глобальним самоставленням ($r_s = 0,40$; $p_{дв} \leq 0,05$) та аутосимпатією ($r_s = 0,41$; $p_{дв} \leq 0,05$). Але лише зрілі жінки мають зв'язок самообвинувачення із самооцінкою функціональних характеристик ($r_s = -0,50$; $p_{дв} \leq 0,01$). Тобто чим вище зрілим жінкам властиве самозвинувачення як частина самоставлення, тим нижче вони оцінюють функціональні можливості свого тіла. Чим менше зрілим жінкам властиве самозвинувачення, тим краще вони оцінюються власну тілесну функціональність. Це може бути наслідком впливу самозвинувачення на оцінку своїх фізіологічних властивостей, такі жінки починають концентруватися на проблемах та недоліках тіла, зміни в якому все більше притягують жіночу увагу з віком, оскільки вони пов'язані з втратою привабливості. Протилежна залежність обумовлювала б більше самозвинувачення при низькій оцінці тілесної функціональності. З віком здатність тіла до виконання фізичних навантажень поступово згасає. Жінки, що помітили це, можуть відчувати провину, незадоволеність собою. Більш молоді жінки ще не відчують таких проблем. Проте, будь якому випадку ставлення до тілесних можливостей знаходиться у тісному зв'язку із загальним самоставленням, що більш виражене у старших жінок.

У зрілих жінок були виявлені також прямі зв'язки між глобальним самоставленням та соціальними характеристиками образу фізичного Я – див. табл. 3. Подібні зв'язки в молодшій групі відсутні. Таким чином, наявність красивого одягу, прикрас та макіяжу допомагає жінкам старше 40-ка років ставитися до себе краще. З іншого боку, любов до себе може впливати на кращий догляд за собою.

Таблиця 3
Взаємозв'язок глобального самоставлення та самооцінки соціальних характеристик зовнішності у жінок середньої дорослості

Показники	Соціальні характеристики зовнішності в цілому	Одяг	Акcesуари	Косметика
Глобальне самоставлення	$r_s = 0,70^*$	$r_s = 0,67^*$	$r_s = 0,65^*$	$r_s = 0,73^*$

* $p_{дв} \leq 0,05$

Також у зрілих жінок спостерігається зв'язок між сприйняттям ставлення інших (як компонентом самоставлення) та самооцінкою соціальних характеристик їх зовнішності, що може свідчити, що вони очікують краще або гірше ставлення від інших в залежності від їх зовнішнього вигляду (табл. 4).

Таблиця 4
Взаємозв'язок очікуваного ставлення інших та самооцінки соціальних характеристик зовнішності у жінок середньої дорослості

Показники	Соціальні характеристики	Одяг	Акcesуари	Косметика
Очікуване ставлення інших	$r_s = 0,52^*$	$r_s = 0,50^*$	$r_s = 0,51^*$	$r_s = 0,55^*$

* $p_{дв} \leq 0,05$

Це можна інтерпретувати як те, що таким чином жінки можуть демонструвати свій соціальний статус та приховувати втрату привабливості молодості.

Також лише в представниць старшої групи був виявлений зворотний зв'язок самозвинувачення (як компонента самоставлення) та соціальних характеристик зовнішності (табл. 5).

Таблиця 5
Взаємозв'язок самозвинувачення та самооцінки соціальних характеристик у жінок середньої дорослості

Показники	Соціальні характеристики (загальний показник)	Одяг	Акcesуари	Косметика
Самозвинувачення	$r_s = -0,45^*$	$r_s = -0,41^*$	$r_s = -0,38^*$	$r_s = -0,54^*$

* $p_{дв} \leq 0,05$

Можливі два варіанти інтерпретації такого результату. Почуття провини в бік себе може сформувати установку на те, що жінка не заслуговує на гарний одяг, косметику тощо, або вони їй не потрібні. Депресивні почуття часто приводять до небажання слідувати за собою, байдужості до власного зовнішнього вигляду [11]. Або може бути інший напрямок цієї закономірності: незадоволеність даними соціальними характеристиками змушує жінку відчувати провини.

Оскільки соціальні характеристики зовнішності виявилися тісно пов'язаними із самоставленням залежно від віку жінок, ми вирішили перевірити зв'язки між незадоволеністю тілом, виміряною методикою Скугаревського-Сивухи, та ставленням до соціальних характеристик образу фізичного Я за методикою А.Г. Черкашиної – див. табл. 6.

Таблиця 6
Взаємозв'язок незадоволеності тілом та соціальними характеристиками у жінок різного віку

Показники		Соціальні характеристики (загальний показник)	Одяг	Акcesуари	Косметика
Незадоволеність тілом	Жінки 20-40 р.	$r_s = -0,40$			$r_s = -0,39$
	Жінки 41-60 р.	$r_s = -0,52$	$r_s = -0,42$	$r_s = -0,47$	$r_s = -0,53$

* $p_{дв} \leq 0,05$

Як видно з таблиці 6, у молодих жінок наявний негативний зв'язок самооцінки соціальних характеристик зовнішності, а також, самооцінки користування косметикою із незадоволеністю тілом, а у жінок середньої дорослості він навіть сильніший. Тобто чим вище незадоволеність тілом у жінок, тим нижчими будуть і їхні оцінки соціальних характеристик зовнішності і навпаки: з зростанням задоволеності тілом збільшується оцінка соціальних характеристик зовнішності. У старших жінок незадоволеність/задоволеність тілом пов'язана, крім самооцінки використання косметики, ще і з використанням одягу та акcesуарів. Таким чином усі характеристики ставлення до власного тіла погоджені між собою – загальна незадоволеність тілом супроводжується незадоволеністю соціальними характеристиками зовнішності, а загальна задоволеність тілом супроводжується задоволеністю соціальними характеристиками зовнішності.

Дискусія. Отриманий нами факт, що позитивне самоставлення прямо пов'язане з задоволеністю тілом погоджується із іншими дослідженнями. Зокрема, у дослідженні Б. С. Іздоржик з колегами, проведеному зі 150 дорослими польськими жінками віком 20-55 років [16] виявлено, що жінки з високою загальною самооцінкою мають більш високу суб'єктивну самооцінку щодо своєї фізичної привабливості. Проте не навпаки. Намагання дотримуватися ідеального образу тіла, а саме, бути стрункими і побоювання набрати вагу – не були змінними, що пояснювали загальну самооцінку та стійкість до стресів. Такі компоненти емоційного ставлення до тіла виявились передвісниками лише обмежувальної поведінки щодо їжі та схильності до фізичних навантажень.

В літературі з еволюційної психології можна знайти припущення, що на зорі людства одяг був ранньою формою художньої експресії, що підкреслював високий статус та підвищував ефективність залицянь [7]. Таким чином, людям з самого початку може бути властиво прикрашати себе. Можливо, той факт що соціальні характеристики корелюють із очікуваним ставленням інших саме у жінок середньої дорослості, пояснюється намаганням компенсувати вікові зміни.

У наших роботах [5, 6] розроблено поняття жіночого кокетства. Жіноче кокетство спрямоване на приваблення чоловіків та має адаптивне значення. Успішна у цьому сенсі жінка має можливість обирати найкращого чоловіка, який забезпечить їй здорове потомство та необхідні ресурси для його виховання. Досліджувані соціальні характеристики зовнішності також спрямовані на приваблення чоловіків та відлякування потенційних суперниць, що може бути складовою мистецтва жіночого кокетства. Таким чином, коли у жінок зрілого віку анатомічні характеристики зовнішності та молодість перестають грати головну роль для приваблення чоловіків, вони починають більше використовувати штучні засоби покращення зовнішності та приховання віку – косметику, акcesуари, одяг. Проте незадоволеність тілом та соціальними характеристиками зовнішності з віком зростає, що свідчить про важливість цих характеристик для жінок старшого віку, переживання ними втрати привабливості та адаптивних характеристик у стосунках з протилежною статтю [17].

Висновки. Зрілі жінки у порівнянні з молодими жінками характеризуються кращим самоставленням в аспектах самоприйняття та самоповаги. Загальне (глобальне) самоставлення як у

молодих, так і у зрілих жінок значуще не відрізняється, хоча нормативний рівень самоставлення у зрілих жінок характеризується як високий, а у молодих жінок як середній.

В цілому як молодим, так і зрілим жінкам властива задоволеність власним тілом. Проте у жінок більш старшого віку незадоволеність власним тілом проявляється сильніше, ніж у молодих жінок. Це підтверджує відому еволюційно-психологічну закономірність, згідно якої привабливість жінок для протилежної статі вище у молодому віці, коли стан їх тіла, здоров'я та репродуктивна функція знаходяться у максимальному розквіті.

Жінки як молодого, так і зрілого віку високо оцінюють функціональні (витривалість, сила, гнучкість, швидкість, спритність), анатомічні (самооцінки обличчя, фігури, ніг, рук) та соціальні (одяг, аксесуари та косметика) характеристики власного тіла. Для зрілих жінок функціональні та соціальні характеристики є більш важливими, ніж для молодих. Таким чином, для зрілих жінок більш благополучним аспектом особистості є самоставлення, а для молодих жінок – ставлення до власного тіла.

У всіх жінок задоволеність власним тілом пов'язана з глобальним позитивним самоставленням та з різними специфічними показниками самоставлення, але у жінок старше 40 років таких зв'язків значно більше.

Самооцінка більшості соціальних характеристик зовнішності (одяг, аксесуари та косметика) взаємопов'язана із різними аспектами самоставлення лише у зрілих жінок. Задоволеність тілом погоджена з високою оцінкою соціальних характеристик зовнішності, так само як і протилежний випадок, а саме, якщо спостерігається незадоволеність тілом, вона супроводжується і низькою оцінкою соціальних характеристик зовнішності.

Усі результати дослідження можуть бути наслідком більш широкої закономірності, за якою для жінок з віком втрата привабливості молодості викликає негативні переживання незадоволеності тілом, проте водночас, і позитивні переживання кращого загального самоставлення, пов'язаного з вищим соціальним статусом та досягненнями жінок зрілого віку.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення взаємозалежностей самоставлення, задоволеності власним тілом та самооцінкою образу фізичного Я у жінок з різним рівнем жіночого кокетства. Це дозволить дослідити адаптивні переваги самоставлення та ставлення до власного тіла у жінок, які більш або менш успішні у стосунках з представниками протилежної статі.

Література

1. Басс Д. Эволюция сексуального поведения: стратегии поиска партнеров. Москва: Альпина Паблишер, 2017. 510 с.
2. Бурлачук Л. Ф., Кочарян А. С., Жидко М. Е. Психотерапия. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 480 с.
3. Ильин В. П. Психология взрослости. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 542 с.
4. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 940 с.
5. Луценко Е. Л. Женское кокетство как эволюционный адаптивный механизм. Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы / Под ред. А. Н. Харитонова. Москва, 2013. С. 287-295.
6. Луценко О. Л. Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції: дис. д-ра. псих. наук: 19.00.01. Харків, 2018. 446 с.
7. Палмер Д., Палмер Л. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2003. 382 с.
8. Панталеон С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. Москва: МГУ, 1991. 110 с.
9. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: Мецниереба, 1989. 187 с.
10. Скугаревский О. А., Сивуха С. В. Образ собственного тела: разработка инструмента для оценки. Психологический журнал. 2006. №2. С. 41-48.
11. Соколова Е. Т. Николаева В. В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях. Москва: Аргус, 1995. 359 с.
12. Столин В. В. Самосознание личности. Москва: МГУ, 1983. 288 с.
13. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 608 с.
14. Черкашина А. Г. Методика исследования самоотношения к образу физического Я. Вестник Самарской гуманитарной академии. 2008. № 2. С. 71-88.
15. Brytek-Matera A., Schiltz L. Association between attitudes towards body image, negative emotions about one's own body and self- -state representations in a clinical sample of eating disordered women // Archives of Psychiatry and Psychotherapy. 2011. N. 2. P. 37-43.
16. Izydorczyk B. C., Rąba M., Sitnik-Warchulska K. Resilience, self-esteem, and body attitude in women from early to late adulthood // Health Psychology Report. 2018. V. 6, N. 3. P. 193-206.
17. Kenrick D. T., Keefe R. C. Age preferences in mates reflect sex differences in human reproductive strategies // Behavioral and Brain Sciences. 1992. V. 15, N. 1. P. 75-91.

References

- Bass, D. (2017) *Evolutsiya seksualnogo vlecheniya: strategii poiska partnerov* [The Evolution of Sexual Behavior: Partner Search Strategies]. Moskva: Alpina Publisher.
- Brytek-Matera, A., Schiltz, L. (2011). Association between attitudes towards body image, negative emotions about one's own body and self-state representations in a clinical sample of eating disordered women, *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, 2, 37–43.
- Burlachuk, L. F., Kocharyan, A. S., & Zhidko, M. E. (2007). *Psihoterapiya* [Psychotherapy]. Sankt-Peterburg: Piter.
- Cherkashina, A. G. (2008). Metodika issledovaniya samootnosheniya k obrazu fizicheskogo ya [The technique of studying self-relation to the image of the physical Self]. *Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii*, (2), 71–88.
- H'ell, L., & Zigler, D. (2003). *Teorii lichnosti* [Theories of Personality]. Sankt-Peterburg: Piter.
- Ilin, V. P. (2012). *Psihologiya vzroslosti* [Psychology of Adulthood]. Sankt-Peterburg: Piter.
- Izydorczyk, B. C., Rąba, M., Sitnik-Warchulska, K. (2018). Resilience, self-esteem, and body attitude in women from early to late adulthood. *Health Psychology Report*, 6(3), 193–206. DOI: <https://doi.org/10.5114/hpr.2018.74698>
- Kenrick, D. T., & Keefe, R. C. (1992). Age preferences in mates reflect sex differences in human reproductive strategies. *Behavioral and Brain Sciences*, 15(1), 75-91. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0140525X00067595>
- Kraj G., Bokum D. (2007). *Psihologiya razvitiya* [Psychology of development]. Sankt-Peterburg: Piter.
- Lutsenko, E. L. (2013). Zhenskoe koketstvo kak evolyutsionniy adaptivniy mehanizm [Female coquetry as an evolutionary adaptive mechanism]. In A. N. Haritonov (Ed.) *Evolutsionnaya i sravnitel'naya psihologiya v Rossii: traditsii i perspektivy* (pp. 287-295). Moskva: Izd-vo «Institut psihologii RAN».
- Lutsenko, O. L. (2018). *Zakonomirnosti psikhologichnoi adaptatsii liudyny na suchasnomu etapi evoliutsii* [Patterns of person's psychological adaptation at the modern stage of evolution]. Doctor of science's thesis). V.N. Karazin Kharkiv National University. Kharkiv, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv.
- Palmer, D., Palmer. L. (2003). *Evolucionnaya psihologiya. Sekrety povedeniya Homo sapiens* [Evolutionary psychology. Secrets of Homo sapiens' behavior]. Sankt-Peterburg: Prajm-Evroznak.
- Pantileev, S. R. (1991). *Samootnoshenie kak emotsionalno-otsenchnaya Sistema* [Self-attitude as an emotional-evaluative system]. Moskva: MGU.
- Sardzhveladze, N. I. (1989). *Lichnost i ee vzaimodeystvie s sotsialnoy sredoy* [Personality and its interaction with social environment]. Tbilisi: Metsniereba.
- Skugarevskiy, O. A., Sivuha S.V. (2006). Obraz sobstvennogo tela: razrabotka instrumenta dlya otsenki [Body perceptive image: developing an assessment tool]. *Psihologicheskiy zhurnal*, (2), 41–48.
- Sokolova, E. T., & Nikolaeva, V. V. (1995). *Osobennosti lichnosti pri pogranichnykh rasstroystvakh i somaticheskikh zabolevaniyah* [Features of personality in borderline disorders and somatic diseases]. Moskva: Argus, 1995. – 359 p.
- Stolin, V. V. (1983). *Samosoznanie lichnosti* [Self-identity]. Moskva: MGU.

РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ І ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 355.237..[37.035.316.46]
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-13

Лідерські якості майбутнього офіцера та готовність до професійної діяльності в контексті використання інноваційних методів освіти

Качан Микола Віталійович, доцент кафедри тактики та загальновійськових дисциплін Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, вул. Сумська 77/79, м. Харків, Україна, 61023

Kachan Mykola, Associate Professor of Departments Tactics and General Military Disciplines Ivan Kozhedub Kharkiv National University of the Air Force, Sumskaya st., 77/79, Kharkiv, Ukraine, 61023

Качан Николай Витальевич, доцент кафедры тактики и общевойсковых дисциплин Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, ул. Сумская 77/79, г. Харьков, Украина, 61023.

ORCID 0000-0003-3732-0369
e-mail: vebsternick1972@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена лідерству як актуальній проблемі військово-професійної підготовки майбутніх офіцерів. Проаналізовано сучасні наукові уявлення щодо змісту понять лідерства та лідера, особливостей військової діяльності, які вимагають наявності в офіцерів лідерських якостей; виокремлено умови методичного забезпечення та механізми психолого-педагогічної організації формування у курсантів характеристик лідера. Показано, що використання в освітній діяльності інноваційних методів, спрямованих на інтерактивну взаємодію, сприяє формуванню лідерських якостей та компетентностей майбутнього військового фахівця як у професійному, так і в комунікативному аспектах.

Ключові слова: військово-професійна підготовка; лідер; психолого-педагогічні умови; формування лідерських якостей.

Abstract. Under the modern conditions of social development, the significance of leadership qualities of an individual increases. The article is devoted to leadership as a topical issue of future officers' military and professional training. Leadership, as a specific type of management relationship, is based more on the process of social interaction, assuming the presence of followers in the organization, rather than subordinates. Thus, the leader-commander-subordinate relationship inherent in traditional management is replaced by the leader-follower relationship, which is much more complex and requires a high level of interdependence among participants. The paper presents theoretical interpretations of the content of leadership and leader; the nature of leadership is compared with management itself; the concepts of leader-manager-commander-in-chief of military formation are compared, the specific features of military activity that require the presence of leadership qualities of officers are outlined. Innovative methods are recognized as a priority in educational activity for the formation of leadership characteristics and skills, acquisition of the necessary competencies of a future military specialist in both professional and communicative aspects.

On the basis of personal pedagogical experience, we outline the most efficient in psychological and pedagogical organization for forming the traits of the leader in cadets - method of projects, role play, training. While using these methods psychological and pedagogical preconditions are directed, aimed at interaction, personal leadership development and developing skills of independent search work, presentation of the results of their activity, formation of analytical, critical thinking, initiative and creativity. Purposeful development of the leader of military formation with the account for the individual-psychological characteristics of the cadets; creation of a developing personality-oriented environment in training and real educational-service and extracurricular interaction (activity content, group dynamics, problems, reflexivity) provide a strong foundation for the development of leadership qualities of cadets. Active implementation of interactive forms (method of projects, workshops, role-playing games, etc.) will be also responsible for the development of leadership qualities of cadets. They can also contribute to the successful professional activity of future officers.

Keywords: military-vocational training; leader; formation of leadership qualities; psychological and pedagogical conditions.

Аннотация. Статья посвящена лидерству как актуальной проблеме военно-профессиональной подготовки будущих офицеров. Проанализированы современные научные представления о содержании понятий лидерства и лидера, особенностей военной деятельности, требующей наличия у офицеров лидерских качеств; выделены условия методического обеспечения и механизмы

психолого-педагогической организации формирования у курсантов характеристик лидера. Показано, что использование в образовательной деятельности инновационных методов, направленных на интерактивное взаимодействие, способствует формированию лидерских качеств и компетенций будущего военного специалиста как в профессиональном, так и в коммуникативных аспектах.

Ключевые слова: военно-профессиональная подготовка; лидер; психолого-педагогические условия; формы формирования лидерских качеств.

Постановка проблеми. Підготовка майбутніх офіцерів є однією з актуальних проблем сучасної військової освіти, основним науково-практичним завданням якої є створення якісно нової системи фахового опанування сукупністю спеціальних знань, вмінь та навичок, що відповідають військовій спеціальності, професійному досвіду (проведення війн, розв'язання військових конфліктів, зокрема проведення антитерористичних операцій) та оптимальному функціонуванню особистості офіцера.

Потужний розвиток суспільства, зміна основних правил життя, реорганізація майже всіх основоположних систем вимагають від особистості активності, впевненості та спроможності до прийняття креативних рішень - ці та інші якості є найбільш притаманні лідерам, у тому числі виступають чинниками основного інтегрованого критерію майбутнього офіцера – готовності до професійної діяльності.

У процесі навчально-службової підготовки курсантів (майбутніх офіцерів) одними з базових завдань є розвиток лідерських здібностей та схильностей, комунікативних та організаційних компетентностей, набуття навичок до самоконтролю, внутрішньої мотивації, аналізу самоефективності. Отже, фахівці, які працюють із курсантами, реалізуючи таке завдання, повинні розуміти сучасну сутність проблеми лідерства, володіти засобами формування лідерських якостей.

Метою статті є узагальнення сучасних досліджень лідерства та лідерських якостей, як умови розвитку готовності майбутнього офіцера до професійної діяльності та визначення ефективних засобів формування у курсантів характеристик лідера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз проблеми, присвяченої військово-професійному розвитку особистості, визначив достатню кількість підходів до розуміння суті професійної підготовки офіцерів: з проблем освіти загалом і професійної освіти зокрема в моделях поступового професійного руху особистості в межах одного фаху (А. Борисюк, М. Боришевський, О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Кокун, В. Кремень, М. Кузнецов, В. Луговий, В. Майборода, С. Максименко, В. Манько, А. Маркова, В. Панок, Н. Пророк, В. Рибалка, О. Солодухова, В. Татенко, В. Толочек, Т. Хомуленко, Н. Чепелева, О. Чуйко, Ю. Швалб та ін.); з проблеми поліпрофесійної підготовки військових фахівців (О. Барабаншиков, В. Баранівський, С. Дяков, М. Нецадим, А. Окіпняк В. Ягупов та ін.). В зазначених вище наукових працях визначаються різні аспекти професійної підготовки, яка традиційно втілюється у засвоєному та соціально визначеному наборі фахових знань, умінь і навичок. Нажаль, високий рівень професійної компетенції може співіснувати з недостатньо сформованими професійно значущими якостями особистості. Особливо це важливо щодо майбутніх офіцерів, підґрунтям професіоналізму яких є лідерські якості.

В дослідженні феномену лідерства науковці приділяють увагу різноманітним факторам життєдіяльності людини: багато досліджень пов'язують лідерство та розвиток дитини й дитячого колективу (О. Гозман, А. Кирпичник, І. Кон, А. Лутоскін, А. Макаренко, І. Ухіна, Л. Уманський, С. Шамаков та ін.); з проявами формального, або неформального лідерства (Б. Вульф, Н. Жеребова, А. Макаренко, А. Мудрик та ін.); зі здійсненням спрямованого недирективного впливу на людину (Л. Карамушка); в мистецтві спонукати людей (В. Котельников); в цілеспрямованому впливі на поведінку окремих осіб чи групи (Л. Сергеева) тощо. Нажаль, існує брак досліджень, які б розглядали питання формування лідерських якостей у процесі підготовки офіцерів, а також розвідок, що враховували б сучасні тренди організації кадрового забезпечення військ.

На думку дослідниці А.В. Мітлош сучасні концепції лідерства різною мірою приділяють увагу параметрам ситуації та особистісним якостям людини. У зв'язку з цим вона пропонує виділити три основні напрямки дослідження лідерства.

Перший напрямок, пов'язаний із перевагою рис особистості в визначенні феномену лідерства (Д. Гоулман, Р. Ділтс, Ф. Ільясов, П. Херсей, Е. Холландер).

Другий надає перевагу ситуаційним факторам (Т. Джонсон, Т. Мітчел, Д. Стінсон, Р. Танненбаум, Ф. Фідлер, Р. Хаус, У. Шмідт).

Третій включає концепції, що поєднують фактори ситуації та особистості (С. Багрецов, В. Наумов, К. Оганян) [14, с. 8].

Природу лідерства можна краще зрозуміти, якщо його порівняти з управлінням. Лідерство як специфічний тип відносин управління засновується більше на процесі соціальної взаємодії в організації та потребує високого рівня взаємовідносин між членами цієї спільноти. Це й надає можливості розрізнити управління та лідерство, адже перше пов'язано з наявністю підлеглих, а друге припускає наявність в організації послідовників. Взаємини «керівник/командир – підлеглий», властиві традиційному управлінню, замінюються взаєминами «лідер – послідовник» [6, с. 43]. П. Ткачук вказує на можливості, які надає лідерство в військовій організації: наявність офіцера-лідера переміщує акценти із домінування керівника на взаємодію всіх членів групи у процесі виконання завдань. Роль лідера полягає у виконанні оцінки ситуації, він визначає цілі та завдання, сприяє акумулюванню

та передачі інформації тощо. Можливості лідера визначаються кількістю повноважень, які йому делеговано групою: чим їх більше, тим більше можливостей для зосередження на ключових питаннях роботи. У процесі групової діяльності може виникнути необхідність перерозподілу функцій між лідером і членами групи, що може призвести до перерозподілу влади, і, як наслідок, до перерозподілу відповідальності. Таким чином члени групи можуть посилювати власний вплив на лідера, такі дії можуть призводити до розвитку лідерських якостей у кожного з них. [11, с. 63-64]

Н. Мараховська наголошує, що цінність лідера для групи пов'язана з його впливом на її згуртованість та наявністю в нього потенціалу, який ініціює взаємодію, що сприяє розвитку взаємин, важливих для виконання завдань [13, с. 15].

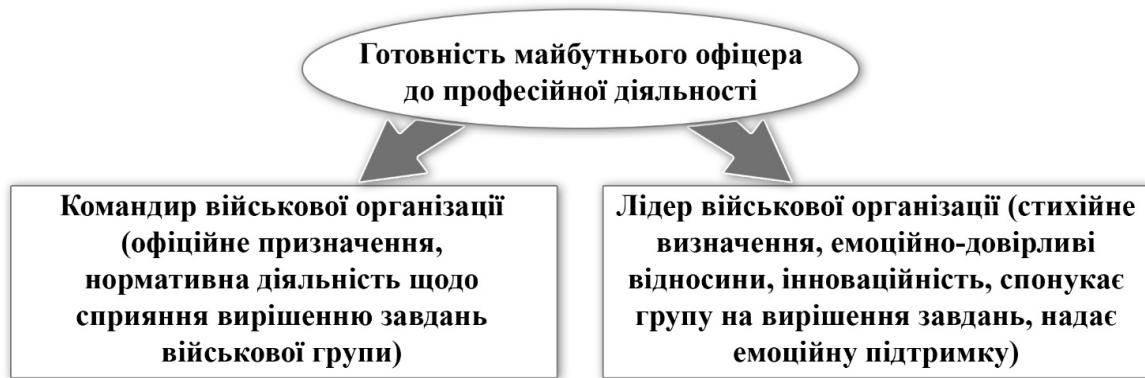
На думку В. Ягоднікової лідером стає член групи, який має статусну перевагу, завдяки своїм особистісним якостям впливає на членів групи та має право приймати рішення в значущих ситуаціях. Він може взяти на себе центральну роль в організації спільної діяльності і регулювати взаємостосунки у групі [17, с. 8]. Зауважимо, бути командиром і лідером у військовій організації – не одне й те саме. Командир, впливаючи на діяльність підлеглих і вибудовуючи стосунки з ними, передусім використовує штатні статuti та покладається на них.

Зарубіжний і вітчизняний досвід досліджень феномену лідерства доводить, що поєднання управлінської компетенції сучасного менеджера (управлінець, керівник, командир) та особистісних рис лідера – це великий потенціал для реалізації як нагальних, так і довгострокових завдань розвитку будь-якої організації. М. Вудкоком і Д. Френсісом була показана важливість ролі менеджера у сучасному житті: Вони наголошують, що саме завдяки управлінцям усіх рівнів можливо виконання завдання щодо створення придатного варіанта майбутнього [9].

Тому актуальною у сучасному науковому дискурсі стає проблема співвіднесення лідерства й управлінської діяльності, лідера й менеджера/ керівника/ командира військового формування. І не лише у науковому: за приклад маємо пілотний освітній курс для офіцерів молодшої командної ланки «Менеджмент та лідерство у військовому підрозділі», що був проведений на базі постійної дислокації 28-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України та проходив в формі тренінгів з лідерства адаптованих для армії. Мета цього курсу пов'язана з формуванням та розвиненням у офіцерів ефективних інструментів позиціонування себе як надійних лідерів військових підрозділів. Автор курсу вважає, що ефективність команди це не тільки штатні статuti, але й неформальні взаємини: офіцер мусить бути визнаним лідером, що забезпечить успіх дій його підлеглих військовослужбовців [1]. А. Рождественський, автор цієї тренінгової програми говорить про те, що формальні командні повноваження недостатні для ефективної дії сучасного військового підрозділу. В межах тренінгової програми в офіцерів формують потребу виробляти в собі такі риси характеру, як візійність, драйв, цілісність, справедливість, зваженість, критичність суджень. Адже саме ці риси, на думку автора, сприятимуть реалізації професійних компетенцій за умови подолання слабких рис характеру, і в критичні моменти допоможуть військовослужбовцям впоратися із своїми головними обов'язками [1]. Командир, якому притаманні властивості лідера має можливості скоординувати роботу групи в разі зіткнення з перешкодою, загрозою або критичною ситуацією, яка вимагає спільних, добре скоординованих дій. Організаторські здібності лідера забезпечують успішність виходу групи з критичної ситуації та виконання поставленого завдання. Це також надає можливості організувати групу; забезпечити розуміння її членами того, які кроки слід зробити для досягнення мети; мотивувати на вирішення поставлених задач; контролювати результати спільної діяльності та ін.

Сучасні вимоги, що постають перед офіцерським складом Збройних Сил України як підсистеми соціального управління, актуалізують необхідність системного підходу у дослідженнях сутнісних характеристик таких феноменів, як лідерство та керівництво, що мають як схожі (функції і права), так і вкрай відмінні ознаки. Керівництво та лідерство є персоналізованими формами соціального контролю, способами соціально-психологічного впливу з метою досягнення максимального ефекту від виконання поставлених перед організацією чи групою завдань.

У процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів слід завжди пам'ятати, що командир: призначається офіційно; має права й обов'язки; має певну систему офіційно встановлених санкцій; діє у зовнішньому середовищі та вирішує питання, пов'язані з офіційними відносинами; відповідальний перед законом за стан справ у військовій організації; є адміністратором; доручає завдання (наказує його виконати); працює за метою інших; покладає план в основу дій; покладається на систему; використовує доводи; контролює; є професіоналом; приймає рішення; має робити справу правильно; має бути тим, кого поважають; тоді як лідер військового колективу, перш за все: визначається стихійно; обмежений внутрішніми відносинами; не несе формальної відповідальності за стан справ у військовій організації; надихає; працює за власною метою; покладає особисте бачення в основу дій; використовує емоції; довіряє; дає імпульс діям; є ентузіастом; перетворює рішення на реальність; є тим, який веде і якому довіряють. Для майбутніх командирів досить важливою є самодіагностика себе в якості лідера військового колективу, що є можливим за рахунок чіткого розуміння ознак лідера та лідерських якостей, їх значення для формування готовності майбутнього офіцера до професійної діяльності (Див. мал. 1).

Малюнок 1. Місце феномену лідерства в системі фахової підготовки майбутнього офіцера

Н. Агаєв, О. Кокун та інші в своєму дослідженні лідерів військових організацій визначають лідера «як члена групи, який виконує основну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаєностосунків, за яким група визнає право приймати рішення та перерозподіляти його в значущих ситуаціях, вказівкам якого добровільно підкорюються всі члени групи» [15, с. 8]. Виконання ролі лідера, на думку авторів, пов'язано з наявністю певних особистісних якостей.

Існують різні підходи щодо визначення особистісних якостей, які надають можливість здійснювати цей вплив на людей. Д. Алфімов визначає лідерські якості «як узагальнені властивості лідера створювати нове бачення рішення проблеми, успішно впливати на послідовників у напрямку досягнення групою або організацією цілей» [2]. Він пропонує наступну структуру лідерських якостей особистості: загальні риси лідера, основою яких є особистісні характеристики; лідерську поведінку, яка забезпечується наявністю комунікативних вмінь та навичок та характеристики, які забезпечують успішність при виконанні діяльності (стресостійкість, мотивація успіху, вміння управляти собою, вміння приймати рішення, впевненість у собі, вміння організувати, вміння проявляти самостійність, вміння брати на себе ризик).

О. Євтіхов розглядає лідерські якості на трьох рівнях: індивідуальному, соціально-психологічному та актуально-лідерському. Індивідуальний рівень представлений індивідуально-особистісними характеристиками людини, що визначають її лідерську Я концепцію; соціально-психологічний включає соціально-психологічні та організаційно-управлінські якості, які реалізуються в процесі взаємодії з іншими членами групи; актуально-лідерський, поєднує в собі якості і властивості, якими наділяє лідера члени його групи [4].

Важливим для нашого аналізу є набір лідерських якостей, який пропонує З. Гапонюк. В його список входять загальнопрофесійні якості, які забезпечують системне бачення професійних проблем, здатність до професійної адаптації, прогностичної діяльності та виконання функціональних обов'язків; соціально-психологічні якості, які пов'язані з наявністю вміння організувати продуктивне спілкування в групі з урахуванням індивідуальних особливостей людей; соціально-комунікативні якості: товариськість, контактність, тактовність, відповідальність, чесність і порядність, тощо [3].

У зв'язку із цим виникає необхідність розробки емпіричних методів і критеріїв діагностики лідерського потенціалу курсантів, Актуальності, у зв'язку з цим, набуває й оновлення завдань і засобів психолого-педагогічного супроводу професіоналізації офіцера під час його фахової підготовки, що потребує розробки інноваційних технологій, які б сприяли розвитку лідерських якостей особистості з метою підготовки професійного кадрового забезпечення Збройних Сил України.

Специфічні особливості та вимоги військової діяльності зумовлюють необхідність цілеспрямованого формування у майбутніх офіцерів лідерських якостей, акцентуючи проблему протягом усього періоду їхньої підготовки у військових навчальних підрозділах закладу вищої освіти. Інноваційні методи являють собою відносно нові й ефективні способи викладання, які сприяють інтенсифікації освітнього процесу, розвивають творчий та особистісний потенціал його учасників [6, с. 7-12].

В освітній діяльності формування лідерських якостей можливо під час запровадження творчих, інноваційних методів навчання. Сучасні технології розвитку лідерських якостей особистості включають низку заходів. По-перше, надання теоретичних знань стосовно лідерства; по-друге, включення до різноманітних форм активності щодо розвитку лідерських якостей; ділові ігри; моделювання кейсів; проектування; індивідуальний коучинг та ін. [15, с. 32].

У практичній роботі закладів вищої військової освіти фахівці, враховуючи всі особливості, властиві військовому колективу, серед основних методів, що мають на меті розвиток лідерських якостей курсантів, використовують інноваційні техніки (соціально-психологічні тренінги, ділові ігри, кейси, тощо).

Набуває поширення метод колективної групової діяльності – метод проектів, у процесі використання якого учасники групи, самостійно розподіляючи ролі, здобувають знання, вміння та навички планування й виконання практичних професійних завдань, несуть відповідальність за результат виконаної роботи. Групові, творчі, коротко- або довгострокові проекти дозволяють курсантам

здобувати знання, застосовувати самостійно набутий досвід, виявляти індивідуальність, творчість, особистісні якості; забезпечують сприятливі умови для активізації відповідальності за прийняті та розподілені рішення, формування партнерських стосунків. Окрім того, за допомогою цього методу ефективно розвиваються вміння самостійно здобувати знання, аналізувати та синтезувати матеріал, критично мислити та висловлювати власну думку; творчо підходити до вирішення завдань, виявляти ініціативність і наполегливість, толерантність, уміння працювати в команді. Загалом це один із універсальних методів, що активно застосовується на заняттях із гуманітарних дисциплін.

Прикладом проектного завдання в залежності від змісту навчальної дисципліни є розробка стратегії та тактики розвитку виховної роботи у військовому формуванні за різних умов (мирного часу чи воєнного конфлікту; території розташування підрозділу), розробка, графічне оформлення та презентація моделі сучасного фахівця (начальник прес-служби - прес-секретар начальника загону, Офіцер інформаційно-аналітичного відділу (відділення, групи) Старший офіцер, штурман), реакції на нестандартну військову ситуацію, технічну несправність та інше; розробка вимог до міжособистісного професійного спілкування у моделях військовий - цивільний, військовий - військовий (лідер), командир - військовий, аналітичний огляд світових тенденцій розвитку військової освіти (порівняльний аналіз із цивільною професійною освітою) тощо; презентація проектів – один із визначальних етапів формування лідерських якостей курсантів.

У контексті досліджуваної проблеми на окрему увагу заслуговує метод ситуаційно-рольової гри, який дозволяє моделювати ситуації майбутньої професійної діяльності курсантів, занурюватись у ділові взаємовідносини, відпрацювати не тільки професійно важливі якості, а й лідерські якості особистості. В процесі рольової гри формуються соціально-комунікативні навички за рахунок організації ефективної групової співпраці, створення умов щодо обговорення та прийняття рішення, що надає можливості проявити такі лідерські якості як вміння керувати групою, брати відповідальність на себе, тощо. Рольова гра конструється за певними правилами, її успішність залежить від якості етапу попередньої підготовки та вміння керування тренінговою групою. Ведучий контролює утворення мікрогруп, розподіл ролей між учасниками ігрової взаємодії, створює позитивний емоційний клімат, підтримує ініціативність, творчість учасників групи щодо виконання завдань, надає можливості усім членам групи взяти участь у виконанні дій та обговоренні результатів гри, їх презентації, спроможності взяти відповідальність за результати діяльності групи на себе. Отже, включення в освітній процес таких інтерактивних форм навчання, як тренінги, суттєво впливає на розвиток професійних та особистісних якостей майбутнього військового фахівця в якості лідера свого підрозділу [7].

Серед різноманітних форм, що мають значний вплив на розвиток лідерських якостей, власних та інших членів групи, виокремлюється написання творчих есе на тему: «Лідери у військовій справі: які вони»; «Я як лідер свого підрозділу: як я хочу реалізувати лідерський потенціал?», «Як можна сприяти розвитку лідерських якостей у курсантів, з якими Ви навчаєтесь?» та ін.; аналіз наявності (відсутності) виявів лідерства у підрозділі.

Досвід учасники групи можуть отримувати або під час виконання завдання чи вправи, або у процесі групового обговорення, подальшої рефлексії. у якій виділяють такі послідовні процеси: здійснення діяльності, фіксація труднощів у діяльності, вихід із діяльності у простір рефлексії, реконструкція ситуації, визначення причин труднощів, перепроєктування дії, вихід із рефлексії у діяльність, здійснення діяльності [16, с. 290-295]. Лише за умов дотримання безперервного циклу такої послідовності процесів можна говорити, що рефлексія відбулася, до того ж піддаватися рефлексії може як діяльність у цілому, так і окремі її сторони.

Висновки. Важливими чинниками, які можуть забезпечити успішний розвиток лідерських якостей майбутнього фахівця, є теоретичні нароби сучасних теорій лідерства та організація освітньо-професійної реальності життєдіяльності навчальних груп з використанням засобів, які стимулюють прояви лідерства в них.

Посилення значущості лідерських якостей особистості майбутнього офіцера робить інноваційні методи, спрямовані на інтерактивну взаємодію (соціально-психологічні тренінги, рольові ігри, метод проектів, тощо), пріоритетними в освітній діяльності закладів вищої військової освіти.

Перспективою подальших досліджень може бути створення тренінгових програм, які поєднували реалії навчально-службової і позаосвітньої взаємодії курсантів та забезпечували постійне навчання майбутніх офіцерів, формуванню в них особистісних властивостей лідера.

Література

1. Аксанюк М. Чим військовий лідер відрізняється від цивільного? / М. Аксанюк. – Цит. за URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2682781-cim-vijskovij-lider-vidriznaetsa-vid-civilnogo.html>
2. Алфімов Д. В. Зміст феномену «лідерські якості особистості» / Д. В. Алфімов // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 11 (64). – С. 44–51.
3. Гапонюк З. Г. Педагогические условия формирования лидерских качеств у студентов гуманитарных вузов: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. спец.: 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования / З.Г.Гапонюк. – Москва, 2008. – 24 с.
4. Евтихов О.В. Лидерский потенциал руководителя: специфика, содержание и возможности развития: монография / О.В. Евтихов. – Красноярск: СибЮИ МВД России, 2011. – 288 с.

5. Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / П. Ю. Саух [та ін.] ; П. Ю. Саух (ред.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 443с.
6. Інноваційні педагогічні технології: теорія та практика використання у вищій школі : монографія / І. І. Доброскок, В. П. Коцур, С. О. Нікітчина та ін. – Переяслав-Хмельницьк. : Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України, 2008. – 284 с.
7. Кайдалова Л. Г. Формування лідерських якостей студентів на основі інноваційних методів навчання / Л. Г. Кайдалова // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. – 2016. – № 7. – 34–37.
8. Карамушка Л. М. Лідерство в організації: аналіз основних підходів та важливість їх застосування в організаціях системи вищої освіти / Л. М. Карамушка, Т. Г. Фелькель // *Проблеми сучасної психології*. – 2013. – № 2. – С. 52-60.
9. Котельников В. Эффективный лидер [Електронний ресурс]. / В. Котельников. – Режим доступу: <http://www.cecsi.ru/coach/leadership.html>
10. Кочубей Т. Д. Сучасні теорії лідерства: теоретичний аспект / Т. Д. Кочубей, А. А. Семенов // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. – 2013. – Ч. 1. – С. 117–125.
11. Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект) : навчальний посібник / Ред. П. П. Ткачук. – Львів : ЛІСВ, 2010. – 187 с.
12. Маковський О. К. Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02 / О. К. Маковський. – Хмельницький : Національна академія Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького, 2002. – 18 с.
13. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. В. Мараховська. – Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2009. – 22 с.
14. Мітлош А. В. Психологічний аналіз лідерської обдарованості членів молодіжних громадських об'єднань : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. В. Мітлош. – Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2007. – 20 с.
15. Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів : методичний посібник / Н. А. Агаєв, О. М. Кокун, І. О. Пішко та ін. – Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2014. – 209 с.
16. Сергєєва Л. М. Лідерство в управлінні професійно-технічним навчальним закладом. — К.: Арт Економі, 2011. — 141 с.
17. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. В. Ягоднікова. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2006. – 21 с.

References

1. Agaev, N.A., Kokun, O.M., & Pishko, I.O. (2014) *Psichologichne zabezpechennya rozvitku liders'kih yakostej majbutnih oficeriv*. Metodichnij posibnik. Kiiv: NDC GP ZSU. (in Ukrainian)
2. Aksanyuk, M. (2019) *Chim vijs'kovij lider vidriznyaet'sya vid civil'nogo?* URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2682781-cim-vijskovij-lider-vidriznaetsa-vid-civilnogo.html> (in Ukrainian)
3. Alfimov, D.V. (2010) *Zmist fenomenu «liders'ki yakosti osobistosti*. *Pedagogika formuvannya tvorchoi osobistosti u vishchij i zagal'noosvitnij shkolah*. zb. nauk. pr. – Zaporizhzhya. 11 (64). 44–51. (in Ukrainian)
4. Gaponyuk, Z.G. (2008) *Pedagogicheskie usloviya formirovaniya liderskih kachestv u studentov gumanitarnyh vuzov: avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. spec.: 13.00.08 – Teoriya i metodika professional'nogo obrazovaniya*. Moskva. (in Russian)
5. Dobroskok, I.I., Kocur, V.P., & Nikitchina, S.O. (2008) *Innovacijni pedagogichni tekhnologii: teoriya ta praktika vikoristannya u vishchij shkoli: monografiya*. Pereyaslav-Hmel'nic. derzh. ped. un-t im. G. Skovorodi, In-t ped. osviti i osviti doroslih APN Ukraini. Pereyaslav-Hmel'nic: Vid-vo S. V. Karpuk. 284. (in Ukrainian)
6. Evtihov, O.V. (2011) *Liderskij potencial rukovoditelya: specifika, sodержanie i vozmozhnosti razvitiya* : monografiya. Krasnoyarsk : SibYUI MVD Rossii. (in Russian)
7. Kajdalova, L.G. (2016) *Formuvannya liders'kih yakostej studentiv na osnovi innovacijnih metodiv navchannya*. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. 7. 34–37. (in Ukrainian)
8. Karamushka, L. M., Fel'kel', T.G. (2013) *Liderstvo v organizacii: analiz osnovnih pidhodiv ta vazhlivist' ih zastosuvannya v organizacijah sistemi vishchoi osviti*. *Problemi suchasnoi psihologii*. 2. pp. 52-60. (in Ukrainian)
9. Kotel'nikov, V. *Efektivnij lider*. <http://www.cecsi.ru/coach/leadership.html>
10. Kochubej, T.D., Semenov, A.A. (2013) *Suchasni teorii liderstva: teoretichnij aspekt*. *Zbirnik naukovih prac' Umans'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Pavla Tichini*. 1. pp.117–125. (in Ukrainian)
11. Makov's'kij, O.K. (2002) *Formuvannya liders'kih yakostej majbutnih oficeriv: (avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 20.02.02)*. Nacional'na akademiya Prikordonnih vijs'k Ukraini im. Bogdana Hmel'nic'kogo. Hmel'nic'kij. (in Ukrainian)
12. Marahov's'ka, N.V. (2009) *Pedagogichni umovi formuvannya liders'kih yakostej majbutnih uchiteliv u procesi navchannya disciplin gumanitarnogo ciklu (avtoref. dis... kand. ped. nauk: 13.00.04)*. Hark. nac. ped. un-t im. G.S.Skovorodi. Harkiv. (in Ukrainian)

13. Mitlosh, A.V. (2007) Psihologichnij analiz lider's'koї obdarovanosti chleniv molodizhnih gromads'kih ob'ednan' (avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01) In-t psihologii im. G.S. Kostyuka APN Ukraїni. Kiiv. (in Ukrainian)
14. Sauh, P. Yu. (2011) Innovacii u vishchij osviti: problemi, dosvid, perspektivi : monografiya. ZHitomir: Vid-vo ZHDU im. I. Franka. (in Ukrainian)
15. Sergeeva, L.M. (2011) Liderstvo v upravlinni profesijno-tekhnichnim navchal'nim za-kladom. K.: Art Ekonomi,. (in Ukrainian)
16. Tkachuk, P.P. (Red.) (2010) Liderstvo serzhanta ta oficera (psihologo-pedagogichnij aspekt). *Navchal'nij posibnik*. L'viv: LISV. (in Ukrainian)
17. Yagodnikova, V.V. (2006) Formuvannya lider's'kih yakostej starshoklasnikiv v osobistisno orientovanomu vihovnomu procesi zagal'noosvitn'oї shkoli (avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.07). Skhidnoukr. nac. un-t im. V. Dalya. Lugans'k. (in Ukrainian)

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел за вимогами МОН України с дублюванням APA style.

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 10 – 12 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: psychology_series@karazin.ua. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті забороняється використовувати об'єкти Word Art, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії. Усі схеми мають бути у форматі jpg.

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, відомості про автора - українською, російською та англійською мовами, ORCID, електронні адреси; анотації та ключові слова - російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш, англійською – 1800 знаків). Якщо стаття написана не українською мовою, то анотація українською мовою повинна складати не менш ніж 1800 символів, включаючи ключові слова. Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. Використовувати для перекладу комп'ютерні програми заборонено. Список літератури (оформлений відповідно до останніх вимог ВАК) та APA style.

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК	НАЗВА СТАТТІ (тільки прописними буквами)
	Прізвище Ім'я По батькові (повністю), вчене звання, посада, назва організації, повна поштова адреса організації. ARTICLE TITLE (only capital letters)
	First name (full), academic rank, position, name of organization, full postal address of the organization НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (только прописными буквами)
	Фамилия Имя Отчество (полностью), ученое звание, должность, название организации, полный почтовый адрес организации ORCID e-mail
	Анотація українською мовою (першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті) (500 знаків) Ключові слова українською мовою (через крапку з комою) Анотація англійською мовою (1800 знаків) Ключові слова англійською мовою (through a semicolon) Анотація російською мовою (500 знаків) Ключові слова російською мовою (через точку с запятою)
	Текст статті ...
	Література за APA style (мовами оригіналу) ...
	References за APA style (транслітерація) ...

Приклад оформлення літератури:

1. Author, A. A., & Author, B. B. (рік видання). Назва статті. Назва Журналу, номер випуску (номер заявки), сторінки статті. doi: xxxx Mellers, B. A. (2000). Choice and the relative pleasure of consequences. *Psychological Bulletin*, 126(6), 910-924. doi: 10.1037//0033-2909.126.6.910.

2. Author, A. A., & Author, B. B. (рік публікації). Назва статті. Назва Журналу, номер випуску(номер заявки), сторінки статті. Retrieved from URL Trankle, S. A., & Haw, J. (2009). Predicting Australian health behaviour from health beliefs. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 5(2), 9-17. Retrieved from <http://ojs.lib.swin.edu.au/index.php/ejap/>

3. Author, A. A. (рік, місяць публікації). Назва статті. Назва Журналу, номер випуску, тому (номер заявки), сторінки статті. Wilson, D. S., & Wilson, E. O. (2007, November 3). Survival of the selfless. *NewScientist*, 196(2628), 42- 46.

4. Author, A. A., & Author, B. B. (рік публікації). Назва книги. Місто видання: Видавництво. Mook, D. (2004). *Classic experiments in psychology*. Westport, CT: Greenwood.

5. Editor, A. A., & Editor, B. B. (Eds.). (рік публікації). Назва книги (видання). Місто видання: Видавництво. Williams, J. M. (Ed.). (2006). *Applied sport psychology: personal growth to peak performance* (5th ed.). Boston: McGraw-Hill. Lee-Chai, A. Y., & Bargh, J. A. (Eds.). (2001). *The use and abuse of power: Multiple perspectives on the causes of corruption*. New York: Psychology Press.

Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). *Publication manual of the American Psychological Association* (6th ed.). Washington D.C.: Author.

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил

**Приклад оформлення статті для подання до фахового збірника
«Вісник Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»**

УДК 159.9.072.432

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВІДКРИТОСТІ ДОСВІДУ ТА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТІВ

Севост'янов Павло Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, Харків, Україна, 61022.

THE RELATIONSHIP OF OPENNESS OF EXPERIENCE AND LIFE-SENSE ORIENTATIONS OF STUDENTS
Pavlo Sevostianov, Candidate of Psychology, Associate professor. Associate Professor of Department of Applied Psychology, VN Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ОТКРЫТОСТИ ОПЫТА И СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ У СТУДЕНТОВ

Севостьянов Павел Александрович, кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 6, Харьков, Украина, 61022.

ORCID 0000-0003-3461-9920
p.sevostyanov@karazin.ua

Анотація. У статті розглянуто поняття відкритості досвіду в рамках моделі Великої п'ятірки. Проаналізовано феномен смисложиттєвих орієнтацій особистості; обговорено роль відкритості досвіду і ... (не менш, ніж 500 знаків).

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний компонент індивідуального досвіду, відкритість досвіду, смисложиттєві орієнтації, студенти.

Abstract. The article considers the concept of openness of experience within the framework of the model of the Great Five. The phenomenon of sense-orientation of the personality is analyzed; the role of openness of experience and ... (не менш, ніж 1800 знаків)

Keywords: individual experience, personal component of individual experience, openness of experience, sense-life orientation, students.

Аннотация. В статье рассмотрено понятие открытости опыта в рамках модели Большой пятерки. Проанализирован феномен смысловых ориентаций личности; оговорена роль открытости опыта и ... (не менее, чем 500 знаков).

Ключевые слова: индивидуальный опыт, личностный компонент индивидуального опыта, открытость опыту, смысловые ориентации, студенты.

Індивідуальний досвід як проблема дослідження у психології, через свою багатогранність, багатоаспектність та через труднощі, пов'язані з об'єктивним дослідженням даного феномену, характеризується постійною актуальністю вивчення. Повертаючись до особистісного компоненту індивідуального досвіду, на вивчення якого ...

...

...будучи пов'язана з загальним рівнем смисложиттєвих орієнтацій, при своїх проявах характеризується наявністю у студентів життєвих цілей, осмисленістю виборів і оцінок, задоволеністю життям і здатністю брати за нього відповідальність, впливаючи на його хід, що, на нашу думку, слід пояснювати постійною пошуковою активністю, що є властивою для відкритості досвіду. У якості перспектив наших подальших досліджень ми вбачаємо вивчення внутрішніх зв'язків окремих елементів особистісного компоненту індивідуального досвіду з метою ретельного дослідження його організаційної структури.

Література

- Alexandrov, Y. I., Krylov, A. K., & Arutyunova, K. R. (2017). Activity during Learning and the Nonlinear Differentiation of Experience. *Nonlinear Dynamics Psychology and Life Sciences*, 21(4), 391-405.
- Denault, A. S., & Poulin, F. (2016). What adolescents experience in organized activities: Profiles of individual and social experiences. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 42, 40-48.
- Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4(1), 26-42.
- Кряж, І. В. (2007). Соціальне время в представлениях жителей восточной и западной Украины. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія психологія*, 771, 137-145.
- Лактионов, А. Н. (1998) Координаты индивидуального опыта / А.Н. Лактионов. Харьков: Бизнес-Информ.

Reference

- Alexandrov, Y. I., Krylov, A. K., & Arutyunova, K. R. (2017). Activity during Learning and the Nonlinear Differentiation of Experience. *Nonlinear Dynamics Psychology and Life Sciences*, 21(4), 391-405.
- Denault, A. S., & Poulin, F. (2016). What adolescents experience in organized activities: Profiles of individual and social experiences. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 42, 40-48.
- Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4(1), 26-42.
- Kryazh, I. V. (2007). Social Time in the Views of Residents of Eastern and Western Ukraine. *Visnik of V. N. Karazin Kharkiv National University; A Series of «Psychology»*, 771, 137-145. [In Russian].
- Laktionov, A. N. (1998). The Coordinates of individual experience. *Kharkov: Business-Inform*. [In Russian].

**У РАЗІ НЕВІДПОВІДНОСТІ ПОДАНОГО МАТЕРІАЛУ НАВЕДЕНОМУ
ПРИКЛАДУ СТАТТІ ДО ДРУКУ НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ**

Наукове видання

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. Каразіна**

Серія “Психологія”

Випуск 67

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Севост'янов П.О.

Підписано до друку 24.12.2019 р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 11,9. Обл-вид. арк. 13,81.
Наклад 50 пр. Зам. № 97а/19 Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.